

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 28

Київ – 2014

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У-455

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (*протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.; див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5; перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.*)

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
протокол №3 від 24.10.2013 р.*

Редакційна колегія:

Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук, професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2014. – Вип. 28. – 121 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, джерелознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2014

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ	7
<i>Анатолій Коцур, Віктор Коцур</i> НАУКОВЕЦЬ. ПЕДАГОГ. НАСТАВНИК (ДО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ІРИНИ НІНЄЛІВНИ ВОЙЦЕХІВСЬКОЇ).....	7
ХАЙ СТЕЛИТЬСЯ ДОЛЯ РУШНИКАМИ (ДО 50-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА КАПЕЛЮШНОГО ВАЛЕРІЯ ПЕТРОВИЧА).....	8
<i>Анатолій Коцур</i> ШЛЯХЕТНИЙ ІНТЕЛІГЕНТ (ДО 50-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТА ОЛЕКСАНДРА ЮРІЙОВИЧА КОМАРЕНКА)	10
СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	12
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	12
<i>Леонід Могильний</i> С. ЄФРЕМОВ І ЙОГО ВІДНОСИНИ З ЦЕНЗУРОЮ	12
<i>Валентина Молоткіна</i> МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ В УКРАЇНІ В 1930-І РР.	15
<i>Ірина Автушенко</i> РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ	21
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	27
<i>Наталія Гусєва</i> МІЖНАРОДНИЙ В'ЄТНАМСЬКИЙ КОНГРЕС У ЗАХІДНОМУ БЕРЛІНІ В 1968 РОЦІ ТА РОЛЬ У НЬОМУ СТУДЕНТСТВА ФРН.....	27
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	33
<i>Галина Коцур</i> ФАЛЬШИВІ ЛИТОВСЬКІ МОНЕТИ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА ЯГЕЛЛОНА ТА ТЕХНОЛОГІЇ ЇХ ВИРОБНИЦТВА 1492–1501 РР. (НА ПРИКЛАДІ ЗНАХІДОК В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ)	33
<i>Андрій Бойко-Гагарін</i> ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПУАНСОНІВ ПРИ КАРБУВАННІ МОНЕТ У XV–XVIII СТ.: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ	37
<i>Вікторія Дмитрушко</i> ПАРЛАМЕНТАРИЗМ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРІОГРАФІЯ.....	41
<i>Юрій Тимошенко</i> НЕВІДОМА ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ІВАНА БОБЕРСЬКОГО	47
<i>Оксана Ластовська</i> ПЕРІОДИЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І ЧЕРНЕЦТВА В УКРАЇНІ	54
<i>Віта Коцур</i> БЛАГОДІЙНІСТЬ ПОЛКОВО-СОТЕННОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ. В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	61

<i>Ірина Кизименко</i> ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	71
<i>Лариса Грицик</i> РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР. ПРОТИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ	75
ІСТОРИЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	79
<i>Ольга Діденко</i> ВІДОБРАЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВИХ ІДЕЙ Р.М. ОРЖЕНЦЬКОГО У РОБОТІ «ЕЛЕМЕНТАРНА ТЕОРІЯ СТАТИСТИЧНИХ ВЕЛИЧИН І ОБЧИСЛЕНЬ».....	79
<i>Сергій Чернецький</i> ІЗ МАЛОВІДОМИХ СТОРІНОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА І.М. ЄРЕМЕЄВА	82
<i>Олена Красікова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТІВ УКРАЇНИ ПРОФЕСОРОМ ВОЛОДИМИРОМ ІВАНОВИЧЕМ КРОКОСОМ (1913–1929 РР.)	85
<i>Тетяна Підгайна</i> НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ К.І. ОСЬМАКА (1890–1960) З РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ ВУАН	89
КРАЄЗНАВСТВО.....	96
<i>Алла Білоцерківська</i> СВІТЛА ГОРНИЦЯ ДУХОВНОСТІ Й НАДІЇ	96
РЕЦЕНЗІЇ.....	101
<i>Анатолій Коцур, Віктор Коцур</i> ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ	101
<i>Ірина Войцехівська, Наталія Коломієць</i> МАЛОЗНАНІ УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ТЕРМІНИ, СЛОВА ТА СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК / УПОРЯДНИК ВАСИЛЬ ТУРКЕВИЧ. – К.: ВИДАВНИЧА ГРУПА «СУЧАСНІСТЬ», 2013. – 135 С.	106
<i>Борис Білецький, Галина Коцур</i> ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ НА БУКОВИНІ	107
ІНФОРМАЦІЯ	109
<i>Анатолій Коцур</i> НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ В 2013 Р.	109
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	119

CONTENTS

OUR JUBILLERS	7
<i>Anatoliy Kotsur, Victor Kotsur</i> SCIENTIST. TEACHER. PRECEPTOR (TO THE ANNIVERSARY OF DOCTOR OF HISTORICAL SCIENCES, PROFESSOR IRYNA NINELIVNA VOITSEKHIVSKA)	7
LET THE FATE WILL BE HAPPY (THE 50-YEARS ANNIVERSARY OF DOCTOR OF HISTORICAL SCIENCES, PROFESSOR KAPELYUSHNYI VALERIY PETROVYCH).....	8
<i>Anatoliy Kotsur</i> NOBLE INTELLECTUAL (THE 50-YEARS ANNIVERSARY OF CANDIDATE OF HISTORY, ASSOCIATE PROFESSOR ALEXANDER YURIYOVYCH KOMARENKO)	10
ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	12
HISTORY OF UKRAINE	12
<i>Leonid Mogylny</i> S. YEFREMOV AND HIS RELATIONSHIP WITH CENSORSHIP.....	12
<i>Valentina Molotkina</i> THE MECHANISM OF CONTROL OVER PRINTED EDITIONS IN UKRAINE IN 1930S	15
<i>Iryna Avtushenko</i> THE RIGHT TO LIBERTY OF CONSCIENCE AND RELIGIOUS FREEDOM OF THE UKRAINIAN SERVICEMAN	21
WORLD HISTORY	27
<i>Nataliya Gusieva</i> INTERNATIONAL VIETNAMESE CONGRESS IN WESTERN BERLIN IN 1968 AND ROLE IN HIM STUDENTS OF WEST GERMANY.....	27
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE	33
<i>Halyna Kotsur</i> THE FALSE LITHUANIAN COINS OF DUKE ALEXANDER JAGIELLON AND THEIR PRODUCTION TECHNOLOGY 1492–1501 (EXAMPLE OF FINDINGS AT THE UKRAINIAN EARTH).....	33
<i>Andrew Boiko-Haharin</i> THE TECHNICAL FEATURES OF USE OF THE PUNCHES IN THE COIN MINTING ON THE XV–XVIII CENT.: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES.....	37
<i>Victoria Dmytrushko</i> THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN THE WEST UKRAINIAN LANDS (THE SECOND HALF OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY): HISTORIOGRAPHY	41
<i>Yuriy Tymoshenko</i> THE UNKNOWN EPISTOLARY INHERITANCE OF IVAN BOBERSKIY	47
<i>Oksana Lastovska</i> PERIODIZATION OF MODERN RESEARCH ON THE HISTORY OF THE ORTHODOX CHURCH AND MONASTICISM IN UKRAINE	54
<i>Vita Kotsur</i> CHARITY OF THE REGIMENTAL AND CENTESIMAL COSSACK OFFICERS DURING THE MIDDLE OF XVII–XVIII CENTURIES IN THE ASSESSING OF UKRAINIAN MODERN HISTORIOGRAPHY	61

<i>Iryna Kyzymenko</i>	
HETMAN IVAN SKOROPADSKYI IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....	71
<i>Larysa Grytskyk</i>	
THE REGIONAL SPECIFICITY OF MASS REPRESSIONS IN 1930 AGAINST DOMESTIC INTELLECTUALS: THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....	75
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES.....	79
<i>Olga Didenko</i>	
DISPLAYING THE EVOLUTION OF SCIENTIFIC IDEAS R.M. ORZHENSKY IN THE «ELEMENTARY THEORY OF STATISTICAL VALUES AND COMPUTING».....	79
<i>Sergiy Chernetsky</i>	
THE LITTLE KNOWN PAGES OF RESEARCH ACTIVITY OF PROFESSOR I. M. YEREMEYEV.....	82
<i>Olena Krasikova</i>	
INVESTIGATIONS OF SOILS OF UKRAINE BY PROFESSOR VLADIMIR IVANOVICH KROKOS (1913–1929 YEARS).....	85
<i>Tetyana Pidgayna</i>	
SCIENTIFICALLY-EDITORIAL ACTIVITY CYRILOSMAKA'S (1890–1960) ON DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TERMINOLOGY AT INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF SCIENCE	89
REGIONAL STUDIES.....	96
<i>Alla Bilotserkivska</i>	
LIGHT PARLOR OF SPIRITUALITY AND HOPE.....	96
REVUES	101
<i>Anatoliy Kotsur, Victor Kotsur</i>	
THE CIVILIZATIONAL VIEW ON THE HISTORY OF UKRAINE FROM THE ANCIENT TO THE MODERN TIMES	101
<i>Irina Voytcehivska, Natalie Kolomiets</i>	
LITTLE KNOWN UKRAINIAN HISTORICAL TERMS, WORDS AND PHRASES. EXPLANATORY DICTIONARY / COMPILED IS VASYL TURKEVYCH. – K.: PUBLISHING GROUP «SUCHASNIST», 2013. – 135 P.	106
<i>Borys Biletsky, Halyna Kotsur</i>	
THE CENTRE OF THE HISTORICAL EDUCATION AND SCIENCE IN BUKOVYNA.....	107
THE INFORMATION	109
<i>Anatoliy Kotsur</i>	
THE SCIENTIFIC AND THE METHODOLOGICAL WORK OF THE DEPARTMENT UKRAINIAN HISTORY AND ETHNOPOLITIC IN THE 2013	109
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	119

НАШІ ЮВІЛЯРИ

НАУКОВЕЦЬ. ПЕДАГОГ. НАСТАВНИК (ДО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ІРИНИ НІНЕЛІВНИ ВОЙЦЕХІВСЬКОЇ)

Войцехівська Ірина Нінелівна – відома в Україні та за її межами джерелознавець, дослідниця історіографії історії України, спеціальних історичних дисциплін.

Народилася Ірина Нінелівна 18 січня 1954 р. у м. Києві у родині інженерів.

Після успішного закінчення 49-ї київської школи (1971) поступила на історичний факультет (вечірнє відділення) Київського університету, де одночасно з навчанням працювала лаборантом кафедри архівознавства, яку на той час очолював відомий український учений-джерелознавець В.І. Стрельський. І.Н. Войцехівська пройшла шлях від лаборанта до професора однієї з провідних кафедр історичного факультету. Робота в цьому колективі та лекції таких корифеїв історичної науки як А.К. Буцик, М.Я. Варшавчик, К.О. Джеджула, А.Ф. Кізченко, Ю.Ю. Кондуфор, В.Н. Котов, В.О. Маркіна визначили подальшу професійну долю Ірини Нінелівни.

Після закінчення університету в 1977 р., І.Н. Войцехівська продовжила працювати лаборантом. Згодом обрала й проблему для дослідження, метою якої був джерелознавчий

аналіз періодичних видань, зокрема газети «Радянська Україна» у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Ідея цієї теми належала тодішньому завідувачу кафедри – відомому архівісту, фахівцю в галузі джерелознавства Другої світової війни В.О. Замлинському, який і став науковим керівником дисертації.

Підсумком копіткої, наполегливої праці Ірини Нінелівни став захист у 1988 р. кандидатської дисертації, після чого її переводять на посаду асистента кафедри архівознавства та джерелознавства історичного факультету університету. З цього періоду починається активне наукове й громадське життя І.Н. Войцехівської. У різні періоди вона обіймала посади голови профбюро кафедри, заступника декана історичного факультету з наукової роботи, голови навчально-методичної ради факультету, члена спеціалізованих вчених рад по захисту докторських і кандидатських дисертацій, члена Експертної ради ВАК України тощо.

І.Н. Войцехівська активно публікується на сторінках «Українського історичного журналу», «Знання та праці», «Бібліотечного вісника», «Київської старовини», «Вісника Київського університету. Серія: Історія» та багатьох інших. Формуються напрями наукових інтересів дослідниці, а саме: історичне джерелознавство, архівістика, біографістика, комплекс спеціальних історичних дисциплін, який з 1988 р. і до сьогодні викладає на історичному факультеті університету. Читає спецкурси «Українська національна символіка та емблематика», «Державна атрибутика України», «Київська історична школа документалістики», «Особові архівні фонди» тощо.

У 2000 р. І.Н. Войцехівська захистила докторську дисертацію, присвячену життєпису й науковій творчості професора Київського університету Св. Володимира, одного з перших академіків УАН В.С. Іконникова. Монографія, присвячена цій непересічній особистості, побачила світ до 165-річчя заснування Київського університету. Загалом понад 50 публікацій Ірина Нінелівна присвятила життю та діяльності В.С. Іконникова.

Одночасно з 2000 р. – провідний науковий співробітник, з 2006 р. – старший науковий співробітник відділу спеціальних історич-

них дисциплін Інституту історії України НАН України (за сумісництвом).

Ірина Нінелівна багато часу приділяє керівництву та консультуванню молодого плеяди науковців. Вона підготувала 14 кандидатів та 2 докторів історичних наук.

І.Н. Войцехівська автор близько 300 наукових і навчально-методичних праць, серед яких 6 монографій, 8 підручників і навчальних посібників, чимало бібліографічних покажчиків і термінологічних довідників, підготовлених одноосібно чи у співавторстві з колегами. Серед них: Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія (К., 1998), Джерелознавство історії України. Довідник (К., 1998), Спеціальні історичні дисципліни. Навч. посібник (К., 2008), Професор В'ячеслав Стрельський (К., 2010) та ін. Ірина Нінелівна – заступник головного редактора часопису «Пам'ять століть», член редколегії щорічного альманаху «Історичний календар», наукового академічного видання «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», наукових видань «Україна дипломатична», «Український богослов», «Історико-географічні дослідження в Україні», «Пам'ятки. Археографічний щорічник» та ін.

І.Н. Войцехівська – вчений секретар наукового історичного товариства Нестора-літописця, член правління Міжнародного історичного клубу «Планета». Науковець неодноразово нагороджувалась грамотами Міністерства освіти і науки України, Державного комітету архівів України. Професор відзначена медаллю 2000-ліття Різдва Христового, знаком «Софія Русова» (2007).

Ірина Нінелівна – прекрасна жінка, колега, добра, щира, відкрита для співбесідника, справедлива. Завжди випромінює щедрість. Усмішка завжди налаштовує на доброзичливість, взаєморозуміння. Спілкуючись з Іриною Нінелівною, завжди ловиш себе на думці, що саме таким і є справжній інтелігент. Ввічливість, толерантність, мудрість, високий рівень освіченості, уважність до дрібниць, гостинність... Цей перелік можна продовжувати й продовжувати.

Вітаючи Ірину Нінелівну з ювілеєм, від щирого серця зичимо якнайміцнішого здоров'я, активного довголіття, життєвого оптимізму, на снаги, великого людського щастя Вам і Вашим рідним, достатку, родинного затишку, творчої енергії для реалізації нових ідей, всіляких гараздів на життєвому шляху.

© *Анатолій Коцур, Віктор Коцур*

ХАЙ СТЕЛИТЬСЯ ДОЛЯ РУШНИКАМИ ... (ДО 50-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА КАПЕЛЮШНОГО ВАЛЕРІЯ ПЕТРОВИЧА)

Історія долі така ж барвиста і яскрава, складна і непередбачувана, як візерунки українського рушника, що супроводжує людину все життя. Рушник випромінює силу, енергію, захищає людину на складних, тернистих шляхах долі. А ще – це кольори рідної землі, України.

До особливо щасливих людей, яких доля веде праведним шляхом, належить Валерій Петрович Капелюшний – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Народжений на землі Великого Кобзаря, він є щирим українцем, патріотом свого народу, який з відкритою душею і серцем несе знання і добро підростаючому поколінню. Щирість, доброзичливість, здатність зрозуміти і підтримати характеризують стиль його керівництва колективом кафедри, взаємовідносини з друзями та колегами. «Ми запросто відкриваємо двері кафедри етнології та краєзнавства», – цей вислів студентів вдало характеризує психологічну і творчу атмосферу кафедри, налаштування колек-

тиву на співпрацю і творчий пошук, на здобуття нових професійних висот. Велика людяність і щедрість душі є такими ж невід'ємними складовими характеристиками Валерія Петровича, як і вагомі здобутки і досягненнями на науковій і навчально-педагогічній ниві.

Валерій Петрович Капелюшний народився 2 липня 1963 р. в с. Соболівка Шполянського району Черкаської області. У 1980 р. він закінчив Шполянську середню школу №3 із золотою медаллю. Обдарований, працелюбний і старанний, він витримав усі важкі іспити на початковому етапі життя, визначив його мету й неухильно йшов своїм тернистим шляхом. Природа наділила його великими здібностями, музикальністю, добрим серцем, а також наполегливістю і цілеспрямованістю у досягненні поставленої мети.

Етапним для юнака став вступ до Київського університету, де він закінчив з відзнакою два факультети: спочатку історичний (1980–1985 рр.), а потім – юридичний (1995–1998 рр.), ставши фахівцем з історії та згодом – права. У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка Валерій Петрович пройшов шлях від асистента до професора, доктора історичних наук, завідувача кафедри етнології та краєзнавства.

Наукові інтереси проф. В.П. Капелюшого характеризуються концентрацією на актуальних та новітніх проблемах історичної науки. У 1991 р. він захистив кандидатську дисертацію по темі «Історіографія розвитку науки і її зв'язків з промисловим виробництвом в Україні в 50-і–80-і роки». У 1996–1999 рр. був докторантом історичного факультету. Впродовж цих років він підготував і захистив у 2004 р. докторську дисертації «Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія». Він є визнаним фахівцем з проблем історіографії історії України, історіографії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні, становлення та розвитку української державності.

В.П. Капелюшний безпосередньо причетний до формування нової системи вищої освіти в Україні, багато зусиль та часу віддав адміністративно-педагогічній роботі на посадах заступника декана та декана юридичного факультету Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (1994–2005 рр.), розробив та викладав нормативний курс «Історія держави і права України». Він неодноразово призначався головою ДЕК, ліцензійних та акредитаційних комісій вузів.

У 2006 р. Валерій Петрович став професором, а з жовтня 2006 р. – завідувачем кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Для студентів історичного факультету ним розроблені та успішно викладаються нормативні курси та спецкурси: «Зарубіжна етнологія», «Історія української державності», «Історична етнологія України», «Історія української та зарубіжної культури», «Історична етногеографія».

Валерій Петрович – автор і співавтор понад 150 наукових, науково-популярних, навчально-методичних праць, публікацій з актуальних проблем вітчизняної історії, української державності, історії держави та права України, історіографії історії України, етнології. Ним одноосібно чи у співавторстві підготовлено 5 наукових монографій, 12 підручників та навчальних посібників, зокрема: Нариси з історії України: новий погляд. Ч. 1. – К.: Вирій, 1996; Історія держави і права України. – К.: Вентурі, 1996; Історія українського права. – К.: Олан, 2001; Замасковані імена: Псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – К.: Нора-Прінт, 2001; Історія держави і права України: Навчальний посібник у схемах, таблицях та визначеннях основних термінів. – К., 2001; Правознавство: Навч. посібник. – К.: Інформаційно-правовий центр, 2002; Основи правознавства: Навч. посібник. – К.: Школа, 2003; Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. – К.: Олан, 2003; Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К.: Олан, 2003; Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку. – Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – К., 2005; Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.К. Борисенко. – К.: Либідь, 2007; Спеціальні історичні дисципліни: довідник. – К.: Либідь, 2008; Історія України: підручник / Кер. авт. кол. Г.Д. Казьмирчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008; Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008; История Украины: учебник для высших учебных заведений / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2010 та ін.

Проф. В.П. Капелюшний від 2007 р. є головою спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 по захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальностей «Етнологія», «Всесвітня історія» (до червня 2012 р. також «Українознавство (історія)») при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Він також є членом спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 по захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальностей «Історія науки і техніки» та «Історія України» при Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди. Під його керівництвом підготовлено одного доктора і 10 кандидатів історичних наук.

Проф. В.П. Капелюшний – відповідальний редактор збірника наукових праць «Етнічна історія народів Європи», член редакційних колегій наукових фахових видань: «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія», збірник наукових праць «Елисавет», «Часопис української історії». Впродовж багатьох років плідно працює в якості наукового консультанта та рецензента багатотомної Енциклопедії Сучасної України.

За вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, багаторічну плідну наукову і педагогічну працю у 2003 р. В.П. Капелюшний удостоєний почесного звання «Заслужений працівник освіти України». Указом Президента України від 2 квітня 2010 р. обраний членом Громадської гуманітарної ради.

Сердечно вітаючи Валерія Петровича Капелюшного з нагоди 50-річчя з дня народження, бажаємо йому світлої долі, нових професійних звершень, успіху та великого щастя на довгій українській ниві. Дай, Боже, Вам віку довгого та здоров'я доброго.

*«Нехай душа у Вас ніколи не старіє,
На білій скатертині будуть хліб і сіль,
Своїм теплом Вас завжди сонце гріє,
Слова подяки лунуть звідусіль.
В житті нехай все буде, що потрібно,
Без чого не складається життя,
Любов, здоров'я, щастя, дружба
Та вічна нестаріюча душа».*

**Колектив кафедри етнології та
краєзнавства історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

ШЛЯХЕТНИЙ ІНТЕЛІГЕНТ (ДО 50-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТА ОЛЕКСАНДРА ЮРІЙОВИЧА КОМАРЕНКА)

Олександр Юрійович Комаренко народився 4 січня 1964 р. у м. Києві в прекрасній родині інтелігентів. Батько, Юрій Григорович (1923–1985 рр.), учасник Великої Вітчизняної війни, працював на відповідальних посадах у структурах Уряду України й Президії НАН України, нагороджений багатьма орденами та медалями. Мати, Наїна Василівна (1933–2010 рр.), відомий вчений-історик, історіограф, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, лауреат Державної премії України. Багато в чому своїм власним прикладом сприяла підвищеному інтересу до історії, який перетворився на справу всього життя.

В 1971–1981 рр. юнак навчався і успішно закінчив Київську середню школу № 57 із поглибленим вивченням англійської мови. Саме за шкільною партою твердо й остаточно вирішив пов'язати свою долю з історією та з історичним факультетом Київського університету імені Тараса Шевченка, куди поступив у 1981 р. на денне відділення. Чому саме на істфак? О.Ю. Комаренко вважав і такої ж думки дотримується тепер, що відповіді практично на всі глобальні та злободенні питання сьогодення приховані саме в історії, яка весь час повторюється.

Навчаючись на історичному факультеті, отримував лише відмінні оцінки. Олександр був іменним стипендіатом, неодноразово перемагав на всеукраїнських і загальносоюзних конкурсах студентських наукових робіт із суспільних наук (ставав лауреатом). Впродовж студентських років обирався на керівні посади факультетських громадських організацій, був заступником голови НТСА університету.

У 1986 р. О.Ю. Комаренко закінчив з відзнакою історичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. Після закінчення університету з жовтня 1986 по жовтень 1989 рр. – аспірант з відривом від виробництва кафедри історії народів Росії (нині – кафедра історії Росії) історичного факультету цього ж вузу. В березні 1990 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Робітничий клас України в боротьбі проти милітаризму та війни, липень 1914 – лютий 1917 рр. (на матеріалах губерній Лівобережної та Правобережної України)». Науковим керівником і, більше того, Вчителем з Великої Літери, був доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Яків Матвійович Серіщев. Зазначимо, що першим офіційним опонентом дисертаційного дослідження став один із визнаних авторитетів історії Росії початку ХХ ст., провідний московський історик, доктор історичних наук, багаторічний головний редактор основного російського історичного журналу «Отечественная история» (раніше – «История СССР») Станіслав Васильович Тютюкін.

З жовтня 1989 р. і по теперішній час О.Ю. Комаренко працює в університеті. 1989–1994 рр. – асистент кафедри історії народів Росії. Січень 1995 – вересень 1996 рр. – доцент кафедри історії Росії. З вересня 1996 р. – доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн. Водночас з травня 2002 р. – заступник декана історичного факультету з наукової роботи та відповідальний секретар «Вісника Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія»

За час роботи в університеті О.Ю. Комаренко розробив і читає нормативні курси з новітньої історії країн Західної Європи та Північної Америки в 1918–1945 рр., історії країн Скандинавії, спеціальні курси з історії зарубіжних країн. Коло наукових інтересів Олександра Юрійовича – історія України та Росії початку ХХ ст., українська та російська революції, новітня історія США, історія країн Скандинавії, історія європейських монархій.

О.Ю. Комаренко автор і співавтор понад 40 наукових та науково-методичних праць, се-

ред яких: Ставлення пролетаріату України до I світової війни // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 8. – С. 68–76; Олександр Шляпников – історик російського робочого руху в роки I мирової війни // Отечественная история. – М., 1992. – № 6. – С. 81–94; До питання про допомогу Сполучених Штатів Америки Україні в боротьбі з голодом 1921–1923 рр. // Історичний журнал. – К., 2003. – № 2. – С. 31–36; Деякі аспекти перебування військ країн Антанти на Півдні України в 1918–1919 роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2003. – № 68–70. – С. 117–121; Програма громадських робіт як складова частина внутрішньої політики адміністрації Ф.Д. Рузвельта в 30-х рр. ХХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2013. – № 2(115). – С. 22–25 та ін.

О.Ю. Комаренко з листопада 2010 р. по теперішній час – координатор міжнародних програм Спільноти ректорів вищих навчальних закладів України; з 2002 р. і до сьогодні – член Вченої Ради історичного факультету; 2002–2004 рр. – член Великої Вченої Ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Олександр Юрійович одним із перших в Україні отримав Стипендію У. Фулбрайта – найавторитетніший міжнародний грант уряду США, і впродовж січня – серпня 1994 р. працював в Стенфордському університеті США. Впродовж 2002–2006 рр. щорічно запрошувався університетом Айови (США) для читання лекцій англійською мовою в рамках виконання партнерської програми між університетом Айови та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка за підтримки Державного Департаменту США.

Багаторічна сумлінна праця О.Ю. Комаренка оцінена Відзнакою III ступеня Вченої Ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Почесною Грамотою Президії НАН України та Центрального Комітету профспілки працівників НАН України; Почесною Грамотою Міністерства освіти і науки України та ін.

Шановний Олександр Юрійовичу! У день Вашого світлого ювілею прийміть найщиріші привітання та побажання здоров'я, щастя, добра, благополуччя, наснаги! Бажаємо Вам зберегти на багато років благородну високість устремлень, шляхетність та галантність справжнього інтелігента, гуманність вчинків і невтомну енергію до великих звершень!

© *Анатолій Коцур*

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 929 (477) Єфремов С.

© Леонід Могильний
(Київ)

С. ЄФРЕМОВ І ЙОГО ВІДНОСИНИ З ЦЕНЗУРОЮ

У статті аналізується ставлення цензурних органів до публіцистичної та видавничої діяльності С. Єфремова наприкінці XIX – першій третині XX ст.

Ключові слова: цензура, Єфремов Сергій, газета «Громадська Думка», газета «Рада».

Наприкінці XIX – початку XX ст. українська інтелігенція, як і еліта інших слов'янських країн у період формування нації, робила все можливе для відстоювання інтересів народу. Особливо важливою у процесі становлення української культури та освіти була видавнича справа, якою займалося багато відомих у той час українських громадівських діячів – Б. Грінченко, Г. Хоткевич, О. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Доманицький та ін.

Одним із пріоритетів української інтелігенції був захист української мови, котра в умовах неприхованої політики великодержавного шовінізму сприймалася як небезпечний елемент поширення «малоросійського сепаратизму» в Російській імперії. Тому влада робила все можливе, щоб його позбутися за допомогою різноманітних заборон і переслідувань.

Незважаючи на адміністративні перешкоди, українська літературна мова продовжувала розвиватися на народній основі, її використовували у значній частині України. Владні переслідування і заборони викликали в інтелігенції бажання ще більш послідовно запроваджувати її у діловій та науково-теоретичній сферах. З огляду на труднощі у виданні книжок українською, гостро постало питання про заснування власних друкованих видань і видавництв.

Серед дослідників, котрі розглядали дане питання у контексті суспільно-політичного руху в Україні, варто назвати Є. Чикаленка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, Т. Стоян та ін.

Однією з постійних і чи не найболючіших тем, яка обговорювалася на зустрічах громадівців по всій Україні, було українське книговидання. Після заборон 1863 р. і 1876 р., які С. Єфремов прирівнював до закону іспанського короля Філіпа II про винищення маврів, українська книжка в Україні стала рідкістю. О. Лотоцький згадував, що «перші партизанські спроби» зробила «Киевская Старина», яка ви-

дала декілька книжечок для народного читання. Здебільшого для задоволення своїх мовних потреб інтелігенція книжки привозила з Галичини, Женеви та Петербурга. Категорично була заборонена дитяча література – пізнавальна, розважальна і навчальна, в тому числі наукова, перекладна, релігійна тощо [5, с. 257].

Восени 1895 р. С. Єфремов, В. Страшкевич, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Дурдуківський, Ф. Матушевський, О. Грушевський, Д. та К. Пилинські як представники студентської, гімназійної і семінарської молоді заснували видавничий гурток, який поставив за мету – видання українських книжок [5, с. 257–258].

Розпочати видавничу справу гурток планував з видання творів українських письменників того часу, складання нових брошурок популярного змісту. На перешкоді новим видавничим планам часто ставала цензура, яка забороняла видрук книжок українською мовою. З метою замаскувати текст С. Єфремов змушений був змінювати заголовки, дописувати белетристичні початки і кінцівки, інколи додавати подібні вставки і в середину тексту. Декілька разів перероблені рукописи мандрували до цензури з тим, щоб «там загинути». Однак працівники гуртка не втрачали надії і відправляли рукописи один за одним [4, с. 387]. З часом виробляється ціла система поведінки з цензурою, і досвід переконував, що головне в цій справі – наполегливість і пошук прийнятних варіантів. Науково-популярні видання, зважаючи на ліберальність чиновників Петербурзького цензурного комітету порівняно з київськими чи одеськими, відправляли публікувати до друкарні Добродійного товариства в Петербурзі [4, с. 445].

Головна редакційна робота перебувала у компетенції Сергія Олександровича, який в процесі коректури текстів переписував сотні аркушів своїм дрібним почерком, який О. Лотоцький називав «феноменальним мачком» [5, с. 261]. Часто відбувалося так, що

віддрукований примірник книжки цензор повертав на передрук, пояснюючи своє рішення дописками С. Єфремова на полях видання.

Видавництво пройшло через усі випробування: відсутність коштів, цензурні утиски, суперечки з авторами, але витримало, проіснувало до 1918 р. і видало загалом 140 книжок української прози та поезії (переважно класиків), навчальної та науково-популярної літератури загальним тиражем 560 тис. примірників [2, с. 100].

Таким чином, діяльність С. Єфремова у видавництві «Вік» сприяла відновленню українського книговидавництва, формуванню національних традицій видавничої сфери, позитивно вплинула на становлення проукраїнського світогляду багатьох українців, посиливши їх національну, культурно-просвітницьку й громадсько-політичну активність під час революційних подій 1905–1907 рр., національно-демократичної революції та визвольних змагань 1917–1921 рр.

1905 р., перебуваючи у керівництві Української радикальної партії, С. Єфремов написав декілька брошур (під псевдонімом – С. Ярошенко), які роз'яснювали програмні вимоги українських радикалів. Серед найвідоміших його брошур варто назвати «Як визволитись з біди робочим людям?», «Як люди прав собі добувають?» та «Як цар людей дурить?». Зважаючи на неможливість пройти усі етапи цензурних дозволів, брошури надрукували у Львові і потім поштою переслали до Києва.

Повноцінної демократії в країні неможливо сформувати без незаангажованої інформації. В той час у Російській імперії такими загальнодоступними джерелами інформації були книги та періодична преса. Тривалий час у державі діяла цензура, і було зрозуміло, що побудова правової держави неможлива без існування вільної преси. Тому, на думку С. Єфремова, в контексті побудови демократичної держави доречно було б скасувати цензуру і дозволити публікувати у пресі не тільки інформацію про здобутки, але й про негаразди у житті країни [8, арк. 27].

Одночасно із роботою у видавництві С. Єфремов писав аналітичні статті «З російського життя» до часопису «Нова Громада», що виходив протягом 1906 р. Після закриття «Громадської Думки» й «Нової Громади» він продовжував писати про нагальні проблеми України у газету «Рада».

Уряд постійно переслідував газету, не залишав поза увагою й самого С. Єфремова. 20 лютого 1909 р. Є. Чикаленко писав, що не-

одноразово газету штрафували на 30 руб. «за звичайну передову» Сергія Олександровича, а 20 березня 1911 р.: «Найбільше нас штрафують і позивають за статті С. Єфремова, а через його полемічний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння» [9, с. 60, 170]. В червні 1911 р. Є. Чикаленко зазначав: «С.О. Єфремов поїхав у Петербург випускати свою «Історію». Він сам і ті, що знають його працю, кажуть, що її напевне сконфісують, та може й автора засадять». І далі: «Скільки разів казав я С.О., [...] щоб писав відповідно до тодішніх умов» [9, с. 176]. Однак він не знав межі між цензурним і нецензурним, йому все здавалося цензурним. Тому часто його публікації викликали штрафні санкції цензури.

В умовах війни процвітало цензурне свавілля, яке і призвело до закриття «Основи», чергового видання, з яким співробітничав С. Єфремов за статтю «З хвиль життя» [3]. У ній автор перелічив факти переслідувань української преси, звернув увагу на репресії щодо українців, засуджував політику Російської імперії в Галичині, критикував чорносотенців, які виступали проти розвитку української культури.

Таким чином, протягом 1900–1917 рр. С. Єфремову довелося не лише творчо працювати над улюбленими проектами, але й шукати різні варіанти їх публікування. Цензурні комітети в Києві, Петербурзі, Одесі по різному ставилися до його роботи. Одні відмовляли в опублікуванні через дрібні причіпки, інші через гострий стиль автора. Найбільш перспективними історичними дослідженнями у цьому напрямку є більш ґрунтовна розробка тем щодо пошуку компромісу між цензорами, які займалися переглядом матеріалів до збірки «Вік», ставлення офіційних органів влади до газетних публікацій С. Єфремова, вирішення питання з цензурою щодо публікації «Історії українського письменства» у Петербурзі та ін.

Після утвердження радянської влади, здавалося б, ситуація повинна була б змінитися, однак у С. Єфремова за 1923 р. зустрічається такий запис: «Літературне наше життя за останні роки минало – та й тепер ще минає – так болюче, так нерівно, з такою напруженою й так дошкульно... що часто криком хотілося кричати чи то з болю та образи за письменство, чи насторогу письменникам. І саме тоді уста прещільно заклепано, резонатора навкруги жодного, голос губиться тут же біля тебе» [2, с. 107].

За спогадами А. Ніковського «Про мої відносини з С.О. Єфремовим», Сергій Олександрович «зовсім нездатний до яких-небудь

авантюр, в особливості контрреволюційного характеру, але піти в ногу з радянською громадськістю йому заважає його вузька принциповість типу 80-х років XIX ст., його ідеологічна інертність і та його моральна непорушність, яка залишалася чистою завжди, відводила його в сторону від основного життєвого руслу і заставляла з недовірою дивитися на будівництво нового життя і нової моралі» [1, арк. 13].

Думка С. Єфремова про потребу довгого шляху, що може тривати не одне людське життя, до повного відродження українського народу має мало життєвих підстав, оскільки доля виявилася більш прихильною до більшовиків. Сергій Олександрович вважав, що в українців були широкі державні можливості, які вони змарнували, однак потрібно сподіватися на те, що можливо у майбутньому на порядок денний знову постане українське питання, яке успішно буде вирішене. А зважаючи на такі обставини, завжди є потреба працювати в тих рамках, що дозволяє діюча влада. Тим паче, що більшовизм може стати підґрунтям для відродження національного і культурного життя України як «незалежної, самостійної демократичної республіки» [1, арк. 38].

Більшовицька еліта звертала особливу увагу на встановлення ідеологічного контролю за розвитком літератури і мистецтва, використовуючи їх в агітаційно-пропагандистських кампаніях, з метою формування нових духовних цінностей суспільного розвитку радянського зразка [7, с. 70].

Заходи радянського уряду С. Єфремов сприймав критично, кажучи, що в соціальних реформах «замах буває великий, а ефект мізерний», що в національно-культурній справі «одною рукою дають, а другою беруть», що голосні фрази і показна щедрість завжди «покриває фактичну роботу». Українізацію сприймав як засіб налаштувати проти української культури населення України, оскільки виставляються формальні вимоги, а українського змісту в українізаційних програмах немає. А. Ніковський переконував С. Єфремова не зважати на будь-які обставини і прикласти усі свої зусилля для роботи в нових, політично зрозумілих формах. Суперечки продовжувалися тривалий час аж до від'їзду А. Ніковського за кордон. Він активно в той час вів переговори з представниками більшовиків про видання безпартійного друкованого органу, а також гарантував їм абсолютну лояльність перед радянською владою. Сподіваючись на появу такого видання, С. Єфремов заявляв, що «я буду

їх критикувати, а цензура нехай викреслює, кожен робить свою справу» [1, арк. 11].

Партійна номенклатура в Україні, яка була залежна від центральних партійних органів, також намагалася керувати літературними справами. 22 серпня 1922 р. секретар ЦК КП(б) У Д. Лебедь надіслав місцевим комітетам партії «циркулярного листа», в якому закликав до «... надзвичайної пильності, бо буржуазія різними шляхами намагалася здійснити свободу преси і поширення антикомуністичної та антирадянської літератури» [7, с. 73–74]. У листі йшлося про способи обов'язкової перевірки «літературного матеріалу» різних видавництв, про призначення партійців-редакторів з покладанням на них «... контрольних функцій і повної відповідальності за весь зміст поміщеного матеріалу», а також зверталася особлива увага на посилення «...ідейного контролю за літературою українською мовою, яка часто проводить дрібнобуржуазні і націоналістичні погляди» [7, с. 74]. Зокрема, у травні 1924 р. на засіданні навчально-педагогічної секції Головоцвуху розглядалася та не була включена до друку «Коротка історія українського письменства» С. Єфремова, яку рецензував В. Плевако [7, с. 109–110].

На початку квітня 1921 р. при Головоцвуху було створено Науковий комітет, який «слідкував за діяльністю наукових установ України та направляв науково-дослідну роботу» [7, с. 112]. Комітет безпосередньо впливав на роботу ВУАН, де працювали 37 академіків, 111 штатних та 275 позаштатних співробітників. На думку С. Єфремова, радянська цензура мала виразні ідеологічні ознаки [7, с. 115, 191], чим перешкождала об'єктивному розвитку науки в Україні.

Політика щодо ВУАН «наскрізь нещира; бюджет Академії завжди під знаком непевності, а гроші присилають тільки в «свинячий голос»; що уряд дешевою ціною купує собі прихильників серед українських учених і письменників і дехто дуже далеко пішов шляхом прискутування» [1, арк. 38].

Таким чином, протягом усієї своєї роботи у видавничих проектах, газетах і журналах С. Єфремову доводилося відстоювати свою позицію, інколи йти на компроміс і маскувати свої думки у розлогіх публікаціях. Найважчим періодом у його житті стали 1920-ті рр., коли зникла будь-яка можливість працювати з газетами і часописами. Вчений зосереджує свою увагу на науковій роботі. Але й тут на заваді стає інтерес партійно-державних органів, які намагаються змусити науковців працювати у

специфічному ідеологічно-пропагандистському стилі. Найбільш актуальним у подальших дослідженнях щодо відносин вченого і цензурних органів могли б бути розвідки з виявлен-

ня матеріалів заборонених, неопублікованих і цензурованих статей, брошур, дописів С. Єфремова до петербурзьких, московських та київських видань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів СБУ, спр. 67098 ФП (215471) «СВУ» (Ніковський А.В.), т. 59, ч. 1, 267 арк., ч. 2, арк. 268–496, ч. 3, 497–731.
2. Єфремов С.О. // Довідник з історії України. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста: в 3 т. – К.: Генеза, 1993. – Т. 1. – С. 100.
3. Єфремов С. З хвиль життя / С. Єфремов // Основа. – 1915. – Кн. 3. – С. 119–125.
4. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. стаття І. Гирича / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.
5. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 3-х ч. / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 288 с.
6. Наєнко М. Історія українського літературознавства: Підручник / М. Наєнко – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 360 с.
7. Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр. / Т.А. Стоян. – К., 2010. – 480 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 1942.
9. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 480 с.

© Леонід Могильний
(Київ)

С. ЕФРЕМОВ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С ЦЕНЗУРОЙ

В статье анализируются отношения цензурных органов к публицистической и издательской деятельности С. Ефремова в конце XIX – первой трети XX в.

Ключевые слова: цензура, Ефремов Сергей, газета «Громадська думка», газета «Рада».

© Leonid Mogylny
(Kyiv)

S. YEFREMOV AND HIS RELATIONSHIP WITH CENSORSHIP

The article analyzes the attitude of censorship to the journalistic and publishing activity of Yefremov at the end of XIX – the first third of the XX-th century.

Keywords: censorship, Yefremov Sergey, the newspaper «Gromadska Dumka», the newspaper «Rada».

До редакції надійшла 1.10.2013.

УДК 94 (0.036) (477) «1930»

© Валентина Молоткіна
(Переяслав-Хмельницький)

МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ДРУКОВАНИМИ ВИДАВАННЯМИ В УКРАЇНІ В 1930-І РР.

Аналізуються основні механізми партійно-державного контролю за друкованими виданнями в Україні в 1930-і рр.

Ключові слова: бібліотека, видавництво, видавнича справа, друкована продукція, ідеологія, книги, література, цензура.

В умовах формування тоталітарного суспільства поступово сформувалась державна цензурна система – Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліту), Центрального управління у справах друку (ЦУСД), яка у своїй діяльності спиралася на систему Наркомосу та Державного політичного управління (ДПУ). Ця структура запроваджувала різні види цензури для систематичного на-

гляду та контролю за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави.

Принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю знайшли відображення як в російській, так і в українській історіографії. Зокрема, аналізу напрямків роботи цензурного апарату та документів, на основі яких здійснювались всі цензурні функції при-

святить свою роботу В.А. Батюх [1]. Процеси масового вилучення з фондів бібліотек літератури, що визнавалась радянською владою «ідеологічно-шкідливою» досліджують Т. Ківшар [5], М. Тимошик [10] та ін.

В даній статті автор ставить за мету проаналізувати основні механізми партійно-державного контролю за друкованою продукцією в Україні 30-х рр. ХХ ст.

На початку 1930-х рр., одночасно з розгромом «українізації» і новим спалахом ще жорстокішого, ніж раніше, терору щодо українських кадрів [5, с. 410], не тільки посилилася політика централізації видавничої справи, а й цензурний контроль став надзвичайно суворим. Так, за 1931 р. Укрголовліт дав 9600 дозволів на друк різної літератури, а випущено було тільки 6116 книг [13, арк. 8].

Найкращим способом не допустити до друку «таємних або шкідливих для держави» матеріалів була попередня цензура – ідеологічний тиск та вплив. При своїй великій ефективності ця форма цензури потребувала значної кількості працівників та матеріальних ресурсів. Причому, ці працівники не обов'язково були співробітниками управління. В основному, рецензентами ставали номенклатурні працівники НКО УСРР. Від попередньої цензури були звільнені видання Всеукраїнської академії наук (в тому числі журнал «Україна», редагований М. Грушевським) та окремі періодичні видання (з листопада 1924 р. журнал «Червоний шлях») [18, арк. 12]. Постановою секретаріату ЦК від 9.06.1925 р., попередня цензура була знята з ДВУ, «Пролетарія» та «Книгоспілки» [16, арк. 75]. Але постановою від 17.06.1925 р. секретаріат «визнав доцільним» за цими видавництвами залишити наступну цензуру й виділив відповідальних політредакторів під керівництвом і контролем Укрголовліту, віза яких була обов'язковою [15, арк. 30; 16, арк. 83]. Видання ВУАН виходили за дозволом секретаря Академії наук академіка А. Кримського або академіка М. Грушевського та С. Єфремова, без перегляду з боку Укрліту [18, арк. 14].

Організація попередньої цензури відбувалась шляхом переговорів з редакціями та видавництвами, введенням до їх складу підходящих осіб і вилученням «неприйнятних» [11, арк. 19]. Як правило, значна кількість рукописів забраковувалась попередньою цензурою ще до здачі в набір. Зокрема, у 1934 р. попередньою цензурою було «забраковано» 52 рукописи, подані до друку у видавництво «Український робітник» [28, арк. 71]. Тож, будь-який текст в

процесі підготовки до друку піддавався суттєвій деформації, або й взагалі не друкувався.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 15.08.1931 р. та листа Й. Сталіна до редакції «Пролетар Революції» видавництва повинні були забезпечувати «високу ідеологічну якість видавничої продукції й не дати можливості різним фальсифікаторам протягувати через книги контрреволюційну контрабанду різних гатунків». Тому значну частину творів почали пропускати через фахову й політичну редакцію, через кількох рецензентів, або бригади рецензентів, через наукові та науководослідні інститути тощо [23, арк. 15].

Порядок проходження попереднього контролю творами друку майже не змінився. До текстів творів також вносилися суттєві правки. Так, у червні 1932 р. Головліт повідомив «ЛІМ», що «книгу П. Мирного «Повія» можна буде дозволити до випуску лише після вилучення з передмови Ткаченка таких слів: «не стільки може через свою скромність, як з політичних міркувань, через цензурні заборони українського друкованого слова» [34, арк. 19]. 1.07.1932 р. начальник Головліту П. Мальцов, ознайомившись з рецензією видавництва «ЛІМ» на I том Г. Епіка «Зустріч», дозволив друкувати лише після внесення змін в тексті на стор. 33 та 84 й при цьому просив бути пильним при редагуванні літератури з національного питання [34, арк. 8]. 2.08.1933 р. колегія НКО УСРР по перегляду підручників, розглядаючи посібник з літератури для VII класу, написаний В. Коряком, запропонувала переробити матеріал про І. Франка, скоротити та відредагувати окремі місця з «Псалом залізу» і «Сонячних кларнет» П. Тичини, вилучити прізвища Браницького, Бібікова, Волконського, Репіна з творів Т. Шевченка [14, арк. 123].

Поширеним засобом цензурного тиску в ті роки була вимога супроводжувати твори «марксистською передмовою». Тому посилення в текстах на класиків марксизму стають звичним явищем. З «особливою увагою» цензори ставилися до передмов, написаних авторами із «сумнівною» репутацією. Так, здалася «підозрілою» передмова В. Підмогильного до книги другої вибраних творів І. Нечуя-Левицького, в якій автор надав великого значення окремому епізоду з твору «Рибалка Панас Круть», у якому, на думку цензора, «тхне міщанством та антисемітизмом», а «в думках В. Підмогильного скриті елементи націоналізму» [12, арк. 111]. Крім того, плани видань для кожного видавництва мусили по-

чинати з тих видань, які орієнтували винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей – твори, присвячені виконанню рішень чергового партійного з'їзду, річниці від дня народження вождя світового пролетаріату, від дня утворення компартій України чи ВКП(б). Для редагування таких рукописів призначали тих редакторів, які мали не лише багатий практичний досвід, а й високу «ідеологічну підкованість» [10, с. 37].

Згідно з «Довідкою про книги піддані критиці «Правди»» (22.02.1933 р., стаття Воліна), «Партвидав» виявив у матрицях, отриманих від ДВОУ з 234 друкарських помилок, з яких 103 «політично спотворювали думку». Наприклад, замість фрази: «Когда и последний мелкий ремесленник и последний мелкий крестьянин падут жертвой крупного капиталистического производства» було набрано «социалистического» [25, арк. 10].

Головліт навіть затримав збірку поезій «Про Леніна», випущену видавництвом «Радянська література» (наклад 5 тис.), яка «з партійно-політичного і з суто художнього поглядів не витримує жодної критики», бо складалась зі «старих віршів російських і українських поетів, які можуть мати тепер здебільшого тільки історико-літературний інтерес», крім того, багато віршів містили вислови й думки, що мали «вульгаризаторський і спрощенський» характер і, основне, в збірку не включено жодного вірша про Й. Сталіна, «про його роль, як вождя партії й продовжувача справи Леніна» (про Сталіна згадують «в цілій збірці мимоходом, лише один єдиний раз на 43 стор.») [25, арк. 1–1 зв.].

Взагалі, література про В.І. Леніна була під особливим наглядом Головліту. Так, видавництво «На варті» було звинувачене у «неуважності та неохайності», у ставленні до «такого найвідповідальнішого видання» (підбір уривків та їх переклад) як збірка творів В. Леніна («Ленін про війну» за ред. Хаханьяна та Барвицького) [26, арк. 80]. У висновках «Про перекручення в перекладі на українську мову творів Леніна та Сталіна» від 6.04.1933 р., зазначалось: «через те, що переклади зроблені окремими перекладачами серед яких, очевидно, є велика засміченість ворожими елементами, в них є живання неправильних термінів, які переплітаються з прямими перекрученнями і фальсифікацією тексту під час перекладу». Відповідно, «такого роду переклади робіт класиків марксизму шкодять пропаганді марксизму ленінізму» [25, арк. 52–53]. Тому, у постанові №109 від 22.04.1933 р. «Про порядок

здійснення попереднього та наступного контролю творів Леніна і Сталіна та творів керівних працівників ВКП(б) і радянського уряду» пропонувалося уважно перевіряти правильність перекладу, текст звіряти з оригіналом [34, арк. 20]. Дозволи Головліту на друк рукопису того чи іншого видання були дійсними протягом трьох місяців, після чого їх мали поновити. Уповноважені при видавництвах ретельно стежили за дотриманням цієї норми. Інспектори Головліту, здійснюючи наступний контроль, знайомилися з усіма рецензіями на твір, а не лише одного політредактора. Головліт отримував перший примірник книги для ознайомлення. А 20.08.1933 р. вийшла постанова начальника Головліту «Про безпосереднє надсилення до Головліту обов'язкових примірників» (5 штук) [34, арк. 19, 78].

Під таку загальну схему попередньої цензури потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Виключення складали лише періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура й так звана «аполітична» (наукова, технічна, медична, торгово-промислова) та комуністична література [20, арк. 19].

Отже, система контролю починалася з вишукування видавничими редакторами недозволених чи просто небажаних думок, поглядів, форм вислову. Книжка доходила до читача після багаторазової перевірки: на рукописі цензор виставляв штамп «до набору», на коректурі – «в друк», на сигнальному примірнику – «в світ», тобто дозвіл на розповсюдження. Але й після отримання обов'язкового сигнального примірника партійними органами або держбезпекою інколи давалося розпорядження знищити весь наклад.

Інший вид цензури – наступний або каральний – поставав більше як метод впливу та стримування суспільних ідей та думок, що не відповідали ідеї радянського життя. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція або вилучалась з обігу цілком, або ж окремими накладками [1, с. 214]. Каральна цензура працювала керуючись не лише нормативною секретною базою ЦУД, а й вказівками партійно-державних органів. Тому, кожен автор, редактор, видавництво прагнули отримати найповнішу інформацію про заборони, щоб не потрапити в руки органів держбезпеки. Порушення заборон, як правило, призводило до закриття видавництв або окремих видань, скорочення накладу, накладення штрафу і передання до суду відповідальних осіб [11, арк. 19]. Так, видавництво «Светоч», що вида-

вало «виключно невдалу міщансько-пошлу сентиментальну книгу» та літературу, «насичену імперіалістичними тенденціями», наприкінці 1927 р. «заходами Головліту за свою халтурну роботу» було ліквідоване [18, арк. 12 зв.]. У 1929 р. за друк «ідеологічно чужих» та «шкідливих» (оскільки вони не вписувалися в завдання соціалістичного виховання) дитячих казок Г.-Х. Андерсена припинило свою роботу видавництво «Космос». А власника закритого видавництва Гесена притягнуто до судової відповідальності [6, с. 9, 12]. У постанові Колегії НКО №545 обумовлювалася й причина припинення роботи видавництва «Слово» [7, с. 1]. Пояснення з приводу закриття цих видавництв наводилися й у постанові ЦК КП(б) У від 20.12.1929 р. [2] та підготовленому на її основі 9.01.1930 р. розпорядженні М. Скрипника «Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі «Космоса» [8].

У січні 1932 р. з'явилася постанова Партконтролю ЦК КП(б)У на книгу Є. Черняка «Листи з чужих країв», яка розповідала про переваги капіталізму над соціалізмом, захищала «фашистський режим» Ю. Пілсудського. І, хоча, «колишній завговліту тов. Калюжний знав про те, що на цю книжку є різко негативна рецензія одного із політредакторів, робітника-висуванця» і що, «її як шкідливу видавати не можна», та директор видавництва «ЛІМ» С. Пилипенко, головний редактор М. Яловий, редактор І. Лакиза видали її за старою візою Головліту. Тому, згідно з рішенням ЦК КП(б)У, «за соціал-фашистську апологетику капіталістичного ладу, за протаскування політично шкідливих, по суті, соціал-фашистських ідей, поглядів, тов. Калюжного, колишнього керівника Головліту, за антипартійне ставлення до покладених на нього партією зобов'язань на одній з відповідальних ділянок ідеологічного фронту – виключити з партії» [22, арк. 42]. У постанові Головліту від 6.04.1933 р. за «перекручення й фальсифікацію тексту» під час перекладу на українську мову творів В. Леніна та Й. Сталіна було наказано «переглянути склад перекладачів, очистивши від чужих буржуазно-націоналістичних і класово-ворожих елементів» [25, арк. 53]. У постанові керівника Головліту від 16.04.1933 р. «Про брошуру Г. Овчарова «Микола Скрипник і радянська література»» (видавництво «Рух», 1933 р.) зазначалось, що «ця брошура носить неприпустимий характер, її випуск направлений проти вказівок ЦК КП(б)У» та «утруднює роз'яснення припущених лінією національної політики помилок». За дозвіл до друку цієї брошури

працівники видавництва «Рух» були звільнені з роботи. А саму брошуру конфісковано, як «політично-шкідливу» й вилучено з продажу та масових бібліотек [25, арк. 58].

Згідно з доповідною запискою в ЦК «бригади по обстеженню» (комісії по чистці) видавництва «Український робітник» від 17.01.1935 р., керівник видавництва, директор Езерський та головний редактор (він же парторг та редактор сектору міжнародної літератури) Розенфельд були звинувачені в тому, що вони «не лише не боролись в своїй роботі проти контрреволюціонерів, націоналістів і троцькістів», а й залучали їх в якості авторів та перекладачів й тим самим «давали можливість використовувати видавництво, як «трибуну для популяризації і пропаганди своїх антирадянських поглядів» та «як джерело матеріальної підтримки злих ворогів партії й робітничого класу, сплачуючи їм підвищений гонорар» (коли звичайний гонорар складав 300 крб., Зінов'єву виплачували 500 крб.). Крім того, Розенфельда звинуватили ще й в тому, що він у своєму підручнику під назвою «Учение о профдвижении» (виданий у 1931 р.) «відкрито протягував троцькістські, соціал-фашистські і правоопортуністські погляди» (цей підручник був вилучений «як політично шкідливий»); співробітника ВУАМЛІНу Екельчика – в тому, що він, будучи редактором сектору міжнародної літератури, підготував до друку брошуру Зінов'єва «Гражданская война в Австрии»; уповноваженого в Москві Новікова – в тому, що він «печеться за видання Зінов'єва, а до питання про видання робіт вождя нашої партії тов. Сталіна відноситься байдуже». Парторга видавництва «за політичні помилки» звільнили з роботи, а директору Езерському, за те, що видавництво російською мовою видало значно більший наклад ніж українською, зробили попередження [28, арк. 2, 4, 5, 20, 25, 68]. 9.04.1935 р. «за шкідницьке перекручення тексту» (на 62 стор. у витягу з програми ВЛКСМ було надруковано: «юнацький рух ... ставить собі за мету знищення старого комуністичного світу) органи Головліту затримали «Календар колгоспника» на 1935 р. «Сільгоспвидаву». Справу «про шкідництво в друкарні ім. Фрунзе і поширення Сільгоспвидавом законів про друк» Головліт передав до прокуратури [27, арк. 8].

У 1936 р. через «контрреволюційну опечатку» Головліт просив ЦК затвердити вилучення українського перекладу брошури Ворошилова «Сталін і Червона Армія» (видання ДВУ, 1930 р.), в якій на 4 стор. замість «усі вони знають, яке величезне значення та яку переважну

роль мали Ви, наш старший і любий бойовий товариш і співбоець у цій боротьбі» було надруковано «усі вори знають...» [29, арк. 104, 105]. У «Зведенні №3 важливих вилучень, затримок і конфіскацій, зроблених органами Головліту України» від 5.04.1936 р. йшлося про затримання «Довідника партійного працівника» (Партвидав, 1936, вип. IX) в якому опосередковано розголошувалась потужність військової та авіаційної промисловості. Уповноваженому, який підписав випуск у світ, було оголошено сувору догану [30, арк. 28].

У «Зведенні №1 найважливіших вилучень, затримок і конфіскацій, зроблених органами Головліту України» від 28.01.1937 р. чітко вказані ті каральні заходи, які застосовувались до таких «порушників». Так, за те, що в німецькій читанці для 10 класу Адмоні і Александр видання «Радянська школа» (передрук з матриць російського видання «Учпедгіз») наводяться такі тези: «Комунізм буває тоді, коли все розіб'ється вщент. В Росії жінок гвалтують, вони вбили мільйон людей комуністи ходять у нас все забирають», книгу конфісковано. Політредактора Штеренберга, «винного» в дозволі цієї книги, притягнуто до відповідальності. Справу про «винного» редактора книги передано до парторганізації видавництва «Радянська школа» [32, арк. 12]. Видавництво «Комуніст» 1.02.1937 р. сповістило ЦК, що за брак, допущений в брошурі «Доповідь тов. Сталіна на VIII Всесоюзному з'їзді Рад» (внаслідок відтиску одного і того ж тексту з обох сторін аркушу) на друкарів Бутовського, Масягіна, Зав'ялова і бракеровщицю Войтянкову накладено адмінстягнення [31, арк. 61].

Після того, як у 1926 р. на засіданні наради при відділі друку ЦК КП(б)У робітників письменницьких організацій та редакцій газет було відзначено, що критика – одне з головних виховних знарядь в руках партії й комуністична критика повинна безпощадно боротись проти контрреволюційних проявів в літературі [17, арк. 90], авторів та їх твори почали «піддавати критиці» в періодичних виданнях. Та в 1928 р. ЦК КП(б)У звертає увагу на «недостатньо високу» якість змісту самокритики в пресі, бо «газети заповнили переважно матеріали про користь і необхідність критики, але серйозно організувати самокритику більша частина газет не спроможна» [19, арк. 48, 51]. Як заявляв Піткович на IV пленумі ЦК ЛКСМУ, «мы очень притки, когда идет речь о критике других, но очень не терпимо относимся к критике наших собственных недостатков» [33, арк. 38]. На щит були піднесені

слова журналіста С. Інгулова: «критика му- сить мати наслідки – арешти, судову розправу, суворі вироки, фізичні і моральні розстріли... в радянській пресі критика – не зубоскальство, не зловтішне обивательське хихотіння, а важка тверда рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, кришить хребет і дрібнить лопатки» [4, с. 2]. Саме такій критиці на початку 1930-х рр. були піддані не тільки окремі автори, а й цілі колективи. Так, «Червона преса» вмістила велику рецензію групи авторів на книгу П. Романова про пресу в умовах реконструкції, в якій вона була названа «не партійною, не більшовицькою», що «на ній не можна виховувати кадри нашої преси» [3, с. 1–3], а самого автора звинуватили у «відсутності класового чуття» [9, с. 11]. 3.11.1933 р. керівник Головліту наказав вилучити з продажу книгу І. Дубинського «Золотая липа» (про радянсько-польську війну), що «перекручувала історичний хід подій» та організувати в пресі й літературних журналах «таку критику цієї книги, на яку вона заслуговує» [25, арк. 43–44]. Після арешту Барвицького виступили в пресі з критикою видання «Ленін про війну» за ред. Хаханьяна та Барвицького [26, арк. 81]. Негативну оцінку з боку преси отримували й видання «Українського робітника». Зокрема, через «низку місць, що ведуть до апології українського фашизму» були піддані книги Зимного «Про УВО – ОУН» (1932 р.) та «З хрестом і маузером проти радянської України». Книзі Левашева «Пози- ка другої п'ятирічки» (1933 р.) дали оцінку – «халтурна» [28, арк. 77].

За «нечіткі, плутані і навіть хибні визначення завдань боротьби на два фронти в національному питанні» піддавались критиці й журнали, зокрема за 1933 р.: «Партактивіст» (№12, 13), «Молодняк» (№4, 5), «Безвірник» (№7), «Комсомолец-активіст» (№11) [24, арк. 19]. На початку 1934 р. були піддані бру- тальному цькуванню в пресі й представники компартійного літературознавства та критики: А. Річицький, Є. Шабліовський, Є. Гірчак [35]. Звісно, негативний висновок призводив до звільнення з посади, виключення з лав КП(б)У, арешту і, навіть, розстрілу.

В результаті такої політики ідеологічна і технічна якість книжок «поліпшилась». Про що свідчили «зменшення числа ідеологічних проривів і негативних оцінок преси» [21, арк. 9]. Так, у «Дитвидаві» у 1936 р. не було жодної вилученої книжки. До прийому рукописів редактори «підходили дуже уважно», як наслідок, «ряд ідеологічно шкідливих

рукописів, які надійшли у видавництво, були своєчасно забраковані» [31, арк. 12].

Таким чином, найкращим способом не допустити до друку «таємних або шкідливих для держави» матеріалів була попередня цензура. Будь-який текст в процесі підготовки до друку піддавався суттєвій правці, або й взагалі не друкувався. Поширеним засобом цензурного тиску в ті роки була вимога супроводжувати твори «марксистською передмовою». Під попередню цензуру потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Виключення складали лише періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна

цензура й так звана «аполітична» (наукова, технічна, медична, торгово-промислова) та комуністична література. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція, як правило, вилучалась з обігу і рідше окремими накладками. А «порушників», як правило, карали накладенням штрафу та переданням відповідальних осіб до суду. Крім того, авторів та їх твори почали «піддавати критиці» в періодичних виданнях. Відповідно, негативний відгук призводив до звільнення з посади, виключення з партії, арешту і, навіть, розстрілу. Запровадження різних видів цензури призводило до значного збіднення книговидавничого репертуару.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батюх В. Політична цензура 1920-х–1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення / В. Батюх // Український історичний збірник. – 2006. – Вип. 9. – С. 211–222.
2. Вимоги до п'єси для дітей: Затверджені Центральною Радою позашкільного виховання // Бюлетень НКО. – 1930. – №37. – С. 16–17.
3. Земляний А. Дати більшовицьку відсіч опортуністичній ревізії науки Маркса-Леніна-Сталіна про пресу / А. Земляний // Червона преса. – 1931. – № 35. – С. 1–3.
4. Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая / С. Ингулов // Красная нива. – 1928. – №19. – С. 7–11.
5. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т.І. Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 344 с.
6. Постанова ЦК КП(б)У від 20 грудня 1929 р. (Витяг з проток. №88 засідання Президії ЦК КП(б)У 20.12.1929 р.) // Бюлетень НКО. – 1930. – №3. – С. 9–12.
7. Про припинення діяльності видавництва «Космос» та «Слово»: Постанова №545 Колегії НКО (з проток. Ч. 36. 19.IX.1929 р.) // Бюлетень НКО. – 1929. – №40 (179). – С. 1.
8. Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі «Космоса»: Постанова Наркома освіти т. Скрипника від 9 січня 1930 р. // Бюлетень НКО. – 1930. – С. 3–9.
9. Смородін М. За Ленінову і Сталінову науку про пресу: (Промова на відкритих парт. зборах УКІЖу) / М. Смородін // Червона преса. – 1931. – № 21. – С. 11–13.
10. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №10. – С. 35–39.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф. 166, оп. 2, спр. 924, 47 арк.
12. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, спр. 724, 125 арк.
13. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 9, спр. 1204, 63 арк.
14. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 11, спр. 2, 151 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2011, 66 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2012, 160 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2259, 92 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2695, 71 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2697, 53 арк.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2701, 31 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2926, 58 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5298, 73 арк.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5299, 58 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6217, 43 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6218, 176 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6442, 154 арк.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, 205 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6650, 78 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6846, 142 арк.

30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6847, 109 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7100, 185 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7102, 74 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 12, спр. 197, 43 арк.
34. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 584, оп. 1, спр. 45, 81 арк.
35. Шабліовський Є. Більшовицьким темпом / Є. Шабліовський // Життя і революція. – 1933. – № 4/5. – С. 84–86.

© *Валентина Молоткина*
(*Переяслав-Хмельницький*)

МЕХАНИЗМИ КОНТРОЛЯ НАД ПЕЧАТНЫМИ ИЗДАНИЯМИ В УКРАИНЕ В 1930-Е ГГ.

Анализируются основные механизмы партийно-государственного контроля над печатными изданиями в Украине в 1930-е гг.

Ключевые слова: библиотека, издательство, издательское дело, печатная продукция, идеология, книги, литература, цензура.

© *Valentina Molotkina*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

THE MECHANISM OF CONTROL OVER PRINTED EDITIONS IN UKRAINE IN 1930S.

The article deals with main mechanisms of party and state control over printed editions in Ukraine in 1930s.

Key words: library, publishing house, publishing business, printed production, ideology, books, literature, censorship.

До редакції надійшла 25.09.2013.

УДК 94(477)+355.233.23

© *Ірина Автушенко*
(*Київ*)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ

Аналізується питання задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців, а також запровадження інституту військового капеланства в Збройних силах України.

Ключові слова: свобода совісті, віросповідання, військовослужбовці, Збройні сили України, військові священики (капелани).

Кардинальні зміни, які відбулися в українському суспільстві після проголошення 1991 р. незалежності України, створили сприятливі умови для реалізації права на свободу совісті та віросповідання українських військовослужбовців, як важливого елемента загальнолюдських цінностей і невід'ємних прав людини, що є ознакою демократичного суспільства.

На сучасному етапі питання реалізації права військовослужбовців Збройних сил України (далі – ЗСУ) на забезпечення своїх духовних потреб залишається актуальним. Конституція України (ст. 35) визначає право кожного громадянина на свободу світогляду та віросповідання, що означає право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, здійснювати релігійну діяльність.

Сьогодні важливою проблемою в Україні є дослідження питання реалізації права на свободу совісті та віросповідання військовослужбовців ЗСУ, що обумовлено специфікою військової служби та необхідністю використати духовно-моральний

потенціал релігії для поліпшення морально-психологічного стану військових колективів, відродження духовності.

Проблема реалізації свободи совісті та віросповідання військовослужбовців ЗСУ знайшла віддзеркалення в роботах багатьох вітчизняних дослідників, зокрема С. Здіорука [3, 4], І. Коржа [6], Р. Коханчука [7], Г. Селешука [10], В. Чорного [11] тощо. Питанням аналізу релігійної ситуації у Збройних силах Російської Федерації займається російський дослідник С. Мозговий [8]. Проте питання реалізації права на свободу совісті та віросповідання військовослужбовців ЗСУ вимагає свого подальшого дослідження.

Отже, зважаючи на актуальність теми дослідження та недостатню опрацьованість її українськими вченими, можна сформулювати мету нашої статті, як-то: вивчення вітчизняного історичного досвіду та сучасного стану реалізації права на свободу совісті та віросповідання військовослужбовців ЗСУ та аналіз можливих шляхів його вдосконалення.

Під час проходження громадянами військової служби свої духовні потреби вони можуть задовольняти у вільний від служби час, з урахуванням особливостей проходження військової служби. Це стосується, насамперед, бойового чергування, оперативної та внутрішньої служби, караульної служби тощо. Так, згідно з положеннями статті 21 (релігійні обряди і церемонії) Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» [2, ст. 283] командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів, тобто в повсякденному розпорядку дня військової частини має бути враховано час, необхідний для реалізації військовослужбовцями своїх духовних потреб. У повсякденній службовій діяльності військової частини, не пов'язаній з бойовим чергуванням чи оперативною діяльністю, за рапортами військовослужбовців у розпорядку дня визначається час для задоволення соціально-духовних потреб [6, с. 55]. В умовах посиленої бойової готовності, бойового чергування, інтенсивної оперативно-службової діяльності на певний період часу реалізація військовослужбовцями права на свободу совісті та віросповідання унеможлиблюються.

З 1990-х рр. в Україні розпочався рух за забезпечення військовослужбовців правом на свободу совісті та віросповідання. Спочатку рух був позначений несистемністю та спорадичністю спроб різних конфесій посилити свій вплив у війську і носив більше світсько-науковий характер. Згодом у різних конфесіях почали формуватися напрями діяльності щодо задоволення духовних потреб військовослужбовців.

На думку В. Танчера: «Релігійні інституції в армії мають розв'язати складне, але посилене для них завдання – добитися поєднання високогуманних моральних настанов з усвідомленням громадянського обов'язку захищати Батьківщину зі зброєю в руках.

...Церква повинна задовольняти духовні потреби солдатів та офіцерів, займатись місіонерською діяльністю у Збройних Силах, прилучати військовиків до відзначення релігійних свят. Словом, опіка має бути суто духовною і не над усім складом військ, а над тими військовослужбовцями, які цього потребують» [9, с. 15].

В усіх арміях розвинених країн світу є військові священники, які значною мірою сприяють боєздатності військових формувань

і задоволенню духовних потреб віруючих у Бога військовослужбовців [7, с. 16]. Це спостерігається і в тих країнах, де панівною або державною є якась одна Церква чи конфесія і в тих, де існує поліконфесійність. Все це законодавчо закріплено в офіційних державних документах, відображено у військових статутах.

Однією з найголовніших умов встановлення духовної опіки церкви в Збройних силах України на сучасному етапі є екуменічний підхід у формуванні інституту військових душпастирів. Без усвідомлення усіма українськими церквами міжконфесійної толерантності, як чинника консолідації українського суспільства, без енергійних зрушень у бік діалогу українське християнство не посяде належне йому конструктивне місце в суспільно-політичному процесі, не виконає своєї ролі в духовному та моральному відродженні. На жаль, церковно-релігійному життю в Україні під владою царського самодержавства, як і радянського тоталітаризму був чужим і неприйнятним сам принцип екуменізму. У царській Росії православ'я було одним із стовпів режиму, а інші релігії за «Уложением законів Российской империи» розподілялися в шкалі як «допустимое», потім «терпимые» і, зрештою, «запрещенные».

У радянську добу все робилося, щоб розколоти християнські церкви, протиставити православ'ю католиків і особливо протестантів, як тоді прийнято було казати – «сектантів». Цей антагонізм і зараз зберігається в ментальності не лише загалу рядових вірних, а й переважної частини духовенства.

Парадоксальним є той факт, що отримана свобода і здобута незалежність ускладнили міжконфесійні відносини в Україні.

Офіційно інститут військових священників (капеланів) в ЗСУ досі відсутній. Хоча налагодити співпрацю з військовими священниками різних конфесій намагалися майже одразу після утвердження незалежності. Починалося все з участі в церемонії присяги солдатів або ж із візитів з благословенням на великі свята. Це цілком задовольняло владу, яка через побоювання міжконфесійних конфліктів загалом із недовірою ставилася до спроб активізувати духовне життя військових.

Разом з тим, військове капеланство не є чимось новим для України. Започаткована у Візантійській імперії традиція опіки православними священниками воїнів-християн, продовжила розвиток в період княжої доби. Православне духовенство несло пастирське

служіння у війську і тим сприяло збереженню православної віри, піднесенню військової та загальної культури.

Козацька доба, починаючи з XV ст., знаменувала собою новий етап у розвитку військової організації українських Збройних сил і відповідно якісно новий етап у розвитку військової культури, яка міцно спиралась на православну віру і Церкву. Українське козацтво до Хмельниччини, доби відродження Української держави та до кінця існування Січі у 1775 р. мало своєю заступницею Покрову Божої Матері, про що свідчать численні ікони і храми на Запоріжжі. При військових частинах були похідні каплички, в яких відбувалися богослужіння.

Серед особливих відзнак козацького війська обов'язково були присутні хоругви. У військовий похід козацьке військо також брало з собою військових священиків і похідну Церкву. Пораненими воїнами опікувалися церковні братства, притулок для інвалідів був у першій половині XVII ст. в м. Трахтемирові [1, с. 1170–1173].

Капелани були і в армії царської Росії, австрійському і польському військах. До речі, у царській армії священиками, військовими і морськими, опікувалися два протопресвітери. Крім них та ще протопресвітерів імператорського двору і кремлівських соборів цього звання не мав ніхто. Греко-католицькі священики йшли в походи з воїками Української Галицької Армії, згодом здійснювали душпастирську опіку в УПА. Обов'язком капеланів було вести підопічних до спасіння, проповідувати любов до своєї країни, піклуватися про поранених, ховати померлих, бути готовим до присвячення справедливій справі, але ніколи не брати зброї до рук.

Багатотисячна традиція тісної співпраці церкви і воєнної організації була нівельована радянською добою. Набутий досвід у цій сфері значною мірою виявився втраченим. Коли Україна у 1991 р. проголосила власну незалежність, тема військових капеланів знову актуалізувалася. На переконання В. Чорного: «Релігія у війську зможе компенсувати той ідеологічний вакуум, який утворився після розпаду Радянського Союзу. Вона здатна стати важливим чинником морального виховання військовиків. І саме капелани в цьому повинні відіграти провідну роль [11, с. 161–162]». Однак поновлювати присутність релігійних організацій у війську та інших збройних формуваннях країни довелося фактично з «нуля».

У 1992 р. постала Всеукраїнська громадська організація «Об'єднання християнсько-військовослужбовців України». У її лавах перебувають діючі військові, офіцери запасу, члени їхніх родин. За конфесійною ознакою – це здебільшого баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, євангелісти, є також, але у меншій кількості, православні і греко-католики. Мета організації – об'єднання віруючих військовослужбовців, захист їхніх прав, сприяння утвердженню в Україні військового капеланства [4, с. 12].

1994 р. у Львові під час проведення наукового симпозиуму «Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України», організованого Національним інститутом стратегічних досліджень спільно з Інститутом історії релігії, започаткувала свою роботу Міжцерковна рада з питань душпастирської діяльності у військових формуваннях України.

У 1990-ті рр. релігійна ситуація змінилась як в суспільстві, так і в державних силових структурах. За даними Міністерства оборони України, за період з 1992 р. до 1996 р. чисельність віруючих зросла з 4% до 29%, а кількість тих, що бере участь у релігійних обрядах, зросла з 1,3% до 27%. За результатами досліджень, проведених Київським гуманітарним військовим інститутом у 1996 р., віруючими у ЗСУ вважали себе 35,5% опитаних, ще 26,6% вагалися з відповіддю [10]. Крім того, необхідно враховувати і той чинник, що за спостереженнями військових психологів Російської Федерації в екстремальній і бойовій обстановці релігійність військовослужбовців зростає. Про це свідчать дані опитувань, які проводилися у військах, котрі виконували бойові завдання в регіонах зі збройними конфліктами.

Зокрема, у військових частинах, котрі готувалися до виконання бойових завдань, частина віруючих становить в середньому 30%. А ось у військових частинах та підрозділах, що вже побували в бойових операціях, їхня кількість збільшилася до 40% [10, с. 53].

Таким чином, релігійна ситуація, що склалася в цілому по країні, а також наявність у Збройних силах та інших військових формуваннях України значного числа військовослужбовців, які декларують, що вони є віруючими, нагально вимагають від військових і службовців сприяти в реалізації їхнього права на забезпечення їх духовних потреб.

У результаті таких змін 2000 р. традиційні українські конфесії прийняли рішення про

утворення Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства, яке своєю метою поставило не лише домагатись від керівництва держави запровадження інституту капеланства, але й викристалізувати спільний підхід до задоволення духовних потреб своїх віруючих. Організація зарекомендувала себе на ниві розробки концептуальних засад військового душпастирювання, підготовки кадрів для капеланської служби, пошуку порозуміння між представниками різних релігійних традицій.

Присутність священнослужителя у військовій частині дозволяє вирішити одразу декілька проблем, пов'язаних із реалізацією військовослужбовцями релігійних прав. По-перше, відпадає необхідність відпускати військовослужбовців на богослужіння, які можуть проводитися у військовій частині, що підвищує її мобілізаційну готовність. У воєнний час, це може мати вирішальне значення. По-друге, військовий капелан краще розуміє потреби військовослужбовців завдяки безпосередній близькості до їхнього життя. По-третє, з'являється реальна можливість залучення священнослужителя до виховної роботи чи соціальних програм, як це практикується у Збройних силах інших країн. Окрім того, військовий душпастир може виступати посередником між командувачем і підлеглими і сприяти швидшому та ефективнішому вирішенню конфліктних ситуацій щодо питань, які безпосередньо не стосуються військової сфери. Капелан також може виконувати роль однієї з ланок цивільного контролю у ЗСУ, необхідність розвитку якого набирає все більшої актуальності.

Після 2004 р. почалась активізація військово-церковного співробітництва. Продовженням стало видання Міністром оборони України директиви від 21 квітня 2006 р. № Д-25 «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України». Цей документ підштовхнув до системної діяльності у цій сфері [5].

2005 р. було заявлено, що Міністерство оборони України планує запровадити штатні посади військових капеланів. Тоді, за словами заступника міністра, військові капелани вже проходили службу, обіймаючи посади психологів в українському миротворчому контингенті в Іраку.

1 листопада 2008 р. у структурі Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України було утворено сектор роботи з релігійними організаціями.

Міністерство оборони України спільно з сімома конфесіями (Українська Православна Церква Московського Патріархату, Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Греко-Католицька Церква, Римокатолицька Церква в Україні, Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів, Українська Автокефальна Православна Церква та Духовне управління мусульман України), віруючі яких служать у ЗСУ, 10 листопада 2008 р. підписали «Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України».

Для налагодження ефективнішої співпраці релігійних організацій, вироблення єдиних підходів до впровадження інституту військового капеланства 29 квітня 2009 р. наказом Міністра оборони України від 17 березня 2009 р. № 115 було створено Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України.

Виходячи з положень зазначеного Меморандуму та намірів сторін щодо об'єднання зусиль у здійсненні практичних заходів, спрямованих на поетапне впровадження у Збройних силах України ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства), у квітні 2011 р. була прийнята і затверджена наказом Міністра оборони України Концепція душпастирської опіки у ЗСУ.

Концепція має забезпечити поглиблення системної співпраці Збройних сил України та церкви (релігійних організацій), вдосконалення нормативно-правової бази, організаційної, наукової, освітньої та інших видів діяльності структурних підрозділів центрального апарату Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗСУ, органів військового управління у сфері задоволення релігійних потреб військовослужбовців ЗСУ.

Доречно наголосити, що кожна конфесія на місцях прагне вирішувати питання душпастирської опіки силових структур у міру наявних в неї можливостей. На території окремих військових частин і містечок споруджені храми та каплиці. Це дозволяє регулярно здійснювати різного роду відправи, проводити заняття з катехизису.

У разі, якщо у військовослужбовців такої можливості немає, командування військових частин і підрозділів на прохання конкретного віруючого вояка в екстраординарних випадках (поранення, важка хвороба, приклад українського військового контингенту в Іраку 2004 р. тощо) може сприяти в запрошенні

священнослужителів. Це стосується військових частин за місцем дислокації яких немає культових споруд [3, с. 404].

Священнослужителі залучаються до урочистостей з нагоди складання присяги молодими воїнами. Вони часто присутні на призовних пунктах. Релігійні організації займаються комплектуванням військових бібліотек відповідною літературою, організацією екскурсій і прощ до святих місць тощо. Церкви делегували своїх представників у статусі капеланів до складу українських військових контингентів, які брали участь у миротворчих акціях у Косово та Іраку.

На сьогодні Україна направляє своїх миротворців у Ліберію, Косово та Конго. Згідно з домовленістю між традиційними українськими конфесіями, капелани від українських Церков здійснюють свою місію для миротворців по чергово. Капелани від УГКЦ виконували таку місію у Косово вже 4 ротації.

Насиченість і масштаби співробітництва військових формувань і релігійних організацій спонукають до думки про ефективність та розвиненість системи релігійної опіки особового складу воєнізованих військових формувань. Насправді за громіздким фактажем у сфері військового душпастирювання простежується ряд проблем.

Взаємодія держави з релігійними організаціями у царині духовної опіки військовослужбовців проходить доволі активно, але Україна залишається однією з небагатьох країн, де інститут капеланства законодавчо не врегульований. Відповідальність за таку ситуацію несуть як органи влади, так і конфесії. Інститут військового духівництва ще не розглядається у якості інструмента державної соціальної політики в армії, як це, скажімо, прийнято у США, Німеччині чи Канаді. З боку церков і деномінацій ключовим мотивом зайняття душпастирством у війську залишається бажання розширити власний суспільний вплив, що відсуває на другий план питання якості подібної діяльності.

В Україні розбудова інституту військових капеланів здебільшого розглядається як самодостатній процес, без взаємозв'язку з реформуванням ЗСУ, функціонування капе-

ланських служб неможливе без врахування тенденцій розвитку військових формувань. Оскільки здійснення реальних реформ в армії – складна і тривала процедура, то налагодження ефективної роботи з релігійної опіки силових структур також потребує часу.

Концепція душпастирської опіки у ЗСУ, яка підготовлена Радою у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, досить поверхова. Документ потребує серйозного доопрацювання в різних аспектах: необхідно доповнити перелік основних понять і термінів; повинне бути чітко унормоване адміністрування взаємин між військовими формуваннями і релігійними організаціями; визначені критерії, за якими відбувається зарахування на посаду військового капелана; окреслені питання фінансового характеру, а також санкції у разі порушення певних норм закону тощо.

Зараз на ниві запровадження військового капеланства в Збройних Силах України у різний спосіб намагаються здійснити кроки православні церкви і Греко-Католицька Церква України. Зокрема, в Києві започатковано спеціальні курси для духовних осіб різних конфесій, які працюють у війську. Їх раз на два роки організує Всеукраїнське християнсько-релігійне міжконфесійне військове братство. Там вчать історію війська, військову психологію тощо. Але на державному рівні далі «благих намірів» в Україні ця справа поки не йде.

Отже, командування військових частин створює сприятливі умови військовослужбовцям ЗСУ для задоволення їх релігійних потреб. Саме добре поставлене пастирське служіння у війську сприятиме реалізації права на свободу совісті та віросповідання військовослужбовців. В особі капелана військовики отримують підготовленого організатора духовного життя військових підрозділів, який на практиці буде реалізовувати високу гуманістичну роль релігії у поширенні та узгодженні загальнолюдських цінностей. Загальнодемократичні процеси в державі та відкритість суспільства сприяють забезпеченню прав віруючих військовослужбовців, не ослаблюючи боєготовності військ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства. Загальна частина [Текст]: перевидання в Україні / НАН України, Інститут української археографії. – К. Т. 3. – [Б. м.]: [б.в.], 1995. – С. 801–1230.
2. Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
3. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: Монографія / С.І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
4. Здіорук С., Токман В., Литвиненко О. Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму. Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2011. – 19 с.

5. Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=consercia
6. Корж І.Ф. Військова служба в Україні: правове регулювання [Текст]: монографія / І.Ф. Корж; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Служба безпеки України, Інститут оперативної діяльності та держ. безпеки. – К.: СБУ, 2006. – 208 с.
7. Коханчук Р.М. Душпастирська опіка військовослужбовців в арміях зарубіжних країн [Текст] / Р.М. Коханчук. – К.: Науковий світ, 2000. – 92 с.
8. Мозговой С.А. Социологический анализ религиозной ситуации в Вооруженных Силах Российской Федерации / С.А. Мозговой // Религия, церковь в России и за рубежом. Информационно-аналитический бюллетень. – М.: Наука, 1997. – 75 с.
9. Свобода совісті у війську // Людина і світ. – 1996. – № 4. – С. 14–17.
10. Селешук Г. Душпастирська опіка у Збройних Силах України. Соціально-правові аспекти / Г. Селешук [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://theology.in.ua/article_print.php?id=9812&name=analytic&lang=ua&
11. Чорний В.С. Місце та роль релігії у реформуванні Збройних сил України / В.С. Чорний // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації [Текст]: зб. наук. матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; редкол.: Андрущенко В.П. [та ін.]; відп. ред.: Волинко Г.І. [та ін.]. – К.: Світ Знань, 2007. – С. 161–168.

© *Ирина Автушенко*
(Киев)

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВЕСТИ И ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ УКРАИНЫ

Анализируется вопрос удовлетворения религиозных потребностей верующих военнослужащих, а также введение института военного капелланства в Вооруженных силах Украины.

Ключевые слова: свобода совести, вероисповедания, военнослужащие, Вооруженные силы Украины, военные священники (капелланы).

© *Iryna Avtushenko*
(Kyiv)

THE RIGHT TO LIBERTY OF CONSCIENCE AND RELIGIOUS FREEDOM OF THE UKRAINIAN SERVICEMAN

The problem of the meeting religious needs of the faithful serviceman and the introduction of military chaplains in the Armed Forces of Ukraine is analyzed.

Keywords: liberty of conscience, religion, serviceman, Armed forces of Ukraine, the military priests (chaplains).

До редакції надійшла 4.10.2013.

**МІЖНАРОДНИЙ В'ЄТНАМСЬКИЙ КОНГРЕС У ЗАХІДНОМУ БЕРЛІНІ
В 1968 РОЦІ ТА РОЛЬ У НЬОМУ СТУДЕНТСТВА ФРН**

У статті висвітлюється діяльність Міжнародного в'єтнамського конгресу, який відбувся 17–18 лютого 1968 р. у Західному Берліні. Розкриваються особливості процесу його підготовки, проведення та результати. Аналізується вплив рішень Міжнародного в'єтнамського конгресу на подальші протести студентства ФРН та молоді всього Західного світу.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), Західний Берлін, Міжнародний в'єтнамський конгрес, студентський протестний рух, Соціалістичний союз німецьких студентів (ССНС), Позапарламентська опозиція (ППО).

В попередніх дослідженнях авторка висвітлила ставлення молоді та студентства ФРН до війни у В'єтнамі, розкрила основні методи та засоби, які використовувало студентство ФРН у своїх протестах проти американської агресії у В'єтнамі. Але найбільшого свого розмаху боротьба студентства набула з початком Міжнародного в'єтнамського конгресу 1968 р., на якому обговорювалася можливість вирішення в'єтнамського питання.

Затяжна участь США у війні у В'єтнамі, незрозумілість її цілей, жорстокість з обох сторін і великі втрати призвели до масового руху протесту як в США, так і у ФРН за участю спочатку студентів, а потім й широких верств населення. Зростаюча активність противників в'єтнамської війни створила передумови для проведення у Західному Берліні у лютому 1968 р. Міжнародного в'єтнамського конгресу.

Ще 2 лютого 1967 р. Соціалістичний союз німецьких студентів (ССНС), Соціал-демократичний союз студентів вищих навчальних закладів (СДССВНЗ) і Гуманістичний студентський союз (ГСС) закликали до проведення у Західному Берліні в'єтнамського конгресу, який згодом був запланований на 17–18 лютого 1968 р. Цей громадянський заклик наголошував на важливості і потребі проведення такого конгресу, «щоб знищити уявний та незборимий імперіалізм у В'єтнамі» [13, S. 187].

11 лютого 1967 р. у Франкфурті 500 студентів протестували перед оперним театром проти жорстокої війни. На демонстрації виступив один з лідерів ССНС Руді Дучке, який закликав боротися з американським імперіалізмом за допомогою акцій протестів та резолюцій. Перед будівлею американського посольства у Бонні, де зібралося 150 студентів, було спалено карикатурний портрет президента Ліндона Джонсона [3, S. 126]. Але ця демонстрація була придушена.

21 жовтня 1967 р. у Берліні розпочався «День міжнародного протесту проти війни у В'єтнамі». В цій акції протесту, яку підтримали 33 організації, прийняло участь 7 000 осіб. Серед французьких, грецьких, арабських та американських речників виступив з доповіддю й лідер німецьких студентів Руді Дучке. Під час цієї демонстрації відбувалися зіткнення поліції з 1500 студентами, які намагалися блокувати рух транспорту. В результаті зіткнень було багато поранених, 49 осіб було заарештовано [3, S. 155].

19 грудня 1967 р. бургомістр Західного Берліна Клаус Шютц в одній з аудиторій Вільного університету намагався провести бесіду зі студентами, роз'яснюючи свою політику. Перед 3000 студентів він виступив з доповіддю на тему «12 місяців зовнішньої політики в Бонні». Одразу ж він зіштовхнувся з питаннями війни у В'єтнамі та відношенням боннського уряду до цієї війни. Бургомістр заявив, що в'єтнамський народ сам закликав американців на допомогу. Для ФРН та Західної Європи не війна у В'єтнамі є важливою, а примирення з НДР та Східною Європою. За плечима Клауса Шютца одразу ж з'явилися плакати з написами «Пусті слова, кийок по потилиці є берлінською політикою захисту», «Такі дурні керують нами!» [9, S. 60]. Поліцейських було вигнано із зали. Бургомістр терпляче все витримав, щоб не подати вигляду провалу представлення ним урядової політики, але стало зрозуміло, що розірвалася нитка порозуміння між Позапарламентською опозицією (ППО) та Берлінським сенатом [9, S. 60].

На запланований 17–18 лютого 1968 р. Міжнародний в'єтнамський конгрес було запрошено всю західноєвропейську опозицію, яка протестувала проти ведення США війни. На конгресі мали зустрітися міжнародні організації «нових лівих», які були вільні

від комуністичних та соціал-демократичних традицій; ССНС та ППО шукали нові шляхи зміни обставин та ситуації, що склалася. Вони й запропонували ідею проведення нелегальних акцій протесту проти американських військових баз у Європі. Боротьбу проти американського імперіалізму, як вважали учасники конгресу, потрібно пов'язати з боротьбою проти політичних систем у Західній Європі, які були залежні від американської воєнної політики. Концепцію «національного звільнення» у В'єтнамі повинна провести Західна Європа та знайти шлях до національного та європейського звільнення від американського впливу [14]. Під «національним звільненням» розумілася боротьба за національні особливості та проти так званої «дружньо-ворожої ідеології» «холодної війни», яка на Сході і Заході вже створила свої фронти, що, внаслідок цього, спотворило уявлення про соціальну свободу. Це відбулося ще й тому, що національні та політичні сили прагнули побороти свою залежність від США та Радянського Союзу. Національна свідомість розглядалася учасниками конгресу як конкретизація та радикалізація антиімперіалістичної боротьби, а інтернаціоналізм, на їх думку, будувався на націонал-революційній основі східно- та західноєвропейської революції [14].

Видавець з Італії Джанджакомо Фельтрінеллі, який був відомий на своїй батьківщині як один з діячів лівого руху в період молодіжних та студентських виступів 1960-х рр., зазначив, що серед лівих організацій в Італії велися розмови про шляхи подолання спроб знищення демократії за допомогою страйків та чинення збройного супротиву. У разі військової облоги потрібно було створити нелегальні збройні табори, партизанські загони та сховища для раптового нанесення удару супротивнику [14]. Таку нелегальну структуру партизанських загонів Джанджакомо Фельтрінеллі бажав запропонувати Франції та Німеччині. Але він потребував соратників, які підтримували б появу таких незаконних загонів. Саме в Руді Дучке Джанджакомо Фельтрінеллі вбачав соратника та зацікавленого слухача. Від нього Руді Дучке отримав гроші для наймання квартир та відкриття інформаційно-довідкового бюро, яке встановлювало і підтримувало зв'язки з іншими організаціями, та яке стало центром «демонстрації в демонстрації» [14].

Підготовка до Міжнародного в'єтнамського конгресу була разом з тим і засобом до посилення та закріплення радикалізації в самому ССНС. Франкфуртська філія ССНС приєдналася до

підготовки конгресу, до обов'язків якого входило об'єднання європейських організацій радикального напрямку. Вона прагнула стати керівником цієї новоствореної революційної організації. В'єтнамський конгрес був для Руді Дучке можливістю організувати перше міжнародне зібрання революційних груп Європи та дати їм нагоду об'єднатися заради спільної боротьби. Але деякі члени ССНС стали перешкодою на шляху до таких перетворень та європеїзації організацій. Так виникла суперечка в керівному колі ССНС. Петер Генг, Вольфганг Лефевре, Крістіан Землер, Тільман Фіхтер, Бернд Рабель та інші виступили проти головної вимоги Руді Дучке [12, S. 69]. Вони були переконані, що потрібно зміцнити організаційні форми ССНС та ППО, залучити більше людей та визначити основні завдання. Для Руді Дучке боротьба стала пошуком нових соратників. Він зібрав навколо себе таких молодих людей як Герхарда Ротта, Інес Леманн, Петера Штротманна та інших, які і розпочали організацію конгресу.

14 лютого 1968 р. відбулася прес-конференція, на якій Руді Дучке виголосив завдання Міжнародного в'єтнамського конгресу. Він наголосив на набутті протесту проти війни у В'єтнамі західноєвропейського масштабу. Протест, за словами Руді Дучке, стосувався військової сили, воєнних баз, аеропортів американців у Європі і, крім того, моралі армії. Дезертирство та супротив американських солдат могли отримати підтримку від протестного руху.

У боротьбу проти цієї жажливої війни залучилися й «нові ліві», які викрили зв'язок між діячами тодішніх пануючих партій західних країн і США та пропонували суспільству альтернативи життя без війни та влади. Конгрес став місцем зборів «нових європейських лівих» [11, S. 259]. Руді Дучке очікував на прибуття 3000 гостей із Західної Німеччини та 1500 – із Західної Європи [14]. Один з присутніх на прес-конференції підняв питання про порушення сенатом основного права людини на свободу зібрання та на свободу демонстрацій. Але демонстрація проти розташування американських казарм повинна була відбутися за будь-яких умов, не дивлячись на те, чи визнає її законність Берлінський сенат та Адміністративний суд. Радикальна опозиція в місті була таким фактором, який не підпорядковувся ані наказам сенату, ані США [11, S. 259]. Однак проведення демонстрацій було заборонено. Поліція охороняла місто, але всеодно у повітрі відчувався запах революції. Цього ж дня у Гіссені під час однієї демонстрації з приводу війни у В'єтнамі можна

було почути наступні вигуки студентів: «Проти підтримки американської агресії», «Свободу В'єтнаму та його народу» [3, S. 174].

17 лютого 1968 р. відбулося перше послаблення напруги між демонстрантами та владою. Берлінський адміністративний суд розглянув вимогу Хорста Малера на проведення запланованої демонстрації 18 лютого 1968 р. Але правлячий бургомістр Західного Берліну Клаус Шютц зазначив: «Ми заборяємо будь-які демонстрації, тому що вони є кримінальними та терористичними акціями. Ми будемо діяти рішуче, а наші розпорядження набудуть великого значення та незабаром вступлять в дію. Ми обов'язково усунемо усі перешкоди на нашому шляху» [9, S. 123]. Хорст Малер отримав від Адміністративного суду та начальника поліцейського управління відповідь з відмовою у проведенні демонстрації, яка суперечила Конституції [2, S. 196]. Пізніше стало відомо, що Берлінський адміністративний суд вирішив це, не порадившись з виконавчою владою країни. Це розв'язало руки і Хорсту Малеру, і учасникам конгресу, і демонстрантам [2, S. 197].

Міжнародний в'єтнамський конгрес розпочав свою роботу 17 лютого 1968 р. у найбільшій аудиторії Технічного університету Берліна під гаслом «Обов'язок кожного революціонера – творити революцію» [8, S. 297] та «За перемогу в'єтнамської революції» [8, S. 297]. Організаторами конгресу була «Брюссельська конференція», яка об'єднала різні ліво-соціалістичні та ліво-комуністичні молодіжні організації Західної Європи та ССНС із Західного Берліну. ССНС «відчував себе авангардом в антиімперіалістичній боротьбі, а Західний Берлін був для такої конференції пунктом перетину та провокацій» [16, S. 32].

У конгресі взяли участь 44 делегації з 14 країн світу, що нараховували разом 5000 осіб [16, S. 32]. Руді Дучке, керівник «антиавторитарного табору» всередині ССНС, був одним з організаторів та речником конгресу. Карл-Дітріх Вольфф, голова ССНС, відкрив конгрес закликком наступного змісту: «Імперіалізм має на меті своєю агресією у В'єтнамі, Латинській Америці, Греції та в інших країнах змінити на свою користь міжнародну політику сили. Він прагне покінчити з розвитком світової революції та занепасти результати боротьби робітничого руху. Завданням студентського руху у всьому світі є знищення усіма методами імперіалізму у всіх його формах прояву, а також західнонімецького

імперіалізму, щоб послабити міжнародну контрреволюцію... Тому Західна Європа не повинна бути зоною для імперіалізму, а має стати антикапіталістичною та антиімперіалістичною ареною боротьби... Усі організації, які борються проти імперіалізму, повинні створити єдиний фронт, щоб досягнути остаточної перемоги в'єтнамської революції» [12, S. 68].

Далі був представлений порядок денний конгресу, який містив три питання: «в'єтнамська революція», «Латинська Америка і в'єтнамська революція» та «антиімперіалістична і антикапіталістична боротьба у капіталістичних країнах» [3, S. 175].

Бажаючи висловитися з даних питань було дуже багато: це політики, митці, письменники, студенти. Серед учасників конгресу представники «нових лівих» намагалися створити більшість, не дивлячись на те, що все ж таки помітно відчувалася домінантність традиційних соціалістів. Деякі доповідачі в своїх промовах намагалися уникати конфліктів та сварок. Вони згадували гасла революції, листи та телеграми до органів влади попередніх років. Це вже не були «тіч-іни», де зіштовхувалися різні точки зору і позиції та де лунали заклики до боротьби [10, S. 100].

Промова Руді Дучке була подібна до його виступу на конгресі в Ганновері, на яку професор Юрген Габермас дуже різко відреагував. У своєму виступі Руді Дучке змалював характер опозиції та прагнув створити на основі критики сучасної форми капіталізму та політики нову «організаційну форму» руху. Далі він зазначив: «Суб'єктивний фактор протесту не міг би змінити у Західному Берліні об'єктивні передумови. Не було активності революції, лише активність солідарності, яка повинна врахувати об'єктивні умови існування. Важливою була «глобалізація» революційних сил. Тому міжнародна співпраця була передумовою до існування нової опозиції. Війна у В'єтнамі стала новою епохою соціальних та національних революцій, ядром яких є ППО. Так продовжився зв'язок між російськими, іспанськими та китайськими революціями, які виражали кризу глобальної системи імперіалізму» [14]. В кінці доповіді Руді Дучке зазначив: «Революціонізація революціонерів є вирішальною умовою до революціонізації народних мас. Хай живе світова революція і разом з нею вільне суспільство усього світу, а не тільки маленького міста» [15].

Наступний доповідач Ганс-Юрген Краль, лідер франкфуртської групи ССНС, звернувся до учасників конгресу «з вимогою знищен-

ня гігантсько мілітаристського та державного апарату влади в пізньокапіталістичних країнах та розгортання кампанії «ліквідації НАТО» [5, S. 141]. Також він зазначив: «Боротьба проти американської агресії у В'єтнамі повинна бути й боротьбою проти імперіалістичної політики капіталістичних країн Західної Європи» [5, S. 142]. Дане пояснення Ганс-Юрген Краль закінчив такими словами: «Хай переможе в'єтнамська революція! Хай переможе соціалістична світова революція!» [5, S. 144].

Більше не йшла мова про поширення протесту у Східній Європі та про початок «національного звільнення» у НДР. Більше не говорилося про цілі боротьби, про різні новостворені союзи та розмежування між легальністю та нелегальністю нової опозиції. Подальші доповіді учасників були обмежені рамками, які окреслив Руді Дучке: присягання в міжнародній солідарності, впевненості в собі, союзництві. На конгресі виступили й німецькі письменники Петер Вайсс та Еріх Фрід, італійський видавець Джанджакомо Фельтринеллі, науковець та лівий соціаліст Ернест Мандель, чилійський студент Гастон Сальваторе та іранець у вигнанні Бахман Ніруманд. Промови були завершені під оплески та пісню про Хо-Ші-Міна.

У заключній заяві Міжнародного в'єтнамського конгресу були узагальнені політичні вимоги конгресу. Враховуючи революційну національно-визвольну боротьбу у «третьому світі», зазначалося: «В даній ситуації опозиційний рух в капіталістичних країнах повинен посилити свою боротьбу, збільшити кількість акцій протесту. Опозиційний рух повинен перейти від протесту до гострого політичного супротиву» [12, S. 119].

Конгрес завершився 18 лютого 1968 р. великою демонстрацією, в якій взяло участь 12 тис. осіб [7, S. 126]. Вулицею Курфюрстендамм були розклеяні портрети Че Гевари, Ернста Тельмана, Мао та Хо Ші Міна. Разом з представниками берлінської міської ради Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) Гаррі Рістоком та Ервіном Беком крокували 100 соціал-демократів, які несли плакати із написом «Я протестую проти війни американців у В'єтнамі. Я – член Соціал-демократичної партії Німеччини!» [7, S. 126].

Усюди на території ФРН проходили акції протесту проти американської агресії у В'єтнамі. Зокрема, у Геттінгені та Мюнхені відбувалися демонстрації, в яких взяли участь тисячі осіб. У цей час у Вашингтоні перед Білим Домом протестувало близько 100 тис.

осіб. Такі акції протесту проходили і в Лондоні, і Копенгагені та інших містах світу [6, S. 220].

Через три дні Берлінський сенат, Профспілка робітників комунального господарства та транспорту, Шпрінгерівська преса та мешканці Берліна ініціювали демонстрацію у відповідь під своїм гаслом «Ми виступаємо за парламентську демократію – проти диктатури рад, лівого фашизму – за свободу в правовому суспільстві – проти вуличного терору та анархії» [5, S. 148]. Під цим закликком поставили свої підписи політики, науковці, митці, адвокати.

Перед Шонебергською ратушою зібралися 80 тис. осіб з транспарантами, які містили наступні гасла: «Ми вимагаємо проведення жорсткої політики проти ССНС!», «Дучке, геть із Західного Берліну!», «Дучке – ворог номер 1», «За Адольфа такого б не слалося!» [4, S. 233]. За свідченням преси, зокрема, «Тагесшпигель», дана демонстрація об'єднала майже 150 тис. осіб [4, S. 234]. Наступного дня видання «Більд-Цайтунг» розмістило фото з демонстрації перед Шонебергською ратушою, під якою містився напис «Це була відповідь Берліна!» [15]. А слова правлячого Бургмістра Берліну Клауса Шютца (СДПН) автор статті процитував наступним чином: «Ми не дозволемо, щоб хтось наплював на черевики американців!» [15].

У квітні 1968 р. американський президент віддав наказ про припинення бомбардування Північного В'єтнаму, а в травні в Парижі почалися переговори між делегаціями ДРВ та США. Річард Ніксон, який змінив Ліндона Джонсона на посту президента, узяв курс на «в'єтнамізацію» війни, що передбачало поступовий вивід з В'єтнаму американських військ. Так, з 1969 р. чисельність американських військ в Індокитаї почала скорочуватися.

Із завершенням конгресу та проведенням заключної демонстрації припинялися й акції протесту німецького студентства на території ФРН проти війни у В'єтнамі, але продовжувалися переслідування активних противників війни. Так, в період жовтня-грудня 1968 р. у Тюбінгені проходив судовий процес над учасниками демонстрації перед американським посольством від 18 лютого 1968 р. [1, S. 222]. Крім того, до суду були притягнуті лідери ССНС як організатори демонстрації. В результаті так званого «в'єтнамського процесу» учасників було засуджено до трьох місяців ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення [1, S. 222].

Отже, розмах антивоєнного руху пояснювався виключно жорстоким характером війни у

В'єтнамі: використання напалму проти жінок та дітей, бомбардування сіл та поселень, насильницьке вигнання мільйонів в'єтнамських мешканців з рідних міст, використання хімічних засобів з метою знищення лісництва та посівів, руйнування давньої культури В'єтнаму. Вторгнення 500 тис. американських солдат та асигнування 150 млрд. доларів на війну, яка проводилася всупереч нормам міжнародного права і американським законам, мало на меті утримати при владі то один, то інший диктаторський режим в Сайгоні. З іншого боку, розмах антивоєнного руху пояснювався нерівністю

сил противників – наймогутніша держава в світі обрушила мільйони тон бомб та снарядів на одну з найслабкіших держав світу.

Але, якби там не було, саме студентам вдалося своїми демонстраціями та акціями протестів проти війни у В'єтнамі прорвати бойкот західнонімецької преси, змусити широкі кола населення звернути увагу на ці демонстрації та їх гасла. Саме студенти спонукали тих, хто схвалював війну у В'єтнамі – а це ті ж самі люди, що вимагали введення Закону про надзвичайний стан, – показати свою справжню сутність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. APO – Außerparlamentarische Opposition in Quellen und Dokumenten / Hrsg. von K.-A. Otto. – Köln: Pahl-Rugenstein, 1989. – 441 S.
2. Bauß G. Die Studentenbewegung der sechziger Jahre in der Bundesrepublik und Westberlin / G. Bauß. – Köln: Pahl-Rugenstein, 1977. – 353 S.
3. Becker T. Die Studentenproteste der 1960-er Jahre. Archivführer – Chronik – Bibliographie / T. Becker, U. Schöder. – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2000. – 384 S.
4. Chaussy U. Die drei Leben des Rudi Dutschke / U. Chaussy. – Berlin: Pendo, 1999. – 354 S.
5. Der Kampf des vietnamesischen Volkes und die Globalstrategie des Imperialismus – Internationaler Vietnam-Kongreß 17. – 18. Februar 1968 Westberlin / Hrsg. von S. Plogstedt. – Westberlin: SDS Westberlin und Internationales Nachrichten- und Forschungs-Institut (INFI), 1968. – 175 S.
6. Dohms P. Studentenbewegung und Überlieferungsvielfalt – das Beispiel / P. Dohms. – Köln: Böhlau Verlag, 1976. – 238 S.
7. Fichter T. Kleine Geschichte des SDS: der Sozialistische Deutsche Studentenbund von Helmut Schmidt bis Rudi Dutschke / T. Fichter, S. Lönnendonker. – Essen: Klartext-Verlag, 2007. – 255 S.
8. Frankfurter Schule und Studentenbewegung. Chronik. – Band 1. – Hamburg: Rogner & Bernhard bei Zweitausendeins, 1998. – 607 S.
9. Hochschule im Umbruch: Gewalt und Gegengewalt. – Teil V: 1967–1969 / Hrsg. von S. Lönnendonker, T. Fichter. – Berlin: Pressestelle der FU, 1983. – 455 S.
10. Internationaler Vietnamkongreß-Westberlin, Der Kampf des vietnamesischen Volkes und die Globalstrategie des Imperialismus. – Berlin: Argon, 1968. – 150 S.
11. Juchler I. Die Studentenbewegungen in den Vereinigten Staaten und der Bundesrepublik Deutschland der sechziger Jahre: eine Untersuchung hinsichtlich ihrer Beeinflussung durch Befreiungsbewegungen und -theorien aus der Dritten Welt / I. Juchler. – Berlin: Duncker und Humblot, 1996. – 459 S.
12. Juchler I. Rebellische Subjektivität und Internationalismus. Der Einfluß Herbert Marcuses und der nationalen Befreiungsbewegungen in der sogenannten Dritten Welt auf die Studentenbewegung in der BRD / I. Juchler. – Marburg: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, 1989. – 119 S.
13. Kukuck M. Student und Klassenkampf. Studentenbewegung in der BRD seit 1967 / M. Kukuck. – Hamburg: Association Verlag, 1977. – 278 S.
14. Rabehl B. Die Provokationselite: Aufbruch und Scheitern der subversiven Rebellion in den sechziger Jahren: [Електронний ресурс] / B. Rabehl. – Режим доступу: http://www.societyofcontrol.com/library/history/rabehl_subversive_rebellion_4_vietnamkongress.txt
15. Vietnamkongress als Auftakt der Studentenrevolte: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.net-tribune.de/article/250108-146.php>
16. Werkmeister F. Die Protestbewegung gegen den Vietnamkrieg in der Bundesrepublik Deutschland 1965–1973 / F. Werkmeister. – Marburg: Lahn, 1975. – 394 S.

© *Наталія Гусева*
(Київ)

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ВЬЕТНАМСКИЙ КОНГРЕСС В ЗАПАДНОМ БЕРЛИНЕ В 1968 ГОДУ И РОЛЬ В НЕМ СТУДЕНЧЕСТВА ФРГ

В статье освещается деятельность Международного вьетнамского конгресса, который состоялся 17–18 февраля 1968 г. в Западном Берлине. Раскрываются особенности процесса его под-

готовки, проведения и результаты. Анализируется влияние решений Международного вьетнамского конгресса на дальнейшие протесты студенчества ФРГ и молодежи всего Западного мира.

Ключевые слова: Федеративная Республика Германия (ФРГ), Западный Берлин, Международный вьетнамский конгресс, студенческое движение протеста, Социалистический союз немецких студентов (ССНС), Внепарламентская оппозиция (ВПО).

© *Nataliya Gusieva*
(Kyiv)

**INTERNATIONAL VIETNAMESE CONGRESS IN WESTERN BERLIN
IN 1968 AND ROLE IN HIM STUDENTS OF WEST GERMANY**

Activity of International Vietnamese congress, that took place on February, 17–18, 1968 in Western Berlin, is illuminated in the article. The features of process of his preparation, realization and results open up. Influence of decisions of International Vietnamese congress is analysed on further protests of student of West Germany and young people of the whole Western world.

Key words: West Germany, Western Berlin, International Vietnamese congress, student's movement of the protest, Socialistic union of German students, Extra-parliamentary opposition.

До редакції надійшла 29.08.2013.

**ФАЛЬШИВІ ЛИТОВСЬКІ МОНЕТИ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА ЯГЕЛЛО-
НА ТА ТЕХНОЛОГІЇ ЇХ ВИРОБНИЦТВА 1492–1501 РР.
(НА ПРИКЛАДІ ЗНАХІДОК В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ)**

Розглянуто аспект фальшування монет за часів правління литовського князя Олександра Ягеллона, а також технологічні особливості їх виготовлення. Досліджено кустарні приватні підробки монет, прототипами для виробництва яких стали литовські денарії та півгроші, карбовані від імені Олександра Ягеллона.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, фальшиві монети, технології виробництва, Олександр Ягеллон.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії з'ясовано висвітлено питання підробки монет литовського князя Олександра Ягеллона у фокусі фальшування монет в українських землях XV–XVI ст.

З XIV ст. українські землі підпадають під політичний вплив Великого князівства Литовського. Олександр I Ягеллон – син Казимира IV Ягеллона (1447–1492), з 1492 р. – великий князь литовський, король Польщі у 1501–1506 рр. Вагомою історичною подією часів правління Олександра I Ягеллона є надання Києву Магдебурзького права у 1494–1497 рр. [1, с. 17–18].

До грошового обігу в українських землях кінця XV – початку XVI ст. залучались монети ряду європейських емітентів, а саме: богемські гроші, угорські, литовські та польські денарії, грошики Червоної Русі, денарії Київського князівства, карбовані при князі Володимирі Ольгердовичі, а також пруські, сілезькі та молдавські монети. Як еквівалент вартості в грошовому обігу зберігались монетно-вагові срібні гривні. У грошових розрахунках Волині, Галичини та Поділля переважали литовські монети [2, с. 80–95].

1495 р. князем Олександром I Ягеллоном проведено грошову реформу, за якою того ж року розпочиналося карбування дрібних срібних денаріїв, а також півгрошів. У період з 1495 по 1499 рр. доходи від карбування монет сягали 61 920 гульденів. Виготовлення монет зосереджувалось на монетному дворі у столиці литовської держави – Вільні. Дрібні литовські денарії Олександра I Ягеллона мали на аверсі зображення вершника з мечем «Погоні», над яким зображалась літера «А», як перша літера імені князя. Нумізматам відомі

два основні типи монет денарієвого типу – з літерою «А» у написанні готичним та ренесансним шрифтом. Монети номіналом півгріш карбувались у період з 1495 по 1506 рр. Відомі три основні типи монет, які класифікуються за шрифтом легенди: готичним, ренесансним, або перехідним типом з їх комбінацією. Півгроші мали на аверсі зображення вершника з мечем вліво «Погоні» з легендою по колу MON' ALEXANDRI, та зображення орла з легендою MAGNI DVC LITVANIE, що в повному перекладі означає «Монета Олександра, князя литовського» [3, с. 41–44].

В нумізматичній літературі описано факт існування пробної монети грошового номіналу [4, с. 22], але скарбові та поодинокі монетні знахідки у Центрально-Східній Європі свідчать про відсутність її в реальному грошовому обігу.

Ставши основою грошового обігу в українських землях, литовські денарії та півгроші також були використані фальшувальниками монет як зразки для імітації.

Тема фальшивих монет доби феодалізму є актуальною на нинішньому етапі розвитку нумізматичної думки в Україні. Вона відповідає основному напрямку нумізматичних пошуків сучасних вчених і дослідників, що виражається у пошуку центрів карбування монет на етнічних українських землях.

Існує багато видів тогочасних фальсифікатів монет, основні концепції яких розроблено польським нумізмом Ежи Пінінськи [5] і коротко описані як:

1. Зниження якості монети апаратом влади без змінення її номінальної вартості.

2. «Імпортні» іноземні монети, гірші від місцевих за своєю якістю, обмежені владою до обігу як фальшиві.

3. Монети, карбовані високопоставленими магнатами без отримання права монетної регалії;

4. Монети, самовільно карбовані майстрами монетних дворів несанкціонованим чином із металу з низькою часткою дорогоцінного.

5. Приватне, таємне карбування монет кустарним чином.

6. Навмисний збут фальшивих монет на ринку.

У запропонованій статті ми розглядаємо лише ті фальшиві монети Олександра I Ягеллона, що належать до п'ятої групи, яка визначається кустарними приватними підробками в таємних майстернях фальшувальників.

В українській нумізматиці окремі питання щодо фальшивих монет досліджувались у статтях М. Котляра [6], Р. Якушевої-Омелянчик [7], В. Шлапінського та В. Шуста [8], А. Бойко-Гагаріна [9], В. Орлика [10], В. Шалобудова [11], С. Климовського [12], З. Зразюк [13], Г. Козубовського [14] та ін. Перша спроба каталогізації фальшивих монет здійснена В. Нечитайлом [15], проте, у працях дослідника, викладені лише припущення, які здебільшого не мають історичного аналізу та наукового підтвердження, а відтак, вимагають глибшого вивчення.

1992 р. при дослідженні зовнішнього двору південного корпусу Князівського палацу знайдено верхній штемпель (рис. 1).

Рис. 1. Штемпель для карбування фальшивого денарія Олександра Ягеллона, знайдений у Литві

При розкопках Князівського палацу в Литві, окрім численної кількості монет, плombs і рахункових жетонів та печаток, були знайдені також і монетні штемпелі для карбування литовських і лівонських монет. У литовській нумізматичній літературі дані штемпелі вже згадувались у роботах В. Алексюнаса [16, с. 53], Л. Квізікевічуса [17; 18], С. Іванаускаса та А. Кунцевічуса [19, с. 189–196] та ін.

Дослідник Е. Ремецас [20, с. 162–169] узагальнив відомості та доповнив кількість

відомих у науковому світі монетних штемпелів, знайдених на території Вільнюса.

Одним із штемпелів був залізний інструмент довжиною 75 см з діаметром робочої частини 14 мм і масою 112 грамів. На площині робочої частини вирізьблене зображення аверсу денарія Олександра I Ягеллона із «Погонею» та літерою «А» (ренесансного шрифту). В першоджерелах опису він подається як перший відомий штемпель для карбування литовських монет [18, с. 183–188], але подальші дослідження спростовують цю думку [20, с.167]. Звернено увагу на те, що деталі даного штемпеля виготовлені не пунсонами, а імітовані зі справжніх монет, що особливо чітко проглядається при графічному аналізі літери «А». Тому даний штемпель можна віднести до знарядь фальсифікаторів монети [20, с. 167].

Причиною поширеного використання саме денаріїв, як прототипів для фальшування монет, ми бачимо у відносній іконографічній простоті малюнку монети, що вимагала менше зусиль для зловмисників при виготовленні штемпелю.

У фокусі дослідження фальшування монет Олександра I Ягеллона можна зробити припущення, що описаний у нумізматичних каталогах тип денарії без літери «А», найбільш імовірно, є результатом виробничого браку карбування денарії (при забитті металом частини робочого штемпеля, що відтискає саме літеру «А»), або ж описання фальсифікатів минулого якісного рівня виконання оригінальних монет.

Серед фальшивих півгрошів Олександра I Ягеллона нам вдалося дослідити один екземпляр фальшивого півгроша, виготовленого із міді, знайденого в околицях міста Володимир-Волинського (рис. 2). Основу фальсифікату виготовлено з міді, шар дорогоцінного металу не зберігся. Виходячи з візуального аналізу елементів зображення фальшивого півгроша можна дійти висновку, що його виготовили шляхом карбування по мідній заготовці влас-

Рис. 2. Фальшивий півгрош Олександра Ягеллона, мідь

норуч виготовленим штемпелем. Написи легенди і стиль виконання літер несуть імітативний характер, хоча зміст легенди переданий максимально наближено.

Процес виготовлення фальсифікатів міг відбуватися наступним чином (по стадіях):

1. Виготовлявся лист прокату міді відповідної товщини під заготовки (інколи для простішого отримання листової міді зловмисники використовували мідний посуд).

2. Вирубувались заготовки з листу міді (ймовірно, циліндричним інструментом із загостреними кінцями по аналогії з технологією, яку застосовували на державних монетарнях).

3. Власноруч виготовленими штемпелями карбували мідні заготовки, наносячи на них зображення монети.

4. На отримані «напівфабрикати» монет наносили шар дорогоцінного металу для надання їм вигляду виготовлених із дорогоцінного металу методами ртутної амальгами чи покриття оловом (лудіння).

5. Відомі також підробки, виготовлені з олова, яке за кольором подібне до срібла.

Варто відмітити, що серед монетних підробок кінця XIV – початку XV ст. переважають підробки монет дрібного номіналу, адже їх іконографія характеризувалася простим малюнком.

Знахідки фальшивих литовських монет часів Олександра I Ягеллона, за нашими спостереженнями, відомі на території історичної Волині, Поділля та Галичини, що пояснюється головним чином широкою розповсюдженістю

оригінальних монет-прототипів у грошовому обігу зазначених історичних регіонів.

Виробниками фальшивих монет у період, що досліджується, найчастіше були особи, які володіли навичками металообробки – ковалі та ювеліри, або ж ті, хто в минулому вже мав досвід монетного карбування. Часто діяльність фальшувальників монет таємно організовувалась високопоставленими магнатами та представниками влади.

Отже, на зламі XV–XVI ст. домінуючу роль у грошовому обігу в українських землях займали литовські монети, що стали зразками для виготовлення кустарних підробок. Основні монетні номінали, введені в обіг за часів правління князя Олександра I Ягеллона – денарії та півгроші знайшли своє відображення також у підробках минулого. Вони виготовлялись шляхом карбування по заготовках із недорогоцінного металу кустарно вирізаними штемпелями, після чого на отримані «напівфабрикати» із рельєфним зображенням наносився шар дорогоцінного металу. Нанесення цього шару відбувалося методами ртутної амальгами чи лудіння. Іконографічна простота та поширення денаріїв Олександра Ягеллона на грошовому ринку стали головними причинами їх використання як зразків для фальсифікації. Можна припустити, що описані в нумізматичній літературі типи денаріїв без літери «А», ймовірно, були високоякісними підробками минулого, прийнятими дослідниками за нові монетні типи. Знахідки фальшивих монет Олександра Ягеллона відомі на території Волині, Поділля та Галичини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Русіна О. Україна: Литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войнович. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 176 с.
2. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 174 с.
3. Ivanauskas E. The coins of Lithuania 1386–2009 / E. Ivanauskas. – Vilnius, 2009. – 405 s.
4. Kopicki E. Monety Wielkiego Księstwa Litewskiego 1387–1707 / E. Kopicki. Warszawa, 2005. – 136 s.
5. Pininski J. Pojęcie monety fałszywej w Późnym Średniowieczu / J. Pininski // Wiadomości Numizmatyczne. – R. XX, 1976. – Z. 4.
6. Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII століття / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1970. – №6.
7. Яушева-Омельянчик Р.М. Лисянський скарб монет (знахідка 1960 р.) / Р.М. Яушева-Омельянчик // Музейні читання: Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України, грудень 1994 р. – К., 1996. – С.12–15.
8. Шуст Р. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV – XVII ст. / Р. Шуст, В. Шлапінський // Вісник Львівського університету: Середньовічна історія. – Львів, 2002. – Вип. 37/1.
9. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивые монеты в денежном обращении южных земель ВКЛ во время правления князя Витовта Кейстутовича и технологии их производства / А.С. Бойко-Гагарин // Нумизматические коллекции: наследие исторической Литвы и связанных с ней стран – открытия и просвещения науки: Тезисы докладов Межд. научн.-практ. конф. – Вильнюс, 2012. – 223 с.

10. Orlyk V.M. False coins of the Teutonic Order state in Prussia in the currency of South-Rus lands of the Lithuanian grand duchy / V.M. Orlyk // Studia I Materialy konferencii «Pieniadz I systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy». – Augustów-Warszawa, 2012.
11. Шалобудов В.М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Сокілка на Полтавщині / В.М. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2009. – №1.
12. Климовский С.И. Лужение копеек в Киеве XVII в. / С.И. Климовский // Монета. – Вологда, 2000. – Вып. 7 (К 80-летию Василия Васильевича Узденикова).
13. Зразюк З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области / З.А. Зразюк // XIV Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 124–125.
14. Козубовський Г.А. Про наслідування золотоординським монетам на Україні / Г.А. Козубовський // XII сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжн. наук.-практ. конф. – К., 2008.
15. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. / В.В. Нечитайло. – К., 2011.
16. Aleksiejunas V. Pirmasis Lietuvos valstybes monetos spaudas / V. Aleksiejunas // Liaudies kultura. – 1994. – Nr.3.
17. Berga T. Lietuviskos monetos spaudas is Vilniaus nacionalinis muziejus. / T. Berga, L. Kvizikevicius // Nordis Numismatik Unios Medlemsblad. – Vilnius, 1991. – №4.
18. Kvizikevičius L. Lietuviškos monetos spaudas iš Vilniaus Žemutines pilies rumu / L. Kvizikevičius // Numizmatika. – 2000. – №1.
19. Ivanauskas E. Livonijos monetu spaudai Vilniaus Žemutineje pilyje / E. Ivanauskas, A. Kuncевичius // Numizmatika. – 2000. – №1.
20. Ремецас Э. Монетные штемпели, найденные при археологических раскопках Княжеского дворца Литвы / Э. Ремецас // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Москва, 2006. – Вып. 1.

© Галина Коцур
(Київ)

**ФАЛЬШИВЫЕ ЛИТОВСКИЕ МОНЕТЫ КНЯЗЯ АЛЕКСАНДРА ЯГЕЛЛОНА
И ТЕХНОЛОГИЯ ИХ ПРОИЗВОДСТВА 1492–1501 ГГ.
(НА ПРИМЕРЕ НАХОДОК В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ)**

В статье рассмотрен аспект фальсификации монет во время правления литовского князя Александра Ягеллона, а также технологические особенности их производства. Исследованы кустарные частные подделки монет, прототипами для производства которых послужили литовские денарии и полугроши, чеканенные от имени князя Александра Ягеллона.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, фальшивые монеты, технологии производства, Александр Ягеллон.

© Halyna Kotsur
(Kyiv)

**THE FALSE LITHUANIAN COINS OF DUKE ALEXANDER JAGIELLON
AND THEIR PRODUCTION TECHNOLOGY 1492–1501
(EXAMPLE OF FINDINGS AT THE UKRAINIAN EARTH)**

This article tells about the aspect of the coin counterfeit in the time of rule of Lithuanian duke Aleksander Jagiello. Also the technological aspect of production of the forgeries is given. The private forgeries of the Lithuanian pennies and half-groats are mainly investigated.

On the break of XV–XVI centuries Lithuanian coins were playing the main role in the money circulation of the Ukrainian lands, and that's why became the prototypes for the coin falsification.

According to the monetary reform of the duke Aleksander Jagiello, the only two coin denominations were minted – the small silver pennies and the half-groats, which have founded the representation also in the private forgeries.

The technology of the forgery coins production had next stages:

1. *First the raw copper was turning to the plate.*
2. *The plate of copper was being cutted to produce the circular blanks.*
3. *Making the relief on the blanks was performed by the hand-made coin dies.*
4. *Final stage was in putting the layer of the precious metal for giving the forgery the view of the grade coin.*
5. *The forgeries made fully from tin are also known.*

Putting of the layer of the precious metal was making by amalgamation or tinning.

The iconographic simplicity and wide representation of the pennies of Aleksander Jagiello on the money market of Ukrainian lands were the main reasons for their use as samples for counterfeit.

We suggest, that described in numismatic literature types of pennies without the letter «A» on obverse, probably can be the old counterfeited forgeries in a high level of production.

The finds of the forged coins of the duke Aleksander Jagiellon are known from the Ukrainian historical lands of Volhynia, Podolia and Galicia.

Keywords: the Grand Duchy of Lithuania, false coins, production technology, Alexander Jagiellon.

До редакції надійшла 27.08.2013.

УДК 737:(477.7)

© Андрій Бойко-Гагарін
(Кіровоград)

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПУАНСОНІВ ПРИ КАРБУВАННІ МОНЕТ У XV–XVIII СТ.: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

У статті розглянуто особливості використання пуансонів у процесі карбування монет в добу Середньовіччя та Нового часу. Наведено класифікацію пуансонів, перераховані переваги та недоліки їх використання.

Ключові слова: пуансон, монети, штемпель, технології карбування, ручна технологія.

Радянський учений, історик, археолог та нумізмат Герман Олексійович Федоров-Давидов визначав необхідність вивчення техніки монетного карбування для більш чіткого визначення місця карбування монети, її точної класифікації, приналежності до того чи іншого періоду, емітента ін. Складання ланцюга схеми зміни штемпелів неможливе без знання техніки монетної справи молотово-штемпельного карбування, а саме того, що верхні штемпелі зношувались швидше нижніх, що і обумовлює поступовий перехід від використання одних пар штемпелів до інших, що схематично укладається у вигляді ланцюга [1, с. 145–148].

Невід'ємним елементом у вивченні процесів карбування є аспект використання пуансонів при виготовленні штемпелів для карбування монет.

Хронологічно серед перших робіт, присвячених окремим питанням техніки карбування монет у вітчизняній літературі можна відмітити замітку про знахідку монетного штемпелю в ході археологічної розвідки на руїнах міста Сарай (середньовічне місто Сарай – столиця Золотої Орди (Улусу Джучі), давнє городище якого знаходиться в районі села Сілітренне, Харабалинського району Астраханської області Російської Федерації. – А.Б.-Г.), відмічену О.В. Терещенком ще у 1850 р. [2]. Перший у вітчизняній нумізматичній літературі стислий опис технології вальцювання належить І.М. Холодковському [3].

Перші узагальнення послідовностей процесів карбування монет коротко та без суттєвої деталізації здійснені відомими вченими В.Н. Рябцевичем [4] та М.Ф. Котляром [5] лише у 1970-х рр.

Окремі питання технологій карбування монет висвітлені в працях українських нумізматів М.А. Львова [6], В.А. Калініна [7] та ін.

Аспект використання пуансонів частково висвітлювався в працях М.Ф. Котляра [8, с. 92–100], А.Л. Крижанівського [9] та І.І. Сінчука [10].

Над практичним застосуванням пуансонного аналізу у датуванні середньовічних німецьких та шведських монет працює український археолог і нумізмат Д.С. Староверов [11].

Метою статті є висвітлення особливостей використання пуансонів у технологіях карбування монет у Центрально-Східній Європі за допомогою штемпелів та молота, виготовленню монет із дроту та автоматизована техніка карбування.

Впродовж останніх десятиліть в Україні постійно зростає інтерес до нумізматики. Актуальність обраної теми зумовлена слабким рівнем її вивчення та висвітлення у вітчизняній нумізматичній літературі. Узагальнення знань щодо технік виробництва, які застосовувались до монет, брали участь у грошовому обігу на території України, досі лишались поза увагою вітчизняних дослідників.

У статті проведено перше у вітчизняній літературі повне комплексне узагальнення особливостей використання пуансонів у середньовічних технологіях виробництва монет. Наведено та проаналізовано переваги й недоліки використання пуансонів у карбуванні монет.

Пуансони – спеціальні інструменти, які застосовувались для нанесення окремих елементів на заготовку монетного штемпеля. Пуансони являли собою залізні стрижні із загартованим робочим кінцем і нанесеним випуклим зображенням, яке передавалось на поле штемпеля.

Застосування пуансонів припадає на етап виготовлення штемпеля у монетному виробництві, а точніше – на стадії нанесення зображення на його робоче поле.

Виготовленням пуансонів, так само як і штемпелів, на монетному дворі займалися різьбярі та гравери [11, с. 135].

Нанесення зображення на робоче поле монетного штемпеля пройшло одну стадію вдосконалення: від вирізання елементів рисунку монети вручну за допомогою різців до набивання літер і орнаментів пуансонами.

Нанесення рисунків та елементів на робоче поле штемпельної заготовки, окрім пуансонів, відбувалось паралельно і декількома видами різців (штихелів, або металевих стрижнів із зрізаним кінцем).

Дослідникам відоме також явище використання комбінованої техніки у виконанні зображення робочого поля штемпеля. Паралельно із застосуванням переважно ручного вирізання елементів малюнку, незначні та другорядні елементи поля набивались пуансоном [12, с. 33].

Класифікацію пуансонів із прикладами, відомими із зображень монет, зображено на рис. 1 [8, с. 97].

Відзначені зображення пуансонів представлені на прикладі використовуваних зображень на руських грошиках польського короля Владислава Ягайла (1382–1392) [9, с. 195].

Відмінності у прийомах карбування, що застосовувались на монетному дворі у Львові періоду автономії Червоної Русі також прослідковано відомим українським істориком М.Ф. Котлярем [8, с. 92–100].

Загальні пуансони – пуансони універсального призначення, які мають відносно невелику робочу поверхню, у вигляді випукло вирізаних зображень простих елементів монетного поля (точок, орнаментів, хрестів, літер, простих узорів тощо).

Спеціальні пуансони – використовуються для тиснення на штемпельній заготовці чітко визначених деталей зображення, наприклад, голови орла або лапи. Діапазон їх застосування значно вужчий від загальних пуансонів, тому спеціальні пуансони використовувались як правило для одного типу монет.

Загальні та спеціальні пуансони також бувають малі та великі [8, с.97].

Інколи, загальні пуансони, які здебільшого виконували функції декору, використовувались для нанесення на монети спеціальних поміток. Наприклад, до реформи французької монетної системи Франциском I (1515–1547 рр.) і початку нанесення літер для позначення монетного двору, використовувались крапкові пуансони, проставлені в чітко визначеному

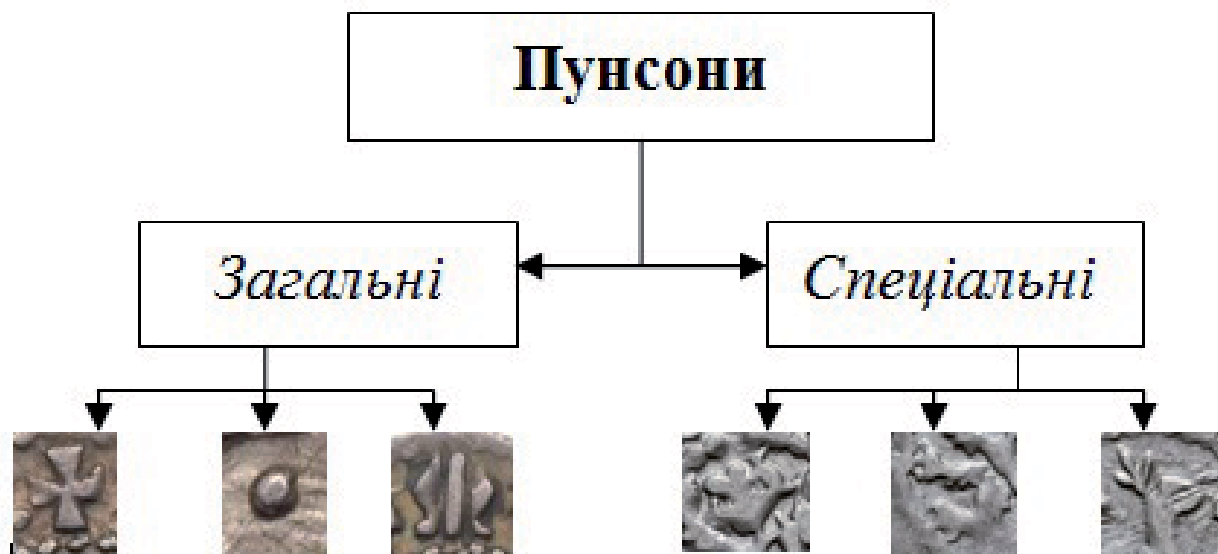

Рис. 1. Класифікація пуансонів

місці на полі монети. Місце розташування крапки в залежності від того, навпроти якої літери монетної легенди вона стоїть, визначало монетний двір, де карбовано монету. Так, наприклад, якщо крапка проставлена навпроти першої літери легенди – монетний двір в Крем'є, п'ятої – Тулуза, вісімнадцятої – Париж і т.д. [13, с. 26].

Доказами використання пуансонів можуть бути декілька спостережень:

- в рядках легенди деякі літери частково накладаються одна на одну;

- літери та орнаменти однакові на обох сторонах монети;

- наявність на деяких монетах літер, зображених у перегорнутому вигляді;

- висота літер відносно поля монети варіюється, що залежить від різної глибини «занурення» пуансона в штемпельну болванку при вибитті літери.

Перераховані вище особливості, неможливі при вирізання літер легенди в ручну, працюючий над виготовленням штемпеля майстер власноруч виправив би літери [6, с. 135–139].

Використання техніки нанесення на штемпельну заготовку зображень за допомогою пуансонів мало значні переваги, а саме:

- давало можливість працювати по холодному, не розпеченому металу, оскільки для нанесення зображення окремих дрібних деталей і літер було необхідне менше механічне зусилля, аніж при використанні маточника, де потрібно передати повне зображення монети одночасно;

- заміна службових елементів (дати, знаків монетних майстрів, літер) зводилась лише до заміни декількох пуансонів і не вимагало повторного трудомісткого виготовлення цілого штемпеля;

- створювались умови для використання малокваліфікованої праці у процесі виготовлення штемпелів, адже набивання окремих деталей пуансонами могли виконувати і помічники монетних майстрів. При цьому кваліфіковані майстри могли виготовляти самі пуансони чи наносити складні іконографічні елементи на заготовку штемпеля, а помічники набивати пуансонами монетну легенду та орнаментні елементи [10, с. 261].

Використання пуансонів при нанесенні зображень на робоче поле штемпеля має більше переваг, ніж недоліків. Єдиним, на наш погляд, недоліком у використанні пуансонів є висока ймовірність нанесення напису на поле монети (монетної легенди) із помилкою, якщо, наносячи елемент поля, монетний майстер викори-

став не той пуансон, а помилково наніс хибний елемент. У даному випадку на монеті виникали помилки у легендах, або помилку виправляли, перебиваючи слід від хибно нанесеного пуансону іншим, вірним. Найяскравішим прикладом тому можуть слугувати литовські пів гроші 1520–1528 рр., де дослідниками відмічається найширше серед литовських князівських монет розмаїття помилок в написанні імені князя Сигізмунда I (1506–1544) та позначення країни емітента – Великого князівства Литовського (на монетах відображалось латиною – LITVANIE. – А. Б.-Г.) [14, с. 75–80].

Це призводило до перенесення слідів виправлення на монети, що збільшувало кількість браків виробництва. Окрім відомого нумізматам браку подвійного удару штемпеля по монетній заготовці [15], можна також виділити інший вид браку – подвійний чи хибний удар пуансоном по штемпельній заготовці, що в подальшому передається на зображення монет.

Пуансонний аналіз дозволяє пролити світло на важливі аспекти використання пуансонів у техніці монетного виробництва. Пуансони були цінними елементами карбувального обладнання, тому навіть при призупиненні чи закритті монетарень, пуансони не знищувались, а зберігались у монетного майстра і могли передаватись у користування до інших монетних дворів. Наприклад, у першій половині XVII ст. між магістратським та державним монетними дворами в Ризі та монетарнею в Ельбінгу практикувалось передавання пуансонів, або частину штемпелів виготовляв один майстер, про що свідчить ідентичність частини пуансонів, використаних для виготовлення штемпелів шведський солідів [11, с. 134–137].

Цікавим є той факт, що при використанні в технології карбування монет, застосування пуансонів ще довго не здійснювалась у книгодрукуванні [16, с. 79]. Цей факт ще раз свідчить про те, що в зазначеному періоді технологію карбування монет намагались тримати в таємниці.

Застосування пуансонів було характерне не лише для монетного карбування, але і для ювелірів. На жаль, на відміну від ювелірних пуансонів, нумізматичній науці знахідки пуансонів невідомі [8, с. 97].

Цей факт можна пояснити високим рівнем відповідальності майстрів та монетаріїв за набір пуансонів, що вимагало ретельного контролю над інструментарієм і миттєвим знищенням пуансона при поломці, якщо його корекція була неможливою.

Отже, крім ювелірної справи, використання пуансонів було широко розповсюджене у виробництві монет, а практика їх застосування знайшла відображення і у книгодрукуванні. Класифікаційно пуанسونи поділяють на загальні та спеціальні. До головних переваг застосування пуансонів у монетному карбуванні можна віднести: зменшення зусиль та скорочення часу на виготовлення штемпеля; при сталій стилістиці монет, перехід на монети з іншим роком карбування вимагав заміни лише одного пуансону, а не цілковито штемпеля; виникли умови використання малокваліфікованої

праці, де учні чи молодосвідчені майстри могли виконувати набивання пуансонами літер легенди та орнаментів монетного поля. Єдиним недоліком застосування пуансонів є певна ймовірність виготовлення штемпеля з помилкою в написанні легенди, що передавалось на зображення монет, збільшуючи кількість браків монетного карбування.

Застосування пуансонів тривало і на етапі впровадження автоматизованої техніки карбування монет. Нанесення пуансонами зображення робочого поля відбувалось і на змінні «кишенькові» штемпелі для вальцверків, ударних молотів, балансірів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты – свидетели прошлого / Г.А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985.
2. Терещенко А.В. Археологические поиски в развалинах Сарая / А.В. Терещенко // Записки Санкт-Петербургского Археолого-Нумизматического Общества. – СПб, 1850. – Т. II.
3. Холодковский И.М., Техника изготовления монетъ въ XVI–XVII в.в. въ Европе / И.М. Холодковский // Старая монета. – С.-Петербург, 1911. – №1. Январь.
4. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты / В.Н. Рябцевич. – Минск: Народная Асвета, 1977.
5. Котляр Н.Ф., Кладоискательство и нумизматика / Н.Ф. Котляр. – К.:Наук. думка, 1975.
6. Львов М.А., О некоторых технических особенностях монетных штемпелей в Великом Новгороде / М.А. Львов // Нумизматика и Эпиграфика. – М., 1971. – Том IX.
7. Калинин В.А. Некоторые вопросы техники чеканки русских монет второй половины XV – начала 30-х годов XVI века / В.А. Калинин // Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики: Сб. ст. – Л., 1977.
8. Котляр Н.Ф. О технике чеканки монет в Червонной Руси XIV–XV вв. / Н.Ф. Котляр // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1967. – Том IX.
9. Крижанівський А.Л. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях / А.Л. Крижанівський. – Львів, 2007.
10. Синчук И.И. О применении анализа пуансонных наборов в нумизматике / И.И. Синчук // Седьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докл. и сообщ. – М., 1999.
11. Староверов Д. Пуансонний аналіз монет на прикладі діяльності магістратського та державного монетних дворів у Ризі в XVII ст. / Д. Староверов // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С.134–137.
12. Suchodolski S. Z badan nad technika bicia monet w Polsce we wczesnym Sredniowieczu. / S. Suchodolski // Wiadomosci Numizmatyczne. – Warszawa, 1959. – N. 1.
13. Ильчук А. «Секретные точки» на французских монетах / А. Ильчук // Нумизматика и Фалеристика. – 2010. – №2.
14. Sajauskas S. Lietuvos Didziosios Kunigaikstystes numizmatika, Zaltvyksle / S. Sajauskas, D. Kaubrys. – Vilnius, 1993.
15. Бойко-Гагарін А.С., Види браків монетного виробництва доби Середньовіччя / А.С. Бойко-Гагарін // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 72–80.
16. Михалевский Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения, деньги в феодальном хозяйстве / Ф.И. Михалевский. – М.: Госфиниздат, 1948. – Т. I.

© *Андрей Бойко-Гагарин*
(Кировоград)

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПУАНСОНОВ ПРИ ЧЕКАНКЕ МОНЕТ В XV–XVIII ВВ.: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

В статье рассмотрены особенности использования пуансонов в процессе чеканки монет в эпоху Средневековья и Нового времени. Приведена классификация пуансонов, перечислены преимущества и недостатки их использования.

Ключевые слова: пуансон, штемпель, технологии чеканки, ручная технология.

THE TECHNICAL FEATURES OF USE OF THE PUNCHES IN THE COIN MINTING ON THE XV–XVIII CENT.: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

In the article is putted a light on the special features of the use of punches in the technical process of coin minting in the Middle Age and the Modern period.

Punches are the special tools, which were used for the application of the certain elements on the work area of the coin die. Punches were the iron rods of hardened working end and coated embossed image, which was transmitting to the coin field.

The use of punches falls on the stage of the manufacturing of the coin die, or rather, under the application of the image field of the work area of the die. General punches were the punches of the universal use, often were used to cut a simple elements on the coin field (dots, ornaments, crosses, letters, simple patterns, etc.).

Special punches were used for embossing on the work area of the die a clearly defined image details, such as an eagle's head or legs, portraits, etc. The range of their use is much narrower that of the general punches, special punches were typically used for some one certain type of the coin. General and special punches are also small and large.

The use of punches has it's large benefits, such as:

- the opportunity to work on a cold metal*
- replacement of the marks of dates, mint masters and letters elements was reduced only to replacement of several punches, but not of the remake of the all die*
- creating of the conditions for the use of unskilled labor*

In our view, the only lack of use of punches is a high probability of causing an inscription of a letter or few in the coin legend with error

Key words: Punch, a die, minting technologies, hammer minting technology.

До редакції надійшла 4.10.2013.

УДК 94(477) «195/1921»:328. 1:930

© Вікторія Дмитрушко
(Київ)

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРИОГРАФІЯ

Подається характеристика історіографії проблеми парламентаризму на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історіографія, парламентаризм, західноукраїнські землі, діаспорна література, сейм.

При розкритті даної проблеми можна виділити наступні історіографічні етапи її дослідження: 1) 1848–1917 рр. – дореволюційний (література, яка синхронно з'являлася водночас зі становленням самого західноукраїнського парламентаризму в Державній раді, а також Галицькому та Буковинському крайових сеймах; вона, в свою чергу, також диференціюється за проблемами, що в ній піднімалися; 2) 1920–1980-ті рр. радянський (праці як радянських істориків, так і спроби неупереджених досліджень у діаспорній літературі, та роботи, що виходили на галицьких і буковинських землях у 1920–1930-х рр.); 3) 1991–2013 рр. – сучасний (тенденції до переоцінки, пошуку та формування нових напрямків і підходів в оцінці цієї проблематики).

Специфікою праць, написаних до 1917 р. було тематичне охоплення проблем, навколо яких найбільше точилася боротьба в парламенті та сеймах. Деякі з них навіть дозволяють відтворити хронологічно боротьбу за національні права в цих представницьких установах. Тому, відповідно, дорадянську літературу можна поділити на три групи: а) праці, що характеризують діяльність української репрезентації в парламенті та сеймах [3; 4; 5]; б) праці, в яких обґрунтовується необхідність сеймової реформи [6; 10; 11]; в) численні роботи, присвячені боротьбі за створення українського університету в Львові [16; 25].

Особливе місце в історіографії цієї проблеми займають праці сучасників та безпосередніх учасників становлення українського пар-

ламентаризму в австрійському рейхсраті, що мають певну наукову та інформативну цінність, оскільки містять аналіз подій, фактів, відтворюють специфіку історичних реалій. Це аналітичні роботи М. Грушевського, Д. Донцова, І. Франка, О. Поповича, С. Смаль-Стоцького, М. Данька, І. Бочковського, Є. Олесницького, В. Дорошенка.

Властива пануючій радянській ідеології зневага до парламентаризму і легальних компромісів призвела до майже повного згортання фундаментальних історичних досліджень. Більшу частину праць періоду сталінського тоталітаризму характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність об'єктивного аналізу історичного процесу. До прикладу, в українській історіографії утвердилося трактування Галицького сейму як знаряддя класової експлуатації, а української сеймової репрезентації – як групи буржуазних націоналістів, які із нез'ясованих причин, зраджували власний народ. Дещо ширші можливості мала історія права: помітним внеском стала робота В. Кульчицького про політично-правовий устрій Галичини у складі Австро-Угорщини. В ній, зокрема, висвітлено структуру та компетенцію Галицького сейму [19]. З другої половини 1950-х рр. поступово розширилася джерельна база досліджень, урізноманітнілась їхня наукова проблематика. Це засвідчили роботи М. Кравця [14; 15].

Протягом 1970–1980-х рр. окреслилося певне пошквдження у вивченні проблеми парламентаризму та участі у ньому українського чинника, проте, не в комплексі тогочасних подій, а, здебільшого, фрагментарно. У 1980-х рр. побачила світ праця «Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие», що опосередковано торкалася окремих аспектів українського парламентаризму. Так, аналізуючи зміст австрійської конституції, прийнятої 25 квітня 1848 р., автори наголошували на тому, що цей документ містив цілий ряд суперечливих положень, які обмежували виборчі права [26].

На відміну від процесів згортання як таких ґрунтовних досліджень з української історії, заборону публікації всього, що не було сумісним з існуючою ідеологічною схемою в цей самий період діаспорна історіографія розвивалася за кордоном. Це переважно США, Канада, Німеччина, Італія. Концептуальністю викладу історичного матеріалу, оригінальністю висновків та узагальнень виділяється дослідження Д. Дорошенка [7]. Однією з

перших праць, присвячених національно-визвольній боротьбі на західноукраїнських землях та історії українського парламентаризму у цьому ж контексті стала робота С. Ярославина, опублікована в українській діаспорі в 1956 р. [28]. С. Ярославин розглядає поняття парламентаризму в сучасному розумінні – як ідеї, діяльності народних представників у парламенті, участі у виборах тощо. Зокрема, розкривається послідовність постановки українського питання в австрійському парламенті та роль у цьому депутатів. Так, зауважує автор, увійшовши до парламенту, українські послы почали «ставити перші кроки в складній парламентській політиці», виробляти тактику боротьби з опонентами [28, с. 20].

Аналіз українського національного питання на Буковині та урядова політика Відня щодо його розв'язання займає чільне місце в публікаціях румунських та німецьких істориків, зокрема, І. Ністора, Т. Балана, Е. Прокоповича. Незважаючи на відверто антиавстрійську, прорумунську позицію І. Ністор, як і Т. Балан, ґрунтовно дослідили зміст українських національних проблем на Буковині та основні ініціативи австрійського уряду щодо їх вирішення [29–32].

Помітне місце в історіографії національного питання в Австро-Угорщині займають роботи Г. Ганча та Р. Канна [30; 31]. Обидва автори неодноразово критикувалися представниками радянської історичної школи, котрі звинувачували їх у ненауковості, ревізіонізмі, необ'єктивності, монархізмі. Така критика була, в першу чергу, даниною часу та політичній ідеології, але жодним чином не пояснювалася нормальним процесом наукових дискусій чи суперечок. Праці цих двох авторів не позбавлені деяких дрібних недоліків, але ці вади ніяк не можуть відобразитися на загальному значенні їхніх досліджень. Обидва автори розглядають міжнаціональні відносини в контексті – з усіма соціально-економічними та політичними процесами, які відбувалися в Австро-Угорщині. Такий комплексний підхід до дослідження національної політики в імперії Габсбургів дозволив історикам з'ясувати як глобальні, так і окремі аспекти урядової політики у сфері національних проблем.

Український парламентаризм зазнав цілого ряду трансформацій та переосмисленого сприйняття його представниками суспільно-політичних кіл, науковцями. Відповідно спростування цілого ряду упереджених тверджень та доступ до архівних документів і

джерел уможливили появу протягом останнього десятиліття великого пласту наукової та науково-популярної літератури з проблеми парламентаризму. Українська історіографія стала «відкритою» для зовнішнього світу та плідних наукових дискусій. У її розвитку простежуються два шляхи: 1) поява вузькоспеціалізованих розвідок на широкій джерельній основі, що безпосередньо присвячені історії західноукраїнського парламентаризму; 2) створення загальних нарисів «української» політичної історії Галичини на історіографічній базі та історіософських оглядів зі стрижневих питань. Якщо хронологічно другий напрямок почав формуватися водночас зі становленням української державності в 1991 р., то перший – сформувався дещо пізніше – на зламі ХХ – ХХІ ст. і продовжує розвиватися досі.

Помітне місце серед праць першого напрямку посідають дослідження В. Качмара, М. Когутяка, В. Колесника, О. Рафальського [12; 13; 17]. У своїх дослідженнях автори показують роль українських національних і політичних вимог у контексті міжнародних протиріч у Галичині. Боротьби за вирішення однієї з найнагальніших проблем – створення українського університету у Львові присвячено дослідження В. Качмара [12, с. 33–42]. Ним проаналізовано практичні кроки депутатського корпусу з розв’язання цієї проблеми. Це численні петиції до імператора, апелювання до різних українських товариств та організацій з метою єднання домагань та підтримки меморандумів. Одним з ефективних методів боротьби було скликання віч, зокрема студентських – 1899 р., 1900 р., де обговорювалася університетська проблема, що дозволило сконсолідувати навколо неї українські політичні течії.

На тлі прогалин суттєво вирізняється колективне дослідження В. Колесника та О. Рафальського [13]. Незважаючи на те, що парламентаризм не був предметом дослідження цієї роботи, праця містить багато цікавих фактів, що відтворюють боротьбу українців за дотримання національних домагань щодо статусу Галичини та Буковини, реформування системи представницьких органів, виборчого законодавства, перегляд політики в галузі шкільництва, університетської справи. Безумовну вагу щодо власне історії парламентаризму має висвітлення авторами ролі окремих українських послів у розв’язуванні цього сплетіння нагальних проблем, механізм реагування депутатського корпусу на запити виборців, яким чином самі де-

путати усвідомлювали свої прямі обов’язки та повноваження, в який спосіб вони перетворилися у важливу ланку в складних стосунках між українськими землями та офіційною австрійською владою. Дослідниками наводяться методи боротьби послів – апеляції, звернення, петиції, обструкції в парламентських комісіях, що засвідчило еволюцію української парламентської практики – від акцій протестного характеру до легальних методів.

Враховуючи нішу, що понад сімдесят років існувала у дослідженні національного руху, то першими на початку 1990-х рр. побачили світ ґрунтовні публікації на сторінках академічних та громадсько-політичних видань. Йдеться про статті вчених діаспори П. Магочія, Р. Шпорлюка та С. Грабовського, які були опубліковані в Україні. Незважаючи на те, що автори спеціально не досліджували історію парламентаризму, однак ці праці важливі тим, що в них проаналізовано зміст українського національного відродження в другій половині ХІХ ст., яке, на наш погляд, і є відправною точкою становлення парламентаризму як діяльності українських фракцій в Державній раді. Фактично автори цих праць розробили періодизацію національного відродження – три етапи, які з урахуванням усіх точок зору можна сформулювати так: 1) початковий (академічний) етап; 2) патріотичний (організаційний) етап; 3) партійно-політичний етап. Оскільки парламентаризм став невід’ємною складовою відродження, то, на наш погляд, дану періодизацію можна накласти і на історію парламентської діяльності українців [27]. За такої логічно-структурної схеми можна визначити й етапи західноукраїнського парламентаризму у зв’язку з діяльністю австрійського парламенту: 1) початковий етап (1848–1851 рр.); 2) організаційний етап (1860–1880 рр.); 3) партійно-політичний етап (1890–1918 рр.).

Наприкінці 1990-х рр. у сучасній історіографії історії становлення західноукраїнського парламентаризму сформувався цілий напрямок спеціальних досліджень, присвячених історії крайових представницьких установ, законодавчому забезпеченню виборів до сеймів та регулюванню їхньої діяльності. Йдеться про численні праці О. Мікули, М. Мудрого, М. Никифорака, В. Єрмолаєва, Н. Білої та ін. О. Мікула, зокрема, присвятив ряд досліджень аналізу створення Галицького сейму та еволюції його складу згідно із законодавчими актами, що приймалися в 1866, 1896 та 1900 рр. стосовно зміни кількісного польсь-

кого та українського представництва в Сеймі. Окрему увагу приділено повноваженням Сейму, його відносинам з парламентом та урядом, функціям, що дає змогу констатувати наскільки були реальними важелі у руках українських послів і якою мірою можна було впливати на певні зрушення у політичному житті краю. Автор аналізує діяльність Галицького сейму, проблеми боротьби за реформування виборчого законодавства, т. зв. сеймову реформу, якої домагалися галицькі українці. Ним ретельно розглянуто причини необхідності зміни закону про вибори до сейму та безпосередньо закону, що регулював його діяльність [20; 21]. Ще одна стаття О. Мікули присвячена аналізу справжньої ролі Галицького сейму у реалізації австрійського управління в краї. На думку автора, з плином часу сейм перетворився на засіб зміцнення впливу поляків у Галичині. Серед причин цього він називає те, що виконавчим і розпорядчим органом крайового представництва був Крайовий виділ, який складався з крайового маршалка (поляка) і шести членів; виборче право не було загальним і рівним; плюральність (можливість деяких виборців мати два, а іноді навіть три голоси в одній або різних куріях) [21, с. 123–124]. Окремо О. Мікула дослідив процес становлення австрійського парламентаризму взагалі, й зокрема – регулювання його формування в законодавчому порядку [20, с. 140–142]. Крім того, праці О. Мікули дозволили прослідкувати проблеми з недосконалим законодавством, що регулював виборчий процес та діяльність як парламенту, так і крайових сеймів.

Грунтовно історію становлення парламентаризму в Австро-Угорщині, та зокрема на Буковині, досліджував М. Никифорак, автор цілої низки публікацій з цієї проблематики [23; 24]. В одній із них він детально проаналізував повноваження та функції депутата сейму, терміни отримання повноважень, у чому вони полягали (право ухвального голосу з усіх питань, що виносилися на розгляд сейму, право пропонувати питання до порядку денного сеймових засідань, проекти рішень, звернення, запити). Всього було проведено 11 виборчих каденцій сейму. Особливістю було те, як зауважує автор, що на всіх землях Австрії сейми скликалися в різний час, відсутніми були зносини між ними, їм заборонялося видавати маніфести, що фактично позбавляло можливості безпосередньо звертатися до народу [24, с. 10–12]. У наступній статті розглядається боротьба за прийняття

нового законодавства, оскільки ця проблема не сходила з порядку денного сейму протягом десяти років. Автором проаналізовано також процес прийняття нового закону про вибори до сейму. Як констатує М. Никифорак, введення нового виборчого порядку як форми буковинського порозуміння було компромісом ad-hoc між п'ятьма національностями, жодна з яких не мала абсолютної переваги. Однак з початком війни в 1914 р. парламентське життя на Буковині припинилося. Більш узагальнюючий характер має стаття, що відтворює процес встановлення австрійської адміністрації на Буковині в 1774 р., зміст офіційної політики, шляхи організації управління краєм [23, с. 118–131]. М. Никифорак називає сейми суто декоративними установами при намісниках провінцій. Буковина, через відсутність статусу окремого коронного краю, протягом 86 років не мала власного представницького органу. У 1787 р. край отримав право представництва в Галицькому сеймі, а в 1850 р. – право на представницький орган згідно з патентами 1860–1861 рр. [24, с. 132–137].

Протягом періоду становлення сучасної української історіографії дослідниками з цієї проблематики було захищено ряд дисертаційних робіт. У першу чергу потрібно згадати роботу О. Аркуші, одне з небагатьох ґрунтовних досліджень, що базується на значній джерельній базі з польських архівів і присвячене західноукраїнському парламентаризму [1]. Проблема розглядається, як з точки зору польських дослідників, так і українських, як з позиції інтересів польської влади, так і з позиції завдань українського руху. Авторка відкидає спрощені підходи до оцінки тогочасного польсько-українського протистояння, оскільки, на її переконання, поляки могли використовувати сейм для реалізації власної концепції розвитку краю, яка полягала у перетворенні Галичини в польський П'ємонт. На думку дослідниці, галицькі лідери виявилися не готовими до нових можливостей та обов'язків, які накладало запровадження парламентаризму, сприймали Сейм як трибуну для обміну думками. Серед основних перешкод консолідації українців вона називає протиріччя: навколо чіткого декларування української національної окремішності, вибору опозиційної чи угодовської тактики, першорядності соціального чи національного фактору. Нею розглянуто діяльність українського сеймового представництва в контексті тодішніх національно-

політичних реалій, роль української сеймової репрезентації в розвитку національного руху. Історико-правові закономірності та особливості діяльності Галицького ландтагу, його роль у державно-політичній системі Австро-Угорщини розглядаються О. Мікулою. На її думку, факт утворення у 1861 р. Галицького крайового сейму був формою політичного маскування, оскільки він фактично входив у систему державного апарату імперії. Виборчі закони до сейму відображали інтереси можливих верств. Квота, визначена існуючими нормативно-правовими актами, не дозволяла вирішувати національні питання [22].

Дисертація Н. Білої торкається проблеми реалізації сподівань виборців українськими депутатами. На думку авторки, Є. Олесницький, Ю. Романчук, К. Левицький, К. Трильовський намагалися вирішувати проблеми українських господарсько-економічних інституцій, на заваді цьому часто стояло постійне блокування поляками ряду законопроектів. Щодо передвиборчої агітації, то партії використовували пресу, в якій публікували програмні документи, протоколи нарад, з'їздів, конференцій; зі шпальт якої лунали заклики та звернення [2].

Окремих аспектів діяльності українського представництва в Державній раді торкається В. Єрмолаєв. На його думку, внаслідок певної демократизації виборчого законодавства 1907 р. в імперії галичани та буковинці в результаті парламентських перегонів втричі збільшили своє представництво. Депутатами парламенту і крайових сеймів стали представники українських політичних партій, змінився соціальний і професійний склад українського представництва: у 1911 р. було 10 адвокатів, 3 судді, 3 професори, 1 війт, 2 поміщики і 1 селянин. Такого складу не мало жодне національне представництво в австро-угорському парламенті [9]. М. Кугутяк

проаналізував польсько-українські протиріччя в контексті вирішення «українського питання», у тому числі університетської проблеми на початку ХХ ст. Через обструкцію українських послів була паралізована робота Галицького сейму. 20 січня 1914 р. було запроваджено загальне виборче право на виборах до сейму, що створило передумови формування національно-політичної автономії українців Галичини [18].

Таким чином, аналіз стану висвітлення українською історичною наукою проблеми становлення західноукраїнського парламентаризму – як у сенсі ідеї, так парламентської практики українського депутатського корпусу в Державній раді та крайових сеймах дозволив виділити ряд історіографічних етапів дослідження цього питання. Так, дожовтнева література хронологічно з'являлася водночас з діяльністю української репрезентації, і тематично віддзеркалювала проблеми, навколо яких найбільше точилася боротьба в парламенті та крайових сеймах. Однак більшість праць носить переважно публіцистичний, фактологічний характер, аніж аналітичний. У дослідженні парламентаризму радянська доба характеризується ідеологічною спрямованістю, домінуванням антинаукових підходів, відсутністю об'єктивних ґрунтовних досліджень. Становлення української історіографії з початку 1990-х рр. засвідчило переоцінку історії парламентаризму на теренах Східної Галичини. Проблема актуалізувалася водночас з процесами державотворення в Україні та необхідністю звернення до власного досвіду. Незважаючи на зародження нових напрямків у вивченні цієї проблеми та появу цілого пласту наукових досліджень, і досі відсутні фундаментальні праці, які б комплексно висвітлювали спектр проблем, пов'язаних з передумовами та особливостями становлення парламентаризму в Східній Галичині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акуша О. Українське представництво в Галицькому сеймі (1889–1901 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – 28 с.
2. Біла Н. Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т імені І. Франка. – Львів, 2004. – 20 с.
3. Данько М. Украинская трибуна в Европе / М. Данько // Украинская Жизнь. – 1913. – № 3. – С. 36–45.
4. Донцов Д. «Point des rêveris!» / Д. Донцов // Украинская Жизнь. – 1912. – № 12. – С. 73–82.
5. Донцов Д. После выборов / Д. Донцов // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 87–93.
6. Дорошенко В. Польский демократ о польско-украинских отношениях по поводу сеймовой реформы в Галиции / В. Дорошенко // Украинская Жизнь. – 1914. – № 1. – С. 65–78.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє – минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба, 1949. – 240 с.

8. Драк М. Національна ідентичність та склад населення Східної Галичини за австрійськими переписами другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М. Драк // Другий міжнародний конгрес українців: доповіді і повідомлення. – Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 220–226.
9. Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження): автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2006. – 40 с.
10. Избирательная реформа в Галицком сейме // Украинская Жизнь. – 1913. – № 1. – С. 115.
11. Избирательная сеймовая реформа // Украинская Жизнь. – 1913. – № 3. – С. 88–89.
12. Качмар В. За український університет в Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Качмар. – Л., 1999. – 233 с.
13. Колесник В. Український рух в Австро-Угорщині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. Колесник, О. Рафальський. – К.: Стилос, 1998. – 36 с.
14. Кравець М. Початок робітничого руху в Східній Галичині / М. Кравець // 3 історії західноукраїнських земель: Зб. ст. – К., 1958. – Вип. 3. – С. 23–59.
15. Кравець М. Робітничий рух у Східній Галичині наприкінці ХІХ ст. (1892–1900 роки) / М. Кравець // 3 історії західноукраїнських земель: Зб. ст. – К., 1960. – Вип. 4. – С. 40–65.
16. Кто основал львовский университет // Украинская Жизнь. – 1912. – № 6. – С. 115–116.
17. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 204 с.
18. Кугутяк М. Національно-політичний рух у Галичині в 1890–1939 роках: автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1996. – 44 с.
19. Кульчицький В. Галицький крайовий сейм – знаряддя соціального і національного пригнічення трудящих (1861–1914 рр.) / В. Кульчицький // Питання теорії і практики радянського права. – Львів, 1958. – Вип. 4. – С. 5–19.
20. Мікула О. Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією 1867 року / О. Мікула // Право України. – 2002. – № 5. – С. 140–142.
21. Мікула О. Законодавче регулювання виборів до Галицького крайового сейму / О. Мікула // Право України. – 2000. – № 3. – С. 123–124.
22. Мікула О. Правові основи організації і діяльності Галицького крайового сейму (1861–1918 рр.): автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т імені І. Франка. – Львів, 2005. – 18 с.
23. Никифорак М. Австрійська адміністрація на Буковині (1774–1918 рр.) / М. Никифорак // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – Чернівці, 1996. – Вип. 4–5: Правознавство. – С. 118–131.
24. Никифорак М. До питання про сеймову виборчу реформу на Буковині / М. Никифорак // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – Чернівці, 1997. – Вип. 11: Правознавство. – С. 100–108.
25. Олесницький Е. Борьба за украинский университет / Е. Олесницький // Украинская Жизнь. – 1912. – № 7–8. – С. 20–37.
26. Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец ХVІІІ в. – 1849 г. – М., 1980. – 380 с.
27. Шпорлюк Р. Українське національне відродження / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 156–160.
28. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 182 с.
29. Balan T. Suprimarea mişcarilor naţionale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914–1918 / T. Balan. – Cernăuţi, 1923. – 140 p.
30. Hantsch H. Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichgestaltung / H. Hantsch. – Wien, 1953.
31. Kann R. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zum Auflösung des Reiches im Jahre 1918: In 2 Bd / R. Kann. – Graz – Köln, 1964.
32. Nistor I. Problema ucraineană in lumina istoriei / I. Nistor. – Cernăuţi, 1934. – 140 p.
33. Nistor J. Der nationale Kampf in der Bukowina (Mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen) / I. Nistor. – Bucureşti, 1918. – 322 p.

© *Викторія Дмитрушко*
(*Київ*)

**ПАРЛАМЕНТАРИЗМ НА ЗАПАДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – НАЧАЛО ХХ В.): ИСТОРИОГРАФИЯ**

Подается характеристика историографии проблемы парламентаризма в западноукраинских землях второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: историография, парламентаризм, западноукраинские земли, диаспорная литература, сейм.

© *Victoria Dmytrushko*
(Kyiv)

THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN THE WEST UKRAINIAN LANDS (THE SECOND HALF OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY): HISTORIOGRAPHY

There is served the characteristic of problem's historiography of the parliamentary system in the West Ukrainian lands of the late nineteenth – early twentieth century.

Keywords: historiography, parliamentary system, the West Ukrainian lands, the literature of diaspora, Sejm.

До редакції надійшла 16.10.2013.

УДК 94 (477) Боберський

© *Юрій Тимошенко*
(Київ)

НЕВІДОМА ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

Вперше вводяться у науковий обіг невідомі раніше листи теоретика українського фізкультурного руху І. Боберського, у яких він постає, окрім іншого, ще і як національно свідомий інтелектуал. Розкрито бачення ним генези фізкультурного та сокільського рухів у Західній Україні у першій третині XX ст. проблеми їх поширення і популяризації в середовищі українства. Акцентовано увагу на його поглядах щодо змісту сокільського руху.

Ключові слова: руханка, сокільство, фізкультурний рух, українці.

Актуальність даної статі зумовлена тим, що постать І. Боберського привертає до себе увагу всіх, хто цікавиться історією української фізичної культури. Теоретик і практик українського фізкультурного руху, один із організаторів українського сокільства, автор підручників з фізичного виховання і спорту, український громадський діяч і патріот – він залишив по собі потужну наукову спадщину. Автором статті віднайдені цінні матеріали, серед колекції документів «Український музей у Празі», що знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це невідомі раніше листи І. Боберського до голови Союзу Українських Сокільських організацій за кордоном (надалі – СУСЗАК) у яких він, в процесі взаємної дискусії, формулює своє бачення місця і завдань фізичного виховання в українських реаліях міжвоєнної. З об'єктивних причин вони тривалий час залишалися поза увагою дослідників історії українського фізкультурного руху.

Як свідчать нововіднайдені документи, у різний час адресатами І. Боберського виступали В. Прохода і М. Масюкевич, які почергово очолювали СУСЗАК. Головний його осідок був у Празі. Після окупації нацистами Чехословаччини українцям запропонували влитися

до якоїсь націоналістичної чи гетьманської організації. Сокільство завжди постулювало ідею аполітичності, тому було прийнято рішення саморозпуститися. Весь архів українського сокільства було передано Музею визвольної боротьби у Празі [1, арк. 23 зв], звідки він після Другої світової війни потрапив до Києва.

Усього виявлено в архіві 48 листів, що охоплюють період із липня 1932 р. по лютий 1939 р. Початок листування припадає на час переїзду І. Боберського із Канади (29 квітня 1932 р.) до Югославії, де він зупиняється спершу в Люблянці, а далі осідає на постійне проживання у містечку Тржич. Переважна більшість листів (31) датовані 1934 р. – час найбільшого розвою СУСЗАК: у Чехословаччині на той час існувало 5 гнізд, у яких зареєстровано 340 осіб; в Аргентині: гнізд – 3, членів – 104; у Хіні (Китай – Ю.Т.): гніздо – 1, членів – 16 [2, арк. 56]. Видається, що активна співпраця І. Боберського з українськими сокільськими організаціями за кордоном почалася після того, як його обрали почесним головою СУСЗАК (грудень 1933 р.). До того, впродовж 1920-х рр., у сокільських документах згадок про нього (у контексті співпраці, а не як теоретика фізкультурного руху) зустрічається мало.

Всі листи друковані на машинці, тому важко іноді визначитися з написами, де велика, а де мала літера. У багатьох листах він не робить абзаців, тому для кращої читабельності автор статті їх робив сам. Треба пам'ятати, що всі його листи (або переважна більшість) писані тезово. Звідси – «рваний» виклад матеріалу. Він стисло формує головну думку, яку сокільські керівники на місці мають розвинути у чіткій робочий план.

Як видно з датування – пише часто, інколи кожен день. Оскільки листи, переважно, на одному аркуші паперу, можемо припустити, що він свідомо вибирає такий стиль, аби не робити їх масивними, а відповідно – дорожчими у пересилці. Фінансове забезпечення – це болюче місце української міжвоєнної еміграції.

Основний зміст листів – поточні справи СУСЗАК. У багатьох із них обговорюються питання щодо видання сокольських листівок для продажу і поповнення, в такий спосіб, каси СУСЗАКу; видання сокільської періодики. І. Боберський детально вивчає надіслані примірники, описуючи в листах їх слабкі і сильні сторони, радить, як краще зробити і що саме, аби листівки продавалися. Багато уваги звертає на пояснення (обґрунтування) свого бачення тієї чи іншої події в житті сокільства; дає детальні теоретичні послання щодо місця і ролі фізичного виховання, яке він іменує руханкою; історії сокільства загалом та українського, зокрема; рецензує статті; характеризує діяльність персоналій, що задіяні у фізкультурний рух. Не залишає поза увагою і політичного життя українства в еміграції та на окупованих Польщею землях.

У кількох листах І. Боберський подає своє бачення історії сокільства: «Не можемо дуже акцентувати чеське сокільство, бо ж жерело руханки для цілої Європи творить Німеччина (підкреслено мною – Ю.Т.). Вправді чехи не замовчують, але годі правди переочити. Чехи в співубізі з німцями перевищили своїх учителів і виконали програму вірцево так, що перевищили своїм урядом німецький руханковий союз. Я це видів своїми власними очима. Не дали однак ніякого відмінного своєрідного систему, як це зробили шведи, або данці, або англійці. Вони вивели німецькі вправи до вершка совершенства. Хто хоче робити осяги в руханці, не може поминути чехів. Передовсім впоїли духа руханки в молодь шкільну і ремісничу, та купецьку так, що товариства руханкові опираються на широку підставу молоді із всіх станів.

Не знаю, як розвиваються сокільські товариства по чеських селах і яку виконують про-

граму. Пригляньтесь. Це важне для нас, бо наш нарід не має ні купців, ні ремісників лише селян. Український сокільський уряд (організація – Ю.Т.) опирається на шкільну молодь і на селян. Передовсім селян. Для того так тяжко його розвинути. Треба шукати відповідних урядових способів. На дорозі до успіху допомгла чехам їх свідомість, яку виробили собі в боротьбі з німцями від непамятних часів. Від німців переняли способи праці. Ми не мали від кого вчитися. Поляк був усе хвальком, москаль – калакуном. Петро Великий відділив нас релігією і політикою від Західної Європи, а «германцями» страшив своїх підданих як найбільшими ворогами. Українці ще донині бояться Європи і її метод праці. Руханка була для німців способом, щоби скріпити духа народу і зібрати його сили. Загартувати і заохотити до бою з французами. Чехи переняли руханку від німців, щоби воювати і побідити нею німців. Це їм удалося» [3, арк. 8].

Дуже цікаві думки, найперше, щодо ролі Німеччини у розвитку гімнастичного руху. В українській науковій літературі щодо цього питання акцентується увага переважно на чеському сокільстві. Можливо тому, що саме воно мало безпосередній вплив на розвиток українського сокільства. Фізичне виховання в інших країнах подається бігло, як тло, для висвітлення основної мети – чеських соколів. Натомість очевидець тих подій закликає (і нас також, хоча і через сотню років) розширити горизонти, не випустити з поля зору усіх спектрів гімнастичного руху на Європейському континенті.

Яким має бути фізичне виховання – руханка – І. Боберський пояснює в іншому листі: «Під руханкою розумію всі рухові вправи на світі, які вдумав людський мозок, щоби скріпити силу людського тіла. Боротьбу між руханкою в салі (спортивному залі – Ю.Т.) а руханкою на отвертім майдані вважаю за рештки перестрашу німецьких руховиків, коли з Англії прийшов напрям до «народних» вправ, це є до мету, скоку, бігу, ходу і до гор на отвертім полі. Цей перестрах перейшов опісля до сокільських товариств слов'ян, однак суперечка і страх непотрібні. Треба вихіснувати всякі вправи, чи то в замкнених салях, чи на майданах і провадити їх, щоби програма вправ була різнородна і приновилася до пори року та до характеру місцевості. «Сокіл» над рікою може вправляти веслярство і совгарство та плавання, не лишень вправи в салі на приладах. [...]

Руханкові товариства українців не можуть повторяти чужих помилок. А мусять ставитися до питань тілесного виховання без всякого упередження. Колиб це від мене залежало,

то на українській землі не потрібно заводити сварки між «спортом» а «гімнастикою». Здоровля і сила нашого тіла це є програма, не спорт, не гімнастика. Рухові вправи мають обнімати рухи, які можуть розвинути силу і звинність тіла і удержати його здоровля, витривалість і довготривалість. Наше тіло є машиною, яка працює і виставлена на різні небезпеки. Питання є в який спосіб удержати цю машину в як найліпшим стані і як найдовший час?» [3, арк. 53].

Виступаючи рецензентом статей, що готувалися для часопису «Український Сокіл», І. Боберський дуже слушно радив не писати великих дописів, а робити з нього кілька частин. Тут він виступає і як журналіст-практик, і як непоганим психолог: «...Не сміємо забувати, що статті, писані виключно з точки агітації за руханкою, переїдаються скоро, стають скучні. Треба напружити всі думки, щоби не відстрашити читача. Зміст мусить мати приманчиву форму. Намір зробити других руховиками, щоби вони стали здорові і жили довго, треба спритно сховати під ріжного рода пестрі слова. Люди не хочуть бути здорові і не хочуть довго жити, бо колиб це хотіли, то всі булиби членами якогось руханкового або змагового товариства. Вони думають, що здоровля і довге життя не вимагають дбайливості...» [3, арк. 34].

Не залишив поза увагою І. Боберський і питання теорії, як він пише – ідеології – сокільства загалом, і українського, зокрема. Поза іншим, звертає на увагу характеристика української ментальності, як її бачить-подає професор: в'їдливо, жорстко, з гумором, надзвичайно точно. І це незважаючи на те, як йому болить усе українське: «Про ідею «сокільства» виписують українці вже 40 літ ріжні замітки, вказівки, кличі, статті. Читають звіти про чеські, німецькі, швейцарські, французькі, хорватські, бельгійські, данські здвиги (сокільське свято, фестиваль – Ю.Т.), читають про Олімпійські змагання в Атенах, Штокгольмі, Лос-Анджелесі, читають про приготування до змагань у Берліні на рік 1936, читають про стрічі в ситківці, копанім мячу, в гаківці (волейбол, футбол, хокей – Ю.Т.) в гольфі. Де яку часопись отворять, то читають про руханку, про змаг, про виступи, прописи, здвиги (тут таки його приписка на полях – «Чи читають?») – Ю.Т.).

Ціла Європа від часу німецького руховика Яна коло року 1812 до нині – 1935 р. розрухалася. З поважної матрони став за сто двацять три роки звинний смотрик, що розшибається як серна по леваді. Ідея стала дійсним бакцилем, який всюди пробивається. Лишень

українці не піддаються цьому бакцилеви, руханкові засади чіпляють їх дуже тяжко. Колиб мені стало часу, так скріплю цього бакциля, щоби промостити йому дорогу до нашого організму. Можу ще дещо слів додати, коли ми такі ласі на слова. Здається нам, що коли про якусь річ говоримо, то вже її посідаємо. Однак много говориться – звичайно – про таку річ, яку не посідаємо і не можемо її роздобути. Неощадний говорить все про ошадність. Колиб написалося книжку про руханку, люди не куплять. Тарас Франко написав дуже популярно – може за популярно – історію руханки, але чи розійшлася? Дорога до поширення руханки є не лишень слово, але головно діло. Треба, щоби хтось, що розуміє вартість руханки, ширив її своїм приміром. Але в українців і це не дуже помагає. Всюди економічні прешкоди. Требаби купити для кожного ходачки і одяг, то перше, а опісля требаби за кожного йти на саяло і за нього вправляти. Це вже душевні перешкоди в мозгу, що виріс на бульбі, думав лишень про ріллю, любив хутір, волочив загони, уживав залізо, щоби орати і жати, але не воювати. Кождий хоче бути окремо від другого. А коли зійдеться з другим, то він всюди перший. Бо він господар, що посідає хутір, коні, плуг і лани. Кілько часу потрібно, щоби хочайби 25% люду виховати в громадянських і військових засадах? Лишається нам писати ріжного рода заохоти по часописях. Дещо ще напишу» [3, арк. 83].

Розпач і розчарування просто-таки чіпляються за останні речення, але й переконання, що треба нести свій хрест до кінця тут бачимо також. І це видно з іншого листа, де він окреслює завдання української еміграції: «Ми емігранти не сміємо збільшати пригноблення в яким мучиться рідна земля. Не сміємо марнувати час і енергію на балакання, коли довкола нас чужі народи працюють і лишають нас за собою як лінохів, жебраків і балакунів. Чи не малиби українські соколи в Празі енергії і часу обговорити участь українців в Олімпіаді 1936 в Берліні? Вишукати найліпших бігунів, щоби станути що найменше до бігу на 1000 метрів...». Лист закінчується абзацем: «Щиро здоровлю тебе (Миколу Масюкевича – Ю.Т.) і всіх і всіх членів сокільських товариств у Чехословаччині. Набираймо духовної рівноваги, потрібної до ведення організацій. Уникаймо екстремів у гніві і нагані. Вирабляймо в собі selfrespect, народну самопошану в словах і ділах. Заохочуймо себе до праці, але не заохочуймо себе злобою» [3, арк. 70].

Окрім власне сокільських справ, значну увагу І. Боберський звертав і на ситуацію в суспільному житті українців, протистояння у середовищі їх лідерів. Зокрема, у низці листів він дає характеристику (досить жорстку) діяльності К. Трильовського та його «Січей», пише про непотрібний поділ між «Січчю» і «Соколом» на еміграції – це не на часі: «Поділ руховиків на дві ріжні назви викликав доктор К. Трильовський, який хотів, щоби радикальна партія мала опертя на селян при допомозі січової назви. «Січ» Трильовського мала в уставі умовину, що духовний не міг стати її членом і не міг стати членом старшини. Це викликало спротив духовенства, непотрібні крики. Однак доктор К. Трильовський послуговувався грішми і гостинністю та поміччю духовних. Це ми виділи власними очима.

На перших сходинках у Львові, коли 17.07.1892 р. радили присутні над назвою нової уряду в «Народнім Домі» хотів доктор Кулачковський, який пізніше працював у Відні, назвати товариство «Лев». Молодіж радикальна була проти назви «Січ», говорив від неї доктор Охримович Володимир, що «Січ», це назва людей, які не знали карности ні порядку. Ставаймо поступові. Лишалася назва «Сокіл», за котрою говорив доктор Остап Макарушка. Цю назву вибрали учасники сходин. Назва лучила українців із Заходом і давала примір та вказівки. Однак можна було вибрати назву «Січ», бо була вона у Відні назвою товариства студентів університету і політехніки. Вже утвердилася була.

Селяни в селі Заваллю, заохоченні, здається доктором Трильовським, зробили самі збори, без нього і ухвалили назву «Січ» для свого товариства. Це було в році 1900. «Сокіл» працював дуже тяжко, в нутрі йшла суперечка між «твердими» та «м'якими», це є москальофілями і українофілями. Ця незгода вигоріла і десь від року 1900 зачалася тиша, серед котрої можлива була робота під проводом голови Альфреда Будзиновського.

Провід «Січей» дбав про все ріжниці між «Січами» і «Соколами» і страшно сердився, коли просвітній конгрес в днях 1-го і 2-го лютого 1909 признав «Соколови-Батькови» можливість, щоби селяни рішали про назву, чи філія «Сокола-Батька» називатиметься «Сокіл» чи «Січ». З цих перегонів між обома уладами нічого не вийшло. Лише незгода між «карними» (підготовленими, вишколеними – Ю.Т.) боеківками (це слово-синонім до солдат, воїн у тодішній мові – Ю.Т.) української

нації. По війні можна було злучити оба улади, але провід обняв доктор Р. Дашкевич і забавив відограти ролю «окремого» провідника. Клав вагу на це, що «Січи» мають заступити стрілецьтво, усунув також точку проти духовенства із уставу товариства. Коли «чинники порядку» випирали назву «Січ» почав уживати назву «Луг» від 25.03.1925 р. (село Підберізці коло Львова). Цей улад не є і не був радикальним і радикали основали «Каменярів» в році 1926. Назви «Січ» у виду цього розвою належали за границями українських земель виступати поважніше і згідно. Чи не можна витворити одноцільності в роботі між «Соколом» і «Січчю» в Чехословаччині? Ходить прецінь о прихильність чужих і о науку» [3, арк. 13].

В іншому листі він продовжує цю тему: «До «Сокола-Батька» відносився пан доктор К. Трильовський все неприхильно і виступав навіть проти збірки гроша на «Український город» у Львові (величезний захід українців, які впродовж кількох десятиліть намагалися придбати у Львові земельну ділянку під стадіон. – Ю.Т.). «Сокіл-Батько» ніколи не полемізував з ним. При кожній зачіпці «Сокіл-Батько» мовчав, щоби не допускати до буденної української «виміни думок». Пан доктор К. Трильовський замовчував все участь членів «Сокола-Батька» в легіоні Українських Січових Стрільців, так лишень з неприязні до «Сокола». [...] Січовики зазначають всюди на першій місці свої соціалістичні погляди. Руханка для них має другорядне значіння. Вони політують за мною і соціалізують. Щож з ними зробити? Життя якось так йде, що люди розбігаються в методі праці. Може це добре, бо доповнюють себе роботою» [3, арк. 86].

У низці листів І. Боберський звертається до постаті К. Трильовського, зважаючи на ситуацію в Західній Україні й роль, що її намагався той грати: «Мушу ясно сказати, що доктор К. Трильовський не був руховиком, як пан генерал В. Петрів представляє на святковому зібранні, присвяченому вшануванню 70-ліття К. Трильовського. Але був політичним організатором на свою власну руку так, що організація служила виключно його особі, а доперва через нього його радикальній партії. «Січи» під проводом доктора К. Трильовського клали вагу на громадсько-політичну і читальну діяльність. Це не є нічого злого. Це є напрям, бо такий напрям давав організатор, але хочу дати вірний опис, в яких лініях йшла діяльність.

«Січи» виступали звичайно походом з лентами і топірцями, «машерували», маніфестували своє існування походами і

піснями. Лентами і топірцями. Руханкова програма була незвичайно маленька. Бракувало провідників, якіби розумілися на задачі руханкового товариства. Це були товариства підбадьорювання селян до прилюдних походів перед очима урядів, які пильнували формальності, чи похід був дозволений і з цього виходили різні непотрібні зударі з властями. Доктор К. Трильовський не позваляв нікому мішатися до січової організації і рішав всі справи згорі, після свого уподобання. Ця організація піднесла популярність доктора К. Трильовського серед селян-виборців і була розголосом для радикальної партії, яка мала в програмі полеміку з духовенством за «треби». Радикальна партія випечатала «Йосифинський патент», який подавав ціни за церковні «треби», за хрестини, за вінчання, погребі. «Січи» стали викладниками боротьби проти духовенства також через свою точку в уставі, що духовний не міг бути членом «Січи».

З часом стали «Січи» темами полеміки, яка дуже часто була непотрібна і повставала лише через брак почуття порядку в державі, бо ж порядок мусить бути і влада, хоч не хоч, мусить свої приписи якомсь впроваджувати в життя. (Незважаючи на досить критичне ставлення до польської влади через окупацію частини України, ця фраза характеризує І. Боберського як зваженого політика-державця. – Ю.Т.). Це ж буде робити й українська держава. Селяни, не знаючи закона, переступали його, нераз із сваволі, нераз на злість. Доктор К. Трильовський боронов їх в процесах і здобував у цей спосіб ареолою оборонця люду. «Січ» була добрим розголосом для доктора К. Трильовського, як посла, і розголосом для радикальної партії. «Січиєю» вкручувалася радикальна партія в село на невдоволення національно-демократичної партії і духовенства.

«Сокіл-Батько» ніколи не полемізував з «Радикальними січами», як називано ці товариства в часописах, бо «Сокіл-Батько» провадив свою роботу так, як роблять це рухові товариства в цілім світі: належить свою програму виконати, щоби щось знати і щось вміти та зміритися з другими народами. Прапором, лентою і топірцем та походом не можна міритися з руховиками-воєями других народів. Лише походжати це замало.

Напрями обох уладів ріжнилися від себе. З часом села писали до «Сокола-Батька», що вони хочуть стояти під проводом «Сокола-Батька», але мати назву «Січ». Так повстали «Сокільські січи». Це є руханкові товариства, які прова-

дили роботу після уставу і вказівок старшини «Сокола-Батька», називалися однак «Січ». Вони були з цієї комбінації дуже вдоволені. Селам подобалася назва «Січ» з нашої минувшини, а також з причини вузького виднокруга, що не виділи чеських, словінських, хорватських соколів, лише польських «соколів». Це головна обставина, для чого назва «Січ» припадає більше до смаку [...].

Назва «Сокіл» є для українців за далекоїдуча, за далеко-сягаюча. Як називатися «Соколом», коли польський «Сокіл» і московський «Сокіл» нас убиває? На це є аргумент: німці мають піхоту і поляки мають піхоту; французи мають моряків і англійці мають моряків. «Сокіл» це означає окремих тип вояка-руховика, свідомого, карного, вишколеного, поступового, новітнього боеквика. Таких боеквиків мусять українці вишколити, коли хочуть зміритися з ворожими їм слов'янами, які посідають цю саму формацію війська. Я був особисто присутній на перших сходинах, які обговорювали потребу руханкового товариства в великій салі «Народного Дому» у Львові, дня 17-го липня 1892 р., тому 42 літ цілком случайно. Радикальна молодь академічна, поступова, устами свого речника Володимира Охримовича, пізнішого доктора права і адвоката, висказалася проти назви «Січ», бо «треба нам поступати і не стояти на місці при давніх способах». У році 1900 пійшов доктор К. Трильовський за назвою «Січ», званою з віденської «Січи» і надав їй закраску політично-полемічну. Ріжниці напрямку «Сокола» і «Січи» видно ясно в їх власних гімнах: «Соколи, Соколи, вставайте в ряди» і «Гей, там на горі січ іде» [3, арк. 29].

Щодо характеристики діяльності К. Трильовського, то навіть зважаючи, що подана тут суб'єктивна думка, мусим зауважити важливу інформативність даного листа, оскільки в сучасних дослідженнях К. Трильовського часто згадують саме як одного із фундаторів українського фізкультурного руху.

Тут (і далі зустрічатимемо) погляд І. Боберського на руханкову діяльність як на таку, що, найперше, виховує воїна, який здобуватиме своєму народові незалежність. Відтак, під руханкою він розумів не вузький гімнастичний рух, а повномасштабну фізкультурну активність. Це впливає з його бачення ідеології сокілства: «Слова не вистарчають. Ідеологію сокілства розуміється і набирається її, коли ходиться на вправи. Сокіл не сміє лише балакати. Це не читальняник, який виголошує бесіди. Сокіл має більшу задачу, він не лишень говорить, але виконує діло в просторі, він не лише говорить,

що піднесе рамя, але підносить його справді, він не лишень згадує про козацькі полки з XVII-го століття, але стає особисто в полковий ряд... Хто хоче розуміти основи сокілства, мусить стати до вправ в «Соколі». Хто лишень говорить або приглядається вправам «соколів», той не залишить своїх налогів і буде дальше балакуном, боягузом, перебігачем з одного боку на другий» [3, арк. 51]. «Старших громадян треба вислати до церкви, нехай моляться. До бою йдуть молоді, сильні, відважні...». Не треба просити допомоги, – пише він, – треба самим брати те, що потрібно, «...а щоб взяти, треба бути міцним, відважним, беззглядним» [3, арк. 48], «...під цю хвилину виглядає військовість на найважливішу царину...», але це треба ховати за здоров'ям, відвагою тощо. Справжні наміри треба приховувати. «Ліпше братися до діла і ділом виказувати успіхи. Діло менше викликає ворожнечі як слово. Це дивна, однак дійсна поява» [3, арк. 14].

Усі поступовці міжвоєнної бачили у фізичній культурі військовий вишкіл. Різниця в тому, наскільки превалювала мілітарність. У тоталітарних державах (нацистська Німеччина чи СРСР) вона домінує, в інших країнах присутня як необхідно-важливий елемент. У цьому питанні І. Боберський був людиною свого часу. Поза цим, урядовці деяких країн бачили у фізичному вихованні ще й ідеологічну зброю, чого він уже не сприймав. Різниця між країнами полягала лише в тому, наскільки ідеологічна складова заступала спортивну. Для І. Боберського фізичний вишкіл – це шлях до відновлення незалежності, але аж ніяк не засіб у політичних дебатах: «У минувшині других народів була руханка способом, щоб розбудити честь народу і впоїти в нього віру в свої сили до боротьби з ворогом. Так було у німців, так у французів, так у чехів. Лише у нас українців діється перед нашими очима інакше. Молодь вважає за душевну потребу вступати у ворожі союзи, щоб товаришити там з ворогами. Це відмінне явище від переживань других народів. Руханка була огнем, що розжарював духа до бою за свободу вітчизни. Німці мали скріпитись до бою з Наполеоном, чехи шукали сили до побороення німців. Поляки думають побити українців. Українці вступають під польську опіку, пощо? Чому потягнув Дашкевич луги (протипожежні товариства, подекуди культивували деякі форми рухової активності, що їх створюють українці на окупованих Польщею землях у міжвоєнний період – Ю.Т.) під польську заштиту? Чому йдуть українські клуби до польської ліги? Чи це потрібне?» [3, арк. 91].

Звертаю увагу, що І. Боберський всіляко підкреслював свою аполітичність, в сенсі незаангажованості у політичні партії та рухи. Він усіляко дистанціювався від політичної боротьби. Але це не означає, що він був аполітичним. У цих листах говорить вдумливий, зважений український патріот, який прагне творити реальну справу для звільнення свого народу, а не розмінюватися на пустопорожні балачки і політичні сварки.

«Роз'їдаємося постійно криками, а робота стоїть нетикана. Чудовий появ, що «Січ» не подумала дотепер про вправи для молоді в Ржевницях (у цьому чеському місті діяла гімназія для української молоді й було засновано сокілське гніздо. Деякий час інструктор із нього на громадських засадах викладав фізичне виховання у гімназії, але з часом, через фінансову неспроможність, змушений був облишити цю справу. – Ю.Т.), аж «Сокіл» займається «руханковою політикою».

Можеби до людей промовити в цей спосіб: армія розпадається на дивізії. Слово «дивізія» в'їлося кожному в уха від 1917 року. «Січовики», одна дивізія, а «Соколи» друга дивізія. Однак обі дивізії належать до одної армії і нема причини, щоби ці дивізії нападали на себе, замість на ворога. Одна дивізія повинна помагати другій. «Січовики» це піхота, «соколи» це летуни, поки-що без літаків, так само, як «січовики» без спис, крисів і шабель [...].

Дуже весело виглядало, – як пишеш в листі (звертається до М. Масюкевича), – що «січовики» «майже сконстерновані» були на вид «соколів», які прийшли на січове засідання в справі телеграми до доктора Кирила Трильовського (як стає зрозуміло з іншого листа, мова йде про вітання К. Трильовському з нагоди його 70-ліття від січовиків у Чехословаччині. – Ю.Т.) «Січовики» мають звичайну злу совість. Чому? Не знати. Для мене була ся поява все гумористична. Але знаменито найшлисьтеся, дорогі побратими, що ви пішли на засідання і взяли участь у розмові на тему дня. Все ліпше бути присутнім і зазначити свій погляд в приличній формі, чим втікати, незнати для чого. Належалоби ніколи не уникати нагоди, щоби поговорити з «січовиками» і доказати їм в розмові, що інфантерія (піхота) потребує тепер в модерній війні літаків найпоступовішого типу.

Властиво нема ніякої причини до роздорів. Лінивих українців, які нічого не хочуть робити є так много, що стане їх на матеріал до піхоти і до аеропланів. Лише тягнути до роботи.

Пишеш, що генерал Павленко (мається на увазі М. Омелянович-Павленко – Ю.Т.) в промові цілком ігнорував «соколів», що до постанови стрільців у р. 1914. Пояснити можна, що від «соколів» були в «Центральній управі Українських Січових Стрільців» доктор Л. Цегельський і Боберський Іван, від «січовиків» були там доктор К. Трильовський і Дмитро Катамай. Інші люди були з поза цих двох уладів. Професор Д. Дорошенко не мав до діла з галицькими справами, то не може їх добре знати. ...Галичани не визнавалися в наддніпрянських партіях, які убили самостійність України. Винниченко і Петлюра прогнали непотрібно Скоропадського, лише через партійні забаганки. Загодили опісля цілу армію, а без армії не можна удержати ні ладу, ні не можна обігнатися від ворогів. Нам треба тепер виховати армію, не лишень політиків. Сказати це треба і пояснити всім неграмотним людям, які даліше лишаються неграмотними, хотяй пишуть спомини і розуміються на соціал-демократизмі. Без карного вояка не мислимо відбити української землі від наїздників.

Зрештою, шкода часу на пояснення людям, яких мозок стратив спружистість. Ліпше брати-

ся до діла, хотяйби воно було на перший погляд незначне. Шкода часу на переконування словами. Переконувати треба ділом. Коли молодь у Празі дивиться згори на «старих», відчуваю в цім много слухності. Старі сварливістю недописали. Але тепер черга на молодших: йти дорогою, яка допише і допровадить до успіху. Це дорога усунування старих промахів і старих податків і старих метод [...]» [3, арк. 28].

Відтак, історичний аналіз епістолярної спадщини І. Боберського дає підстави стверджувати, що у своїх листах він виступає як глибокий теоретик фізичного виховання, яке мало би основною метою підготовку української молоді до боротьби за незалежність свого краю. У його роботах «українська руханка» розуміється ширше ніж «сокільство», він виходить за межі суто гімнастичних вправ і бачить у ній широкий фізкультурний рух українства, через що зустрів опозицію з боку лідерів українського сокола, зокрема В. Проходи. Поза цим, І. Боберський виступає як громадський діяч, який намагається максимально дистанціюватися від політичного протистояння в українському русі, натомість пропонуючи діяльнішу позицію інтелектуала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ). – Ф. 269. – Колекція документів «Український музей в Празі». Оп. 1. – Спр. 1007. «Протоколи засідання членів VI з'їзду Союзу Українських Соколів за кордоном 26.12.1937 р., VII і VIII надзвичайного з'їздів Союзу Українського Сокільства за кордоном (12.02.1939 р. і 12.07.1939 р.), ліквідаційної комісії в справах сокільських організацій в Протектораті Чехії і Моравії (20.02.1940 р.), засідань управи Союзу від 26.02.1939 р. і 13.12.1939 р.» (26.12.1937 р. – 20.02.1940 р.) – 28 арк.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1020. «Листування Управи Союзу Українського Сокільства за кордоном з руханково-стрілецьким товариством «Сокіл» у Львові, ЦЕСУС, зі своїми філіями в містах ЧСР, чеськими сокільськими організаціями, українськими громадами на еміграції з організаційних та інших питань розвитку українського сокільського руху, його зв'язків з іншими спорідненими товариствами, про участь в загальнослов'янських сокільських з'їздах (у справі є анкета Союзу Українського Сокільства за станом на 1.11.1934 р., афіші)» (1.08.1934 р. – 30.11.1934 р.). – 87 арк.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1024. «Листування Управи Союзу Українського Сокільства з провідним діячем українського сокільсько-січового руху І. Боберським з питань стану і перспектив діяльності сокільських організацій» (5.07.1932 р. – 1.02.1939 р.). – 93 арк.

© *Юрій Тymoшенко*
(Київ)

НЕИЗВЕСТНОЕ ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ ИВАНА БОБЕРСКОГО

Впервые вводится в научное обращение неизвестные раньше письма теоретика украинского физкультурного движения И. Боберского, в которых он выступает, помимо прочего, еще и как национально сознательный интеллигент. Раскрыто виденье им генезиса физкультурного и сокольского движений в Западной Украине в первой трети XX в.; проблемы их распространения и популяризации в украинском обществе. Акцентировано внимание на его взглядах относительно содержания сокольского движения.

Ключевые слова: руханка, сокільство, физкультурное движение, украинцы.

THE UNKNOWN EPISTOLARY INHERITANCE OF IVAN BOBERSKIY

These article entrees first in a scientific appeal the unknown before letters of theorist of Ukrainian athletic movement Ivan Boberskiy, in which he appears, besides other, yet and as nationally conscious intellectual person. His vision of physical culture and «sokil» motion in Western Ukraine is exposed und also; problems of their distribution and popularization in the environment of ukrainian and ways of solving such problems. Attention on his is paid poet of view in relation to maintenance of «sokil» movement.

Key words: «rukhanka», «sokil», athletic motion, Ukrainians.

До редакції надійшла 1.10.2013.

УДК 271.2(477)«19/20»

© Оксана Ластовська
(Київ)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І ЧЕРНЕЦТВА В УКРАЇНІ

У роботі досліджується проблема періодизації історіографічного процесу в питанні вивчення історії Православної церкви і чернецтва в Україні за період існування незалежності. Акцентовано увагу на найбільш ключових моментах розвитку історичної науки.

Ключові слова: Православна церква, монастирі, чернецтво, періодизація, історіографія, історіографічний процес, наукова інфраструктура.

Наука розвивається відповідно до існуючої реальності. Тому на неї має вплив розвиток самого суспільства і тих змін, що у ньому відбуваються. Це і є основною підставою, від якої варто відштовхуватися у питанні про періодизацію будь-якого етапу вивчення історії, і зокрема – монастирів Православної церкви в Україні.

Як правило, для більшості сучасних досліджень з історії Православної церкви питання щодо сучасної періодизації досить чітко вкладається в межу, пов'язану з 1991 р. Логіка цього, звичайно, цілком очевидна. Вона визначена одразу двома подіями: 24 серпня 1991 р. – день проголошення незалежності України Верховною Радою України та 1 грудня 1991 р. – день проведення Всеукраїнського референдуму і підтвердження на ньому юридичної сили Акту про проголошення незалежності.

Але основа для такого кардинального повороту була закладена раніше. Адже для зміни ідеології та поглядів на загальносуспільному рівні в першу чергу повинне бути готове саме суспільство, а не тільки окрема особистість. Подібні ж процеси мають досить довгий інкубаційний період.

На сьогодні обґрунтування періодизації історіографічного процесу у сфері вивчення історії Православної церкви є поодинокими прикладами і то, досить часто, не завжди в достатній мірі обґрунтованими.

Найбільш вагому спробу осмислити цей процес представила відома сучасна дослідниця А. Киридон у 2011 р., яка спиралася у своїх роздумах на комплекс досліджень, присвячених взаємовідносинам церкви і держави у 1917–1930-х роках [9]. З її точки зору історіографічний процес останніх десятиліть необхідно розділити на наступні етапи:

1) кінець 1980-х–1991 рр. як період «накопичення знань» і переосмислення підходів до проблеми;

2) 1991–1995 рр. як період початку активної розробки проблеми і появи значної кількості публікацій та запровадження в науковий обіг широкої фактологічної бази;

3) 1995–1999 рр. – період «затухання» сплеску публікацій як державно-церковної проблематики, так і з інших проблем з історії України;

4) 1999–2004 рр. як період піднесення у розробці державно-церковної проблематики;

5) від 2004 р. до сьогодні як «новий» етап, для якого «спостерігається, з одного боку, накопичення певного фактичного матеріалу й усталення оціночних позицій..., з іншого боку, починається пошук нових методологічних підходів, інструментарію, аргументації» [9, с. 286–287].

Слід наголосити, що концептуальний підхід А. Киридон має значний теоретичний

потенціал, якщо не зводити роздуми дослідниці лише до визначення історіографічних періодів. Тут ми спостерігаємо чи не вперше спробу глибинного аналізу як розвитку української історичної науки у сфері церковно-державних відносин, так і її стану та перспектив. Водночас цю публікацію необхідно розцінювати і як запрошення до дискусії з даної проблеми. Тим більше, що будь-яка авторська періодизація має безумовно суб'єктивний характер. Вироблення ж загальноприйнятої позиції потребує широкої наукової дискусії. Крім того, слід враховувати, що особливість періодизації розвитку історичної науки полягає у її тісній залежності від суспільних процесів.

З моєї точки зору, можна запропонувати дещо іншу періодизацію українського історіографічного процесу у вивченні історії Церкви (хоча з багатьма позиціями А. Киридон неможливо не погодитися і не підтримати):

1-й період – 1988–1994 рр. – концептуальний.

2-й період – 1994–2000 рр. – інституційний.

3-й період – 2000–2009 рр. – дискусійно-рефлексійний.

4-й період – від 2009 р. – модернізаційний.

Кожен з цих періодів, звичайно, має свої особливості і характеризується пошуком нових форм і методів у дослідженні історії Церкви. В одній із сучасних праць зауважується, що «...періодизація історії країни – це своєрідна систематизація усіх існуючих проблем її розвитку в просторі і часі на основі прийнятих автором методик для їх розв'язання. Отже, в основі періодизації – просторово-часова вісь координаті етапів історії країни, зміна їх параметрів та відображений у назвах періодів варіант методу дослідження» [2, с. 22]. В цілому з таким розумінням погодитися можна, але слід зауважити, що будь-яка періодизація не має універсального характеру. Вона завжди супроводжується по-перше, суб'єктивізмом дослідника і, по-друге, загальновизнаністю тих чи інших критеріїв в оцінці історичних явищ.

1-й період – 1988–1994 рр. – концептуальний. У процесі наукового розвитку вирішувалося головне концептуальне питання – з'ясування співвідношення національної історії з історією Церкви, визначення засадничих позицій щодо самої Церкви та її історії. Тактичними завданнями стояли відхід від партійної методології, пошук джерел та найбільш «дражливих» тем для дослідження і висвітлення.

Періодизацію сучасного періоду досліджень історії Православної церкви слід починати від 1988 р., а не від 1991 р. Зумовлюється це ши-

роким відзначенням 1000-ліття хрещення Русі, причому не у вузько соціальному просторі, а фактично – в загальносвітових масштабах. Як відомо, у листопаді 1987 р. тодішній Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов проголосив курс на «перебудову» СРСР. Однак, трансформаційні процеси почалися не від самого проголошення, а вже від реальних фактів його реалізації. Підготовка та широкомасштабне проведення святкування 1000-ліття хрещення Русі на основі політичної машини СРСР дозволило активізувати наукові дослідження з історії релігії і Церкви взагалі та Православної церкви зокрема. Під егідою КПРС була розроблена навіть комплексна програма для істориків «Роль релігії в історії та сучасному світі» [10, с. 13–184]. Цілий ряд досліджень, конференцій, міжнародних зустрічей з даної тематики, залучення нових архівних матеріалів, відновлення цінності попередніх історіографічних досягнень, дали загальний поштовх до інтелектуального переосмислення місця Церкви в історії суспільства. Проте, не можна не погодитися із сучасним дослідником І. Преловською, що «дозволене «згори» святкування 1000-ліття хрещення Русі у 1988 р. на той момент не викликало «тектонічних зрушень» і призвело тільки до дозованого проникнення в пресу публікацій щодо «культурної ролі церкви» у вітчизняній історії» [15, с. 10].

Результат цього процесу проявився не одразу, а лише в наступні роки. Особливо вплинуло на нього зміна статусу України як державного утворення (від складової частини федеративного утворення до незалежної держави) та швидкий розвиток політичних і соціальних процесів у всіх сферах суспільного життя, в т.ч. і в церковно-релігійному. А вже у 1989 р. на території України починає відновлюватися УАПЦ, у 1990 р. – УГКЦ, тоді ж РПЦ створює тут свій екзархат, а у 1992 р. створюється УПЦ КП. Необхідність урегулювання швидкоплинного процесу появи багатьох релігійних структур в Україні змусила владні кола до розробки закону «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий Верховною Радою УРСР 23 квітня 1991 р. Але, безперечно, ключовим моментом стало проголошення незалежності 24 серпня та підтвердження цього акту на референдумі 1 грудня 1991 р. Цими подіями остаточно були зняті всі ідеологічні та механічні (з боку держави) перепони у вивченні історії Церкви.

Водночас в Україні почала розвиватися і наукова інфраструктура. Ще у 1987 р. була відновлена Археографічна комісія, наприкінці

1988 р. на республіканській нараді істориків було поставлене питання про поглиблення вивчення джерел з історії України, а вже 25 квітня 1991 р. вже був створений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського [21, с. 13], в завдання якого входило й дослідження джерел з історії Церкви.

Підштовхувальним моментом у активізації досліджень в цей період безперечно був і політичний чинник. Виникнення і формування різних (і при цьому досить часто полярних) політичних угруповань та партій змушувало до створення концепцій, які повинні були обґрунтувати їх позиції, що відображалися в політичних програмах [19]. В окремих випадках прямо наголошувалося на необхідності активізації наукових досліджень: «Слід також невдовзі скликати науково-церковну конференцію, на якій фахівці з різних гуманітарних дисциплін звели б разом свої відомості про національні особливості Української Церкви» [17, с. 60]. І навіть наголошувалося на необхідності відновлення ряду соборів і монастирів, ув'язуючи цей момент із розвитком інфраструктури: «відбудову й реставрацію понівечених та поруйнованих соборів і монастирів треба вести разом із будівництвом готелів, інших закладів обслуговування» [17, с. 60].

Крім того, до вирішення церковно-релігійних проблем на політичному рівні залучилася й держава: був виданий указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р. та розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 р. Але широкого і масового поширення процес реституції церковного (в т.ч. і монастирського) майна у 1990-х роках ще не набув.

Найбільш популярні наукові видання на початку 1990-х років в Україні (де друкувалися дослідження з історії Церкви, а в т.ч. і з історії монастирів) були – «Український історичний журнал», «Пам'ятки України» та «Старожитності», «Людина і світ», «Київська старовина», а потім і «Пам'ять століть» (з 1996 р.). Зокрема, на сторінках «Старожитностей», що видавалися з грудня 1990 р. по 1994 рр. у газетному форматі як додаток до журналу «Пам'ятки України», регулярно подавався матеріал про події як сучасного церковного життя, так і минулого. З першого ж випуску «Київської старовини» (1992) у цьому часописі з'явилася постійна рубрика

«Український богослов», де передруковувалися малодоступні і друкувалися нові праці з історії українських монастирів і Церкви в цілому. Водночас, з 1990-х рр. у Львові при Музеї історії релігії (створений у 1970 р. як Музей релігії та атеїзму) починається проведення щорічної конференції «Історія релігій в Україні», яка поступово набуває всеукраїнського значення. При ньому ж як філію у 1993 р. було створено Інститут релігієзнавства. Але реалізація цих проектів з цього часу і впродовж наступних десятиліть мала загальний характер, орієнтований на досить широке коло питань, в центрі яких перебували всі релігії (а не лише християнство і християнська Церква) і їх впровадження в різних сферах життя людини і суспільства (мистецтво, філософія, музейна справа, охорона пам'яток тощо).

Найчастіше історія монастирів подавалася, звичайно, в них, як найбільш відомих, та ще у матеріалах конференцій. Проте останні, як правило, видавалися досить невеликими тиражами, і на сьогодні вже більша їх частина є певним раритетом. Зрозуміло, що це впливало негативно і на поширення наукової інформації. Особливістю цього періоду було поширення наукової інформації через популярні (газетно-журнального типу) видання. Найчастіше це був передрук із малодоступних видань. Такий підхід був зумовлений значним інтересом населення до інформації, що не була до цього у широкому доступі. Як приклад, можна навести публікацію у виданні «Наше минуле» (спецвипуску до газети «Рабочее слово»), яка була передруком з газети «Пролетарская правда» за 1922 р., про суд, вирок і реквізицію майна Києво-Михайлівського монастиря «на користь голодаючих» [16, с. 11–12].

Щодо наукового вивчення історії конкретних монастирів, то характерною особливістю цього періоду стала її фрагментарність, зумовлена слабкою джерельною базою. Для переважної більшості публікацій найбільш авторитетними були думки авторів ще XIX – початку XX ст. або ж видання діаспори XX ст. При цьому, фактично був відсутній критичний підхід. Характерною особливістю видань (будь-якого характеру) стало ще й супроводження текстів (часто не виправдане тематикою) зображеннями храмів як парафіяльних, так і монастирських.

Варто відмітити особливий авторитет публікацій представників церковного напрямку. В перших номерах журналу «Київська старовина» саме вони задавали інформаційний тон у висвітленні історії Церкви і монастирів. Тому

невипадково тут з'явилися публікації загально-го плану за авторства архієп. Чернігівського і Ніжинського Антонія до 1000-річчя Чернігівської єпархії та прот. Петра Владека до 1000-річчя Волинської єпархії [1, с. 106–128; 4, с. 110–122]. В обох із них згадувалася й історія монастирів цих єпархій в контексті їх загальної історії.

Своєрідною знаковою вершиною періоду слід відзначити вихід у світ відомого 3-томника з історії церкви та релігійної думки в Україні за авторства відомих істориків В. Ульяновського, О. Крижанівського та С. Плохія і участі у цьому проекті В. Мордвінцева. В тому ж році вийшла і монографія А. Зінченка, присвячена церковному землеволодінню на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., яку можна охарактеризувати як витриману в душі монографії О. Крижанівського ще 1991 р. [7].

2-й період–1994–2000 рр. – інституційний. Для цього періоду властивий розвиток історико-церковних досліджень у рамках окремих інституцій (університетів, академічних установ, музеїв тощо). Він поступово набрав обертів, хоча на самому початку цього періоду ще залишалися значні проблеми із оприлюдненням результатів (внаслідок фактичної відсутності спеціалізованих видань). У 1996 р. відомий історик Ю. Мицик фактично закликав наукову спільноту саме до інституційного розвитку науки, зауважуючи відсутність (чи, точніше, повільний розвиток) в Україні наукових центрів, осередків, видань: «Тільки за останні кілька років накопичилося чимало актуальної наукової продукції, яка майже не видається через фінансові труднощі... Нині в Україні виходить близько 15 наукових історичних видань, але вкрай нерегулярно, малими обсягами і тиражами» [13, с. 5].

Найвагомішими інституціями, де інтенсивно апробувалися дослідження з історії Церкви, стали Київський університет імені Тараса Шевченка, Києво-Печерський заповідник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та ін. Саме цей інституційний розвиток призводить до появи цілого ряду дисертаційних праць різнопланового характеру з історії Церкви, в контексті якої вивчалися і монастирські інституції та структури. Як приклад, можна навести дослідження В. Ластовського 1998-го р., присвячене історії Переяславсько-Бориспільської єпархії у XVIII ст., один із розділів якого мав назву «Монастирі Переяславсько-Бориспільської єпархії у соціально-політичному та економічному житті України XVIII ст.» [11].

До дослідження історії монастирів активно починає долучатися і Церква. Вона використовує для цього як потенціал духовенства, так і науковців. Не останню роль у цьому зіграло те, що Церква мала кращі фінансові можливості, ніж державні структури. Так, під егідою і завдяки фінансуванню УПЦ у 1997 р. під авторством В. Дятлова з'явилася брошура-довідник із деяким історичним матеріалом, присвячена монастирям України [6]. Безперечно, це видання не мало повної інформації, оскільки носило довідковий характер. Проте, в ньому чітко видно інформативний і змістовний вплив наукової літератури ще XIX – поч. XX ст. З цього ж часу, і з аналогічним характером, почалося неодноразове, не менше семи раз, видання дяконом О. Кандієм матеріалів з історії православних монастирів Києва [14].

Певний вплив на науковий розвиток історико-церковної тематики мали і позаінституційні видавничі проекти, орієнтовані на інтерес в першу чергу пересічного споживача. Так, з 1997 р. видавництвом «Техніка» почала реалізуватися науково-популярна видавнича серія «Національні святині України», присвячена церковним і монастирським ансамблям. З тих пір в її рамках було видано більше 30 книг, серед яких частина присвячена й історії та архітектурі православних чернечих обителів: Михайлівському Золотоверхому (автори М. Дегтярьов та М. Реутов, 1997), Києво-Видубицькому (Т. Кілессо, 1998), Києво-Кирилівському (Т. Кілессо, 1999) монастирям, монастирям Сіверщини (В. Віроцький, А. Карнабіда, В. Киркевич, 1999), Успенській Почаївській лаврі (П. Ричков, В. Луц, 2000) та ін. У кожному випадку описувалася загальна історія, найбільш відомі події і факти, зв'язок із життям і діяльністю відомих представників духовенства тощо.

Рівень дискусійності для цього періоду досить невисокий, він скоріше має локальний характер. Продовжується процес накопичення джерельного матеріалу. Остаточо визначаються основні центри та осередки по вивченню історії Церкви. Новими формами наукового розвитку стало проведення семінарів, спрямоване не лише на апробацію інформації, але й на підготовку до ведення дискусій молодих науковців. Найбільш відомі семінари проводилися у Києві під керівництвом проф. В. Ульяновського та проф. Н. Яковенко. При цьому слід відмітити досить широкий спектр їх тематики, який включав в себе не лише історико-церковну проблематику.

В рамках цього періоду поступово розширюється співпраця між науковцями різних установ і водночас йде пошук шляхів подальшого розвитку із суто церковними інституціями. Тому 1999 р. робиться спроба реалізації проекту видання історико-теологічного щорічника «Український богослов» при тісній співпраці і підтримці від УПЦ КП. В передмові до нього А. Денисенко і В. Туркевич зазначали, що до такого кроку спонукали, по-перше, багаторічний досвід публікацій відповідної тематики у «Київській старовині» та «Пам'яті століть» і, по-друге, пропозиції від науковців різних установ, зокрема з Інституту археографії та джерелознавства НАН України, Києво-Могилянської академії, «духовних академій» та ін. [5, с. 2]. З того ж таки 1999 р. почав виходити друком і фактично спеціалізований часопис «Лаврський альманах», головною метою якого стала публікація праць з історії Києво-Печерського монастиря і Заповідника, що утворився після його ліквідації.

Верхня межа цього періоду, звичайно, має символічний характер. Вона пов'язана з широким відзначенням 2000-ліття Різдва Христового. У зв'язку з цим ще раніше було прийнято рішення на найвищому управлінському рівні в Україні – Постанова Кабінету міністрів України №567 від 9 червня 1997 р. «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового». В рамках цієї програми передбачалося і проведення наукових досліджень та публікації відповідних результатів.

3-й період – 2000–2009 рр. – дискусійно-рефлексійний. Тут можна повністю погодитися із А. Киридон, що початок цього періоду «позначився новим піднесенням», на що впливають «не політичні..., а внутрішньо-наукові чинники» [9, с. 287]. Дискусії, що виникають у цей період, набувають загального і гострого характеру (напр., навколо датування побудови храму Софії Київської). Не можна не відмітити вплив на розвиток наукових дискусій (в т.ч. й у сфері історії Церкви) ряду видань, зокрема «Українського гуманітарного огляду», заснованого 1998 р. при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». В передмові до першого випуску говорилося прямо, що мета видання – «зробити нормою наукового життя фахове публічне обговорення праць з історії» [3, с. 8]. Хоча, поняття «фахове» не завжди було витримане в рамках публікацій у цьому часопису. Наприклад, публікації Л. Тимошенка йому не відповідають, оскільки переважно містять інформацію, надуману самим автором.

Водночас продовжує вдосконалюватися інституційна система, в першу чергу – шляхом проведення наукових конференцій, круглих столів тощо, в результаті яких з'ясовувалися потреби подальшого розвитку наукових знань, формування міжінституційних зв'язків (напр., між Національним Києво-Печерським історико-культурним заповідником та Київською духовною академією і семінарією).

Знаковим є зауваження, висловлене О. Ресентом у 2000 р. на Міжнародному науковому конгресі «Українська історична наука на порозі XXI століття» у Чернівцях: «...є підстави говорити про розірваність, а може й відсутність єдиного інформаційного поля історичної науки в Україні, яке не здатні залатати «Український історичний журнал» і спорадичні конференції, навіть коли йдеться про такі представницькі форуми, як конгреси українців» [18, с. 36]. Власне, в дискусійно-рефлексійний період і відбуваються спроби подолати цю проблему.

На відміну від попереднього періоду значно розширилася мережа фахових видань, де почали друкуватися дослідження з історії Церкви. Більше того, з'являються вже спеціальні часописи або наукові випуски, присвячені цій проблематиці. Так, з 2001 р. при Інституті проблем штучного інтелекту (м. Донецьк) був започаткований постійний вихід журналу «Наука. Релігія. Суспільство» (на основі конференції з попередніх років – від 1997 р.). В тому ж році при Українському державному науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства було підготовлено спеціалізовані випуски часописів «Студії з архівної справи та документознавства» (Т. 7) та «Пам'ятки. Археографічний щорічник» (Т. 2; 3). Пізніше, з 2003 р., в Інституті історії України НАН України випуском 1-го тому почав реалізовуватися проект по створенню «Енциклопедії історії України» (на підставі постанови Президії НАН України 1997 р.). В цілому, в 9-ти випущених до 2010 р. томах було представлено 91 статтю, присвячену безпосередньо монастирям, а ще в 555 статтях вони в тій чи іншій формі згадувалися. З 2006 р. видається «Святогірський альманах» на базі Святогірського історико-архітектурного заповідника. Перелік подібних видань можна продовжувати.

Як вважає сучасний історик В. Литвин, з 2002 р. (у зв'язку з указом Президента України від 21 березня «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР

стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій») була введена «реституція церковної власності... на новий рівень» [12, с. 747]. Процес реституції також мав вплив на розвиток досліджень з історії монастирів України, оскільки чернечі громади були зацікавлені у віднайденні інформації стосовно історії своїх обителів, належного їм майна і земель не лише в епоху Середньовіччя, але в першу чергу – в радянський період, коли вони закривалися, а майно і землі конфісковувалися. Треба зауважити, що ще у 1999 р. Держкомрелігій як можливий сценарій розвитку подій в майбутньому передбачав, що «посиляться вимоги релігійних організацій щодо реституції церковної власності» [8].

Знаковим також стало розширення наукових контактів з іноземними структурами та дослідниками, в першу чергу – із російськими та польськими. З приводу перших можна відзначити співпрацю в рамках російського проекту «Православная энциклопедия» (з 2000 р.), а з приводу других – співпрацю в рамках проведення постійної конференції «Православ'я – наука – суспільство» (пізніше – «Церква – наука – суспільство»).

Крім того, надзвичайно важливим для цього періоду став початок формування електронної бази фахових наукових видань, що сприяє поширенню і поширенню інформації і можливості більш мобільної участі у наукових дискусіях.

Не можна не відзначити й політичний вплив на розвиток наукових досліджень. По-перше, у 2006 р. в Україні був розроблений проект закону «Про засади повернення культових будівель та майна релігійним організаціям», який викликав хвилю зауважень з боку науковців. По-друге, з 2009 р., після обрання в РПЦ патріархом Кирила (Гундяєва) активізувалася реалізація геополітичної концепції – т.зв. «ідеї російського світу» (російською мовою – «русского мира»; в даному випадку вважаю виправданим саме таке розуміння співставлення термінів «російський» і «русский» як ідентичних за смисловим навантаженням). Зрозуміло, обидві події спонукали науковий світ до поглиблення рефлексії.

Водночас, не можна не відмітити, що починаючи з 2000 р. сповільнюються темпи виникнення монастирів і чернечих громад [20].

4-й період – від 2009 р. – модернізаційний. В першу чергу для цього періоду спостерігаються якісні зміни у внутрішньому змісті наукових досліджень і їх спрямованості, пов'язані не лише із накопиченням внутрішнього потенціалу, але і з характером розвитку загальної суспільно-політичної ситуації. Від 2009 р. постійно відбуваються поїздки патріарха РПЦ Кирила по Україні. Політизуються навіть святкові церковні заходи. Особливо чітко це було видно під час відзначення 1025-річчя Хрещення Русі 27–28 липня 2013 р. Зрозуміло, наукова спільнота також втягується у цей процес. Саме в такому ключі 16 червня 2011 р. у Києві проводилася конференція «Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу». Разом з тим, слід відмітити, що тут більше політично звучала назва цієї конференції, аніж більшість виступів на ній (які мали дійсно науковий, а не політичний характер).

Можливо, в цей період почнеться процес поглиблення наукових пошуків. Більш активно в процес наукового розвитку історико-церковних досліджень включаються суто релігійні інституції – зокрема, УПЦ КП та УПЦ. Остання з 2012 р. розпочала перебудову свого навчально-наукового процесу на базі КДАіС. З цією метою був активізовано і участь у проведенні наукових конференцій і звернуто увагу на підготовку власних наукових кадрів. Щодо УПЦ КП, то у березні 2013 р. під керівництвом Патріарха Філарета відбулося заснування Інституту церковної історії з метою розробки власної «Української православної енциклопедії» [22] та одночасно навесні відбувся захист кількох дисертацій на історико-церковну тематику.

Таким чином, розвиток історичної науки в Україні за роки незалежності пройшов довгий шлях розвитку в різних сферах, зокрема стосовно дослідження історії Православної церкви і чернецтва, де нами виділяються чотири періоди цього процесу, кожен з яких має характерні риси і взаємопов'язаний з історичним розвитком всього українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоній, архієп. Нариси з історії Чернігівської єпархії / архієп. Антоній // Київська старовина. – 1992. – №3. – С. 106–128.
2. Бабенко В.М. Періодизація історії України як предмет філософсько-історичного аналізу / В.М. Бабенко // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – 2011. – Вип. 2. – С. 22–25.

3. Від редакційної колегії // Український гуманітарний огляд. – Вип. 1. – 1998. – С. 7–10.
4. Влодек П., прот. Православ'я на Волині / прот. П. Влодек // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 110–122.
5. Денисенко А. Від упорядників / А. Денисенко, В. Туркевич // Український богослов. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 2.
6. Дятлов В. Монастири Украинской Православной Церкви: справочник-путеводитель / В. Дятлов. – К., 1997. – 96 с.
7. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / А.Л. Зінченко – К., 1994. – 180 с.
8. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік: Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин // Людина і світ. – 2000. – №1. – С. 24–35.
9. Киридон А. Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу / А. Киридон // Україна – Європа – Світ: Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 6–7. – С. 283–292.
10. Комплексная программа исследований «Роль религий в истории и современном мире» // Вопросы истории. – 1989. – №6. – С. 173–184.
11. Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. Автореферат дис. ... канд. іст. наук / В.В. Ластовський. – К., 1998. – 18 с.
12. Литвин В. Історія України / В. Литвин. – К., 2011. – 840 с.
13. Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1996. – №1. – С. 3–5.
14. Монастири и храмы Киева. Справочник-путеводитель / Сост. диакон А. Кандий. – Изд. 3-е, доп. – К., 2001. – 64 с.
15. Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939) / І. Преловська. – К., 2013. – 696 с.
16. Поповская контрреволюция, или Перед судом киевского пролетариата // Наше минуле. – Число 5. – 1992. – С. 11–12.
17. Програма комплексної соціально-економічної реформи України // Розбудова держави. – 1993. – №4. – С. 60.
18. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні / О. Реєнт // Українська історична наука на порозі XXI століття. – Т. 1. – Чернівці, 2001. – С. 34–37.
19. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 192 с.
20. Чверенчук Й., ієром. Динаміка розвитку покликаних до богопосвяченого життя в УГКЦ за останні 20 років / ієром. Й. Чверенчук // <http://osbm.info/?p=6365>.
21. Яковенко Н. Такого не було, бо не могло бути. Спроба презентації Інституту української археографії / Н. Яковенко // Старожитності. – 1991. – №11. – С. 13.
22. Яцульчак В. Відбулося перше засідання Інституту церковної історії / В. Яцульчак // <http://www.cerkva.info/ru/news/patriarkh/3181-ici.html>

© Оксана Ластовская
(Киев)

ПЕРИОДИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ИСТОРИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ И МОНАШЕСТВА В УКРАИНЕ

В работе исследуется проблема периодизации историографического процесса в вопросе изучения истории Православной церкви и монашества за период существования независимости. Акцентировано внимание на наиболее ключевых моментах развития исторической науки.

Ключевые слова: Православная церковь, монастыри, монашество, периодизация, историографический процесс, научная инфраструктура.

© Oksana Lastovska
(Kyiv)

PERIODIZATION OF MODERN RESEARCH ON THE HISTORY OF THE ORTHODOX CHURCH AND MONASTICISM IN UKRAINE

In this paper, the problem of periodization historiographical process in the study of the history of the Orthodox Church and monasticism in Ukraine for the period of independence. Emphasis on the most critical moments of historical science.

Keywords: Orthodox church, monastery, monk, periods, historiography, historiographical process research infrastructure.

До редакції надійшла 30.09.2013.

**БЛАГОДІЙНІСТЬ ПОЛКОВО-СОТЕННОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ. В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Аналізуються найважливіші дослідження представників сучасної української історіографії, що стосуються благодійної діяльності козацької старшини середини XVII – XVIII ст.

Ключові слова: благодійна діяльність, козацька старшина, українська сучасна історіографія, церковне будівництво.

Благодійність, як суспільне явище, є однією з традицій, яка виникла й пустила коріння на Русі, водночас з її християнізацією. Одна з основних християнських заповідей стверджує, що милостиві – це люди, які мають добре серце, милосердні, співчутливі до страждань, готові завжди допомогти, чим можуть, усім, хто цього потребує. Благодійність була не лише свідченням суспільної благоустроєності, а перш за все необхідною умовою особистого морального стану людини. На Русі шанувалася та цінувалася особиста, безпосередня благодійність, що передавалася з рук у руки, причому, бажано потай від сторонніх очей. «До раю потрапляють за святої милостині: жебрак багатієм живиться, а багатій – молитвою жебрака» – таким із давніх-давен було моральне підґрунтя благодійності в Русі. З утвердженням християнства, церква, особливо монастирі, все більше перебирали на себе всі проблеми опікування нужденними.

До XVII ст. благодійну діяльність фактично «монополізувала» церква, і саме їй передавали пожертви доброзичливці. Певною мірою це пояснювалось тим, що татаро-монгольська навала, феодална роздрібненість радикально обмежили можливості князів та боярства брати участь у допомозі нужденним. В українських землях перші ознаки благодійності як явища зафіксовано у XVII ст. Факти безкорисливої підтримки гетьманами, кошовими отаманами, представниками полково-сотенної козацької старшини освітніх закладів, церков, монастирів, допомоги нужденним без сумніву віддзеркалюють ту моральну й духовну оцінку благодійництва в українському тогочасному суспільстві, що походить від давніх традицій, суть яких така: подаймо широсердно гріш тому, для кого він є найбільш потрібний сьогодні.

Багатоаспектні особливості історії благодійності знайшли своє відображення в різноплановій літературі: монографічних виданнях, публікаціях у наукових збірниках, дисертаційних дослідженнях. До плеяди науковців – істориків, правників, політологів, які вивчали

різні складові цієї тематики, належать О. Апанович, О. Гуржій, Н. Кривonos, Т. Курінна, П. Лазечко, А. Мирян, Л. Самойленко, О. Семашко, М. Слабошпицький, Ф. Ступак, А. Хеленюк, В. Хілецький, Л. Хобта, Ю. Хорунжий та ін. Проте спеціальні дослідження, в яких благодійність козацької старшини як соціально-культурне явище XVII–XVIII ст. стала б окремим предметом вивчення, фактично відсутні.

О. Апанович у книзі про запорозьких козаків, говорячи про їх благодійність, писала про військового суддю В. Тимофійовича, який збудував на власні кошти та утримував церкву Пантелеймона в Києві, на Подолі [1, с. 216]. Історик стверджує, що така традиція була масовою: численні пожертвування, дарунки з коштовними речами, книгами. Вони надходили не лише в церкви на Запоріжжі, а й направлялися в Межигірський монастир. Козакознавець наголошує: «Робилося це й у далекому Афоні, і в Єрусалимі – відвідуючи ці місця, запорозькі козаки теж будували й потім утримували храми» [1, с. 216].

А. Коцур, детально розповідаючи про будівництво Покровської церкви в Ромнах 1764 р., наголошує, що вона споруджувалася коштом кошового отамана П. Калнишевського та Д. Чорного [11, с. 6]. З інших матеріалів дізнаємось, що Д. Чорний – представник старшини Кущівського куреня на Січі, де служив із 1763 р. [3].

Цінні відомості про благодійність переяславського полковника С. Сулими отримуємо з колективного видання «100 найвідоміших шедеврів України» [27]. В 1740 р. С. Сулима найняв художників (їхні прізвища на сьогодні невідомі), які майстерно виготовили іконостас Покровської церкви в с. Сулимівка (збудованої стараннями його прадіда – гетьмана І. Сулими). Його ікони та портрети вважаються шедеврами українського живопису заключного періоду козацького бароко. Сулимівська ікона «Покрова» – своєрідний ктиторський портрет, характерний для тогочасної доби, що має ве-

лике історичне, культове та родове значення. У статті Л. Сулими дається висока оцінка виготовленим іконам: «Серед сулимівських ікон є такі, що можуть за своєю художньою цінністю конкурувати з творами Рубенса, бо творці цих шедеврів – західні художники. Саме такою вважають фахівці ікону «Халев та Ісус Навін» – розглядачі Ханаана – землі обітваної» на сюжет Старого Завіту. Одна з сулимівських ікон – «Зустріч Марії та Єлизавети» зберігається у Львівському національному музеї. Були й інші: ікона «Зняття з хреста», написана на пергаменті, ікона на металі, виконана учнями Васнецова, ікона «Нев'янучий цвіт» – безцінні родинні скарби, доля яких невідома. Сулими завжди прикрашали свій родовий храм, виділяли кошти на його утримання» [31].

Г. Половинко описує «старого військового осавула у відставці Дороша», який 1730 р. поселився неподалік Самарського монастиря, розвів велику пасіку, а для молитовних справ влаштував кам'яну каплицю. Всі прибутки від бджільництва «жертвував на бідних та на братію Самарського монастиря» [24, с. 5].

Історики В. Горобець і Т. Чухліб у книзі, присвяченій добі козаччини, розкривають загадкові події цього часу, політичні та соціальні колізії, зразки військової доблесті, людські долі в екстремальних ситуаціях, сцени приватного життя тощо [5]. У матеріалі про церкву Святої Трійці Кирилівського монастиря в Києві цінною є інформація про козацького сотника (Макарівська сотня) С. Туптала, який 1705 р. придбав для храму ікону Божої Матері у срібних шатах [5, с. 205]. Він неодноразово робив й інші щедрі дарування цій церкві. До 1760 р., усередині, на лівій стіні, висів прижиттєвий портрет С. Туптала.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського спільно з Чернігівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України 23–24 листопада 2006 р. у Чернігові провели науково-практичну конференцію «Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації». У восьмому випуску збірника наукових праць «Скарбниця української історії» вміщені доповіді та повідомлення, виголошені на науковому форумі [26]. У статті Д. Риги «З історії благодійності на Новгород-Сіверщині» подається цікавий матеріал про благодійників регіону XVIII ст. [25]. Йде мова про значні пожертви військового канцеляриста, з 1745 р. бунчукового товариша І. Журмана на будівництво церкви на території Новгород-Сіверського

Спасо-Преображенського монастиря. Іконостас також був виготовлений і позолочений його коштом. На Новгород-Сіверщині у с. Душатин храм з головним престолом на честь Св. Василя споруджено бунчуковим товаришем В. Гудовичем; Миколаївська церква в с. Синявка – військовим товаришем Н. Юницьким. Представники старшини офірували церковне начиння та богослужбові книги: І. Іолка передав до храму Св. Михайла с. Орлівка Євангеліє; Г. Федорович церкві с. Зноба – книгу «Апостол»; І. Товстий Преображенському храму с. Величківка – великий дерев'яний хрест [25, с. 212].

Ф. Ступак у науковій розвідці «Доброчинно-меценатська діяльність доби Гетьманщини на Чернігівщині», говорячи про козацьку благодійність, називає суддю І. Домонтовича, на кошти якого 1680 р. замість дерев'яного був споруджений мурований Миколаївський собор Крупицького монастиря [29]. У статті йде мова про щедрих покровителів Успенського собору Єлецького монастиря чернігівських полковників В. Дуніна-Борковського та Я. Лизогуба. Перший, крім того, пожертвував великі кошти на оздоблення Воскресенського та Благовіщенського храмів, відбудував 1668 р. П'ятницький монастир у Чернігові. Я. Лизогуб звів будинок полкової канцелярії. Чернігівський полковник М. Небаба подарував млини рідному місту, а полковий суддя С. Мужилівський 1654 р. Ніжинському монастиреві на Красному острові – маєтність Талалаївку [29, с. 267].

Т. Тимошенко, описуючи благодійність родини Лизогубів, детально зупиняється на доброчинних справах братів Якова та Іллі (обидва полковники). Авторка перераховує споруди, ними побудовані, але не називає фінансових затрат [33].

На сторінках цього ж наукового збірника в публікації С. Токарева йде мова про благодійну діяльність козацької старшини Ніжинського полку в другій половині XVII–XVIII ст. [34]. Заслуговує на увагу характеристика культових споруд Гетьманщини, до будівництва яких причетні представники козацької еліти. Автор подає цікаві відомості про спорудження полковником І. Золотаренком Миколаївського собору в Ніжині, хорунжим І. Зеленком – Миколаївської церкви у с. Заньки Веркіївської сотні, конотопським сотником Ф. Кандибою – Миколаївської церкви в Конотопі, бунчуковим товаришем Чернігівського полку М. Холодовичем – Преображенської та Михайлівської церков у Вороніжі, дівичьким сотником В. Селець-

ким – Михайлівської церкви в цьому сотенному містечку, отаманом артилерії П. Юркевичем – кам'яної Вознесенської церкви в Коропі [34, с. 287]. Особливо ґрунтовно С. Токарев подає опис щедрих дарів козацької старшини храмам. Мова йде про Євангеліє в срібному окладі, подароване глухівським сотником О. Турянським Троїцькій церкві у Глухові 1704 р., крелевецьким сотником І. Маковським церкві Різдва Пресвятої Богородиці рідного міста, ніжинським городовим отаманом А. Тарасевичем – Октоїх («восьмигласник») для тамтешньої Преображенської церкви, писарем глухівської сотні Ф. Омеляновичем – Анфологій для церкви Різдва Богородиці с. Хохлівка, олишівський сотник В. Шрамченко – потир для Миколаївської церкви в Олишівці [34, с. 288]. Важливими є висновки С. Токарева про те, що представники козацької старшини Ніжинського полку брали активну участь у благодійній діяльності на користь церкви. Їхнім коштом споруджувались і оздоблювались численні храми в містах і селах цього полку.

Фундаментальна книга О. Корнієнка присвячена знищеним і частково зруйнованим архітектурним пам'яткам культового призначення Сумської області [10]. Матеріал, що зібраний на підставі архівних даних, свідчень очевидців і досліджень місцевих краєзнавців, містить відомості про храми 328 населених пунктів. Особливо цінною є інформація про благодійність козацької старшини, яка проявилась у спорудженні церковних храмів. Так, тут знаходимо, що Іллінську церкву в Білопільлі 1767 р. побудував сотник С. Куколь-Яснопольський [10, с. 43], Георгіївську в с. Дунаєць 1763 р. – родина значних козацьких старшин Скоропадських [10, с. 90], Успенську в с. Семенівка 1773 р. – осавул І. Пироцький [10, с. 94], Миколаївську в с. Есмань 1796 р. – колишній козацький старшина, військовий товариш – Л. Дорошенко [10, с. 97], Трьох-Анастасіївську та каплицю біля неї в м. Глухові 1717 р. – гетьман І. Скоропадський [10, с. 102], собор Різдва Пресвятої Богородиці в м. Конотопі 1739–1745 рр. – бунчуковий товариш А. Лизогуб [10, с. 115], церква Богоявлення Господнього в Конотопі збудована 1740 р. – козацьким старшиною Д. Кандибою [10, с. 122], Свято-Троїцька в с. Василівка 1778–1782 рр. – на кошти гетьмана П. Полуботка нащадком І. Миклашевським [10, с. 172], Миколаївська в с. Коровинцях 1751 р. – бунчуковим товаришем А. Полетикою [10, с. 207], Святителя Миколая Чудотворця в с. Глинську

1762–1772 рр. – полковником Гадяцького козацького полку А. Крижанівським [10, с. 257]. О. Корнієнко подає ретельний опис церковних споруд, дані про священнослужителів. У той же час відсутня інформація про кошти, затрачені на будівництво, скупі дані про благодійників, ктиторів.

У статті А. Ложешник [18] знаходимо цінну інформацію про козаків, які після ліквідації Запорозької Січі переселились на Кубань, де з часом утворилася окрема адміністративно-територіальна одиниця – «Земля Чорноморського війська». Серед них зустрічаємо прізвища ряду бунчукових і значкових товаришів. Так, Г. Кухаренко, учасник 44 битв, зокрема штурмував Очаків, Кілію, Ізмаїл, Аккерман, Бендери та багато інших, прибувши на Кубань у складі Кушівського куреня, дав кошти на освоєння нової території, заснування хутора та будівництво млина [18, с. 20]. Євтихій Чепега (стане підполковником кубанського війська) привіз із собою відому ризницю та бібліотеку (1500 книг) Києво-Межигірського монастиря (серед церковних книг було багато філософських трактатів і навчальних книг), які належали Запорозькому Війську. Привезене було передано до Катерининського Воскресенського собору та Катерино-Лебяжій Пуститці. Навчальні книги надійшли до Катеринодарського військового повітового училища. Серед найцінніших книг, що збереглися до сьогодні – «Напрестольне Євангеліє», подароване запорозьким отаманом П. Калнишевським Запорозькій Свято-Покровській церкві [18, с. 21]. Крім того, дізнаємось, що значковий товариш Г. Вареник разом з іншими побратимами подарували великий церковний дзвін у Рошувський монастир, а менший – в церкву с. Вилково [18, с. 24].

В іншій публікації, А. Ложешник, описуючи спадок військового судді Чорноморського козацького війська А. Головатого, згадує про благодійність колишнього запорожця [19]. Авторка, наголошуючи на його «безкорисливості» [19, с. 105], підкреслює, що останній «за своє життя збудував декілька храмів» [19, с. 103], хоча й не називає жодного з них.

У дослідженні Н. Діанової [6] наголошується, що козаки, «опікуючись православними храмами і монастирями, робили чисельні пожертви на користь церкви» [6, с. 158]. Так, авторка виявила у фондах Державного архіву Одеської області документи, що засвідчують участь представників козацької старшини у благодійній діяльності. Зокрема, «козацький

полковник Андрій Юдін із чинами свого полку пожертвував 75 крб. сріблом на відбудову невеличкої церкви на руїнах Херсонесу», а «запорожці Іван і Яків Шияни обладили головний іконостас Покровської церкви у містечку Нікополь. Портрет Якова Шияна впродовж майже 100 років зберігався в церкві. В 1864 р., з дозволу Катеринославської духовної консисторії, настоятель Покровської церкви протоієрей Карелін передав його оригінал до музею Одеського товариства історії та старожитностей, залишивши копію для церкви» [6, с. 158].

У статті Н. Діанової також іде мова про те, що козацька старшина (правда, не конкретизується чин) часто жертвувала на користь церкви гроші, дорогоцінне начиння, рідкісні церковні книги та інші святині. До раритетних предметів старовини належить Св. Євангеліє, подароване Воскресенській церкві в козацькій фортеці м. Переволочне, подароване козаком М. Роменком із Менського куреня. Ця книга «київського друку 1697 р., у срібній оправі, з позолотою та зображенням Розіп'ятого Господа Ісуса Христа» [6, с. 159].

Н. Діанова, згадавши про села Херсонської єпархії, які межували з Чигиринщиною Київської єпархії, пише про церкви, які виділялись з-поміж інших багатством внутрішнього начиння, подарованого запорожцями. Вона називає Покровську церкву в м. Новогеоргіївську, що мала прикрас від козаків на 30 тис. крб. і Покровську – в с. Губівка Олександрійського повіту. В церкві м. Новостародуба привертає увагу срібне кадило з написом на кришці, що його «подарував козак Січі Запорозької куреня Пашкова Пархом Яковенко до храму Трьох Святих 1765 р.» [6, с. 160].

Цікавим є дослідження С. Краснобая щодо колонізації запорозькою старшиною Південної України [13]. Після ліквідації Нової Січі 1775 р. частина старшини була репресована. Серед них і полковник О. Ковпак. Його зимівник, майно, худоба – конфісковані та продані. Згодом «Справу» О. Ковпака переглянули й повернули батьківський зимівник, де 1780 р. він заснував слободу Опанасівку й побудував у ній православну церкву. С. Краснобай зазначає, що для майбутнього храму він зібрав кошти, будівельний матеріал і виділив зі своїх земель 120 дес. землі для церковного причту [13, с. 85]. У квітні 1782 р. О. Ковпак подав у Азовську губернську канцелярію рапорт з проханням побудувати нову церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Після отримання дозволу 18 травня 1782 р., розпочалося будівництво,

яке тривало два роки [13, с. 85]. Дослідник також з'ясував, що коштом О. Ковпака побудована церква в ім'я сходження Святого Духа в слободі Ковпаківці. Як стверджує автор, «О. Ковпак активно займався благодійністю, став ктиторм у одній з побудованих ним церков» [13, с. 86].

Про благодійну діяльність О. Ковпака вміщено матеріал і в малій енциклопедії «Українське козацтво», де дізнаємось, що в 1771 р. він спорудив поблизу Шангірейського ретраншементу похідну запорозьку церкву, а 1773 р. – церкву в с. Гупалівці на Орелі [36, с. 212]. На сторінках цього видання зустрічаємо також скупі відомості про благодіяння лубенського полковника Л. Свічки [36, с. 220], чигиринського і прилуцького полковника Г. Галагана [36, с. 222].

В. Константинова й І. Лиман зазначають, що в Задунайській Січі ставлення козаків до своїх релігійних споруд багато в чому залишалось таким, яким було в часи Нової Січі [9, с. 98]. Вони збудували церкву, яка, за традицією, отримала назву Покровської. Внутрішнє її вбрання було набагато кращим: «дуже добра була – вся у золоті», та й це не дивно, адже «задунайці прикрашали січову церкву подаяннями, які вони перед смертю заповідали на храм Божий» [9, с. 98].

Найповнішу інформацію про благодійну діяльність козацької старшини – осавулів, полковників, писарів, бунчужних, суддів, хорунжих у період правління гетьмана І. Мазепи подано в дослідженні Н. Кривонос [14]. Так, стверджує автор, М. Вуяхевич – військовий писар у наказного гетьмана Я. Сомка, генеральний писар за П. Дорошенка, генеральний суддя за І. Самойловича – підтримував діяльність друкарні Києво-Печерської лаври і розпочав будівництво огорожі навколо обителі, що збереглась і до сьогодні. Коштом М. Вуяхевича у 1688–1689 рр. збудовано приділ Св. Варвари у Михайлівському Золотоверхому соборі в Києві. М. Вуяхевич став також ктиторм Межигірського монастиря. Після обрання настоятелем Києво-Печерської лаври він передав обителі свої села Жукин, Воропаєв, Буromку, Шиловичі.

Генеральний хорунжий І. Ломиковський частину своїх статків передав на облаштування Михайлівської церкви в Понориці – до наших днів у храмі збереглися подаровані ним Євангеліє та срібний потир.

Як зауважує Н. Кривонос, коштом прилуцького полковника Д. Горленка – представника відомого козацького роду, в 1697 р. у Прилуках збудовано нову дерев'яну церкву Пресвятої Богородиці. Він також фінансував спорудження

в Києві церков Св. Дмитра та Іоанна Предтечі. Значні кошти вклав полковник у розбудову Густинського монастиря. На його пожертви зведено в Густині церкви Петра і Павла, Миколи Чудотворця, дзвіницю, кам'яну огорожу з кількома брамами. Д. Горленко за свої кошти побудував у 1708–1709 рр. в Прилуках церкву, названу на честь І. Мазепи Іванівською.

У статті також згадується славний козацький рід Миклашевських. Зокрема, саме стародубський полковник М. Миклашевський у 1690 р. оновлює церкву Михаїла Архистратига на Заріччі та будує три нові – Воскресіння, Юрія й Успенську. Разом з іншими козацькими старшинами в 1691 р. відбудував церкву Св. Миколая в Стародубі, яка постраждала від пожежі. 1698 р. М. Миклашевський побудував у цьому ж місті Преображенську церкву. Всіляко допомагав ієромонахові Гарасиму в заснуванні Миколаївського монастиря у с. Каташині. У 1699 р. за свої кошти будує там великий кам'яний собор на честь Св. Миколая. Значні кошти М. Миклашевський вклав у розбудову Видубицького монастиря у Києві. Він був фундатором одного з шедеврів українського бароко – Георгіївського собору (1696–1701 рр.), а також Спаської Трапезної церкви (1696–1701 рр.). Коштом родини Миклашевських було також зведено Михайлівську церкву в Глухові.

Ще будучи на посаді генерального писаря, П. Орлик зробив чималий внесок у будівництво та облаштування храмів Києво-Печерської лаври, Микільської та Братської обителей.

Київський полковник К. Мокієвський фінансував облаштування в Троїцькому соборі м. Остра приділу Святої Трійці, побудував велику семибанну церкву на честь Різдва Богородиці у Києво-Печерській лаврі.

Автор публікації посилається на численні тестаменти представників козацької старшини, які містять розпорядження про наділення храмів і монастирів частиною рухомого і нерухомого майна зі спадщини заповідача. Насамперед, як зауважує Н. Кривонос, переважна частина заповідачів відписувала церквам гроші. Зокрема, чернігівський полковник Я. Лизогуб відписав на 11 монастирів по 100 золотих. Чернігівському Слєцькому монастирю, де мав бути похований, заповідав тисячу золотих.

Науковець також подає середні розміри пожертв благодійників. Так, все це залежало від соціального статусу, місця в старшинській ієрархії та заможності заповідача. Вражають великі суми в тестаменті генерального судді О. Туранського – 1000 талярів, 5500 золотих

на різні монастирі та храми, ще 1000 золотих і кілька діамантів – монастирю Св. Апостолів Петра і Павла, 4000 – на церкву Живоначальної Трійці у Глухові. Дослідниця підкреслює, що благодійна діяльність була виявом високого рівня духовності, своєрідної моральної потреби представників старшини.

Одним з аспектів добродійності стала благодійницька діяльність на користь спорудження церков і монастирів. Книга В. Вечерського «Гетьманські столиці України» присвячена малодослідженому феномену української історії та культури – містам, які виконували столичні функції протягом Гетьманщини з 1654 до 1782 рр. [4]. Автор книги зосередив основну увагу на Чигирині, Батурині та Глухові – трьох гетьманських столицях, які підхопили естафету української державності у складних умовах XVII–XVIII ст. Дослідник проаналізував історію ктиторства в період Гетьманщини, зокрема на прикладі діяльності І. Мазепи, А. Кисіля, Богдана та Юрія Хмельницьких, Олексія та Кирила Розумовських, коштом яких були споруджені перлини храмового зодчества, резиденції, усипальниці, творячи таким чином виключно українську архітектуру на ґрунті національних традицій. Хоча автор не приділив окремої уваги тим пам'яткам історії та культури, які побудовані та тривалий час утримувалися на кошти нижчих чинів козацької старшини.

До переліку перших монографічних видань, у яких хронологічно охоплено історію благодійництва в Україні з кінця XVIII по перше десятиліття XX ст., належить фундаментальне дослідження Ф. Ступака [28]. Ним створено концепцію розвитку вітчизняної благодійності та суспільної опіки. Дослідник, використовуючи модерні методологічні підходи та новітні теоретичні настанови, висвітлив зміни державно-суспільного життя, які сприяли розвитку та становленню системи соціальної підтримки в Україні, показав особливості функціонування зазначеної системи. Це здійснено шляхом залучення комплексу нових або недостатньо повно використаних раніше джерел і через подання широких принципів узагальнень, теоретичних викладок на підставі вже актуалізованого документального матеріалу й переосмислення наявного історіографічного доробку попередників. Виявлено найрізноманітніші форми добродійної та благодійної діяльності, з'ясовано їх соціальне походження та спрямування, взаємозалежність у різні історичні періоди. Науковець звернув увагу на те, що з кінця XVIII ст., зі створен-

ням приказів громадської опіки, формується законодавча практика допомоги та підтримки на державному рівні. Законом 1775 р. визначалася компетенція перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів. Незважаючи на це, автор оминув увагою добродійну діяльність відомих українських родин благодійників другої половини XVIII ст.

Серед монографічних видань, присвячених історії благодійності, потрібно згадати колективну працю «Добродійність в Україні: минуле, сучасне майбутнє». У ній, зокрема, загальноживане поняття «меценатство», починаючи з римських часів, тлумачиться як опіка науки і мистецтва державою та її інституціями, приватними особами [37, с. 30]. Однак у сучасному розумінні, зауважують автори, воно означає сприяння розвитку цих явищ із боку недержавних інституцій і приватних осіб як альтернативних державному утриманню. Дослідники вважають, що традиційно «меценатство» передбачає незацікавлену матеріально гуманістично піднесену діяльність, яка, однак, непрограмовано може громадсько винагороджуватись авторитетом, славою та престижем. Однак історичним аспектам цієї проблематики, зародження самого явища в українському минулому автори присвятили менше уваги.

Окремий підрозділ «Меценатство періоду Гетьманщини. Іван Мазепа» вітчизняного видання хронологічно охоплює один із періодів козацької доби української історії. Автор обмежився викладом історії ктиторства цього періоду лише на прикладі добродійної діяльності гетьмана І. Мазепи, що значно збіднює дослідження. Незважаючи на це, досить цінним є тлумачення даного явища як певної політики в сфері культури, тобто протегування митцям, літераторам, запровадження мистецьких шкіл, театрів, укладання книгозбірень, широке будівництво, а не як «панські забаганки». Суть цієї політики, пояснює автор, полягала не в благодійництві як такому: то був радше суспільний обов'язок, неодмінний атрибут належності до еліти, свідомо державницька позиція, спрямована на створення культурного середовища, що відповідало високим критеріям, які завжди так драгували московських намісників в Україні [23].

Цікаву інформацію про меценатську діяльність козацької старшини протягом XVI–XVIII ст. можна почерпнути з видання, присвяченого питанням освіти і педагогіки у цей період [2]. Зокрема, автор розповідає про осо-

бливу систему освіти, що склалася в часи козащини, роль старшини у заснуванні навчальних закладів та їх матеріальному утриманні. Серед закладів згадуються Острозька й Києво-Могилянська академії, колегіуми в Чернігові, Переяславі, Новгороді-Сіверському й Харкові, монастирські, парафіяльні, полкові, січові школи. Крім того, представники козацьких родів підтримували друкарні та бібліотеки. Так, у праці згадується про те, що запорозькі козаки у 1766 р. на загальній військовій раді ухвалили відкрити школи при церквах майже всіх парафій. Це був час, коли в імперській Росії Катерина II заявила, що біднота не повинна отримувати освіти. Автор підкреслює, що існування такої розгалуженої системи освіти враховувало соціальний, матеріальний і релігійний стан населення. Першу школу на землях «вольностей Війська Запорозького», як стверджує Л. Артемова, було відкрито в 1576 р. Поблизу нинішнього Новомосковська Дніпропетровської області запорожці спорудили фортецю, а в ній – дерев'яну церкву, шпиталь і загальну школу, в якій навчалися всі охочі – малолітні й дорослі. Згодом, 1602 р. у цій фортеці козаки заснували Пустинно-Миколаївський військовий монастир, при якому існувала школа. Називалась вона монастирською. У 1760 р. у цій школі двоє учителів навчали 87 учнів. Для того часу це було достатньо багато. Монастирська школа готувала читців і співаків для всіх церков і парафій Запорозького краю.

Відомий дослідник, автор низки праць з історії козащини В. Кривошея, окрему увагу приділив формуванню старшини як еліти Гетьманщини [16]. Ним здійснено умовну періодизацію процесу становлення козацької старшини, її соціального розшарування. Незважаючи на те, що вчений не розглядає питання благодійництва, такий підхід дозволив поетапно проаналізувати еволюцію різних складових елементів старшини: гетьманів, генеральної старшини, полковників, полкової старшини, сотників, сотенної старшини тощо. Подаючи історіографічний огляд літератури, присвяченої діяльності представників старшини, історик слушно зауважує, що різні прояви духовного життя та біосоціальної сфери життя української еліти, в тому числі і благодійність, належать до найменш вивчених аспектів. У іншій публікації історик розглядає процеси становлення старшини на прикладі складу Кропивнянського полку періоду національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. [15]. Розкривши проблеми зі вста-

новленням генеалогії окремих представників козацької старшини, В. Кривошея наводить тексти документів, що стосуються життя полковника Філона Джеджалії. У заповіті від 16 квітня 1662 р. сказано про його доньку, яка заповіла Межигірському монастирю «двори наш власний в Переяславлю в пригородке межы суседы Филипом Крамарем з одной а з другое стороны Левком Гончарем за который двор далисмо триста золотых, пол млина на средней гребли, который млин держило посполу з паном отцем моим, до того ж монастыря Межигорского мою половину записываю, а до того ещё футор наш в селе Комаровцы, сеножать нив десят и лес и за тое теж далисмо триста золотых, кони, бидло рогатое, овечки и що колвек на той час из рухомых яко и лежащих речей может быть як то готовых грощей сребра з шат так синих сено и белого платя и оружия всею моего все тое монастырю Межигорскому легуем и записуем» [15, с. 8].

Праця одного з дослідників українського меценатства Ю. Хорунжого хронологічно не присвячена добі Гетьманщини, однак її автор подає загальнотеоретичні засади розуміння терміну «доброчинність» та еволюцію цього явища вже після ліквідації Запорозької Січі – у загальному контексті історії України ХІХ – початку ХХ ст. [39].

Автор низки досліджень, присвячених діяльності відомих історичних постатей Л. Хобта, стверджує, що у Росії початок розвитку меценатства як суспільного явища припадає на ХVІІІ ст. Звісно, і до тієї пори благодійність виявлялася на її теренах [38]. Як зауважує дослідниця, показовою з цієї точки зору була розбудова монастирів на російській Півночі. Ця історія сповнена яскравих прикладів істинного подвижництва, яке, по суті, створило нову, своєрідну цивілізацію. Автор наводить прізвища найвідоміших постатей, чий життєвий шлях та діяльність тісно переплелися з меценатством. Автор стверджує, що українські меценати мали переважно вищий рівень загальної освіченості і раціонально підходили до благодійності. Російські ж меценати більшою мірою покладалися на інтуїтивне, підсвідоме прагнення бути корисними людям і суспільству. І ще одна особливість: українські меценати усвідомлювали, що їхня благодійна діяльність іде на користь українству як такому [38, с. 297].

Цікавим є дослідження, присвячене історіографічному аналізу висвітлення дефініцій «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історичній

літературі [12, с. 132–136]. Розкриваючи зміст поняття «ктиторство», що пов'язується з особами, на кошти яких збудовано та здійснювалось господарське забезпечення церкви, аналізується це явище на прикладі кошового отамана П. Калнишевського, про представників полково-сотенної старшини зустрічаємо лише згадку.

Дослідження С. Матяж присвячено вивченню проблем державного регулювання меценатства в працях вітчизняних науковців [22], де також проаналізовано їх внесок у з'ясування діяльності благодійників в історичному контексті.

С. Матяж окремо висвітлила регіональну специфіку меценатської діяльності на прикладі Миколаївщини [21]. Авторкою подано стислий історіографічний аналіз вивчення цієї проблеми, однак лише починаючи з ХІХ ст. Нею розглянуто благодійницьку діяльність багатьох відомих тогочасних постатей, проте поза увагою залишилися представники козацької еліти, як фундатори шкіл, ктитори церков і монастирів, що значно збіднює дослідження і робить його неповним. Тим більше, невиправданним є пов'язування витоків меценатства з ХІХ ст., саме цей феномен вже існував значно раніше, особливо серед козаків.

Привертають увагу публікації авторів, де розкривається історія проблеми, і такі, що стосуються розвитку благодійності сьогодні. Щодо перших, то слід відзначити статтю Т. Курінної, де здійснено аналіз новітніх підходів до розробки дефініцій державного регулювання меценатства в Росії та Україні [17]. Опосередковане відношення до проблеми вивчення благодійницької діяльності в останній період Гетьманщини мають чимало праць, присвячених історичним постатям благодійників – Івану Мазепі (О. Оглоблин), Василю Смиренку (І. Кравченко), Костянтину Острожському (В. Ульяновський), а також меценатам Києва (В. Ковалинський), іншим українським меценатам (М. Слабошпицький, Ю. Хорунжий). Окремі аспекти благодійництва, як фактора київської культурної традиції, висвітлені в «Малій енциклопедії київської старовини» А. Макарова. Певний фактичний матеріал з історії благодійної діяльності братств містять історичні розвідки Ф. Лебединцева, а також А. Луценка, в яких ідеться про доброчинність української еліти в 1569–1649 рр.

Проблема становлення благодійної діяльності в Україні частково висвітлена в дисертаційних дослідженнях. Йдеться про роботи Н. Колосової, С. Матяж, Ф. Ступа-

ка, О. Травкіної, Ю. Шовкуна. Найбільше інформації про благодійність козацької старшини знаходимо в дисертації О. Травкіної [35], присвяченій історії Чернігівського колегіуму XVIII ст. Науковець розглянула історію виникнення закладу, а також проаналізувала діяльність добровольців, які щедро жертвували кошти на розвиток колегіуму. Дослідниця стверджує, що створення і діяльність колегіуму були нерозривно пов'язані з розвитком Гетьманщини на рубежі XVII–XVIII ст., коли центр українського державотворення та функціонування основних козацьких інституцій перемістився в Лівобережну Україну. З другої половини XVII ст. тут утвердилися багаті, впливові роди козацької старшини – Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, які відбудували місто, відновили його стародавні храми. Заснування вищого освітнього закладу та розбудова його приміщень стали можливими завдяки гетьману І. Мазепі. Серед відомих козацьких родів благодійників, підкреслює автор, у поменнику згадуються родини генерального обозного Я. Лизогуба, генеральних осавул Ф. Лисенка та П. Валькевича, генерального судді І. Журмана, полковників В. Измайлова, А. Горленка, А. Борсука, І. Божича та П. Милорадовича, бунчукових товаришів А. Полуботка, Т. Скоропадського, А. Дуніна, І. Миклашевського, А. Стаховича, а також представників полкової старшини.

Більш широко теоретичні проблеми державного регулювання меценатства в Україні розглянуто в дисертації С. Матяж [20]. Дисертація Ю. Шовкуна є прикладом ґрунтовного підходу до вивчення благодійної діяльності конкретної історичної постаті на прикладі останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Дослідження цікаве тим, що у ньому проаналізовано типовий для періоду Гетьманщини приклад українського ктиторства, філантропства, благодійності [40]. У дисертації Н. Колосової розглядається благодійність як соціально-культурне явище в контексті вітчизняних та європейських традицій [8]. Як стверджує дослідниця, специфіка історико-культурного розвитку України зумовила формування національних традицій благодійної діяльності, позначених своєрідністю, навіть унікальністю (козацьке благодійництво) та більшою чи меншою асинхронністю стосовно західноєвропейських та російських. Спектр благодійницьких практик в українській культурі був досить широкий і включав такі види: народні, успадковані з дохристиянських часів;

княжі (державні) й церковні з часів прийняття християнства в Київській Русі; гетьманські (державні і приватні), козацькі і міщанські (громадські і приватні), – в епоху козацької держави й Гетьманщини; купецько-підприємницькі (громадські і приватні), – після відміни в Російській імперії кріпацтва.

У сучасній українській історіографії спостерігається активізація дослідження благодійництва та благодійної діяльності, прагнення розглядати її в контексті загальноісторичного процесу. Так, у дисертації Ф. Ступака на новій джерельній базі реконструйовано історію та виявлено основні напрями діяльності благодійних товариств Києва [30]. В українській історичній науці спостерігається прагнення до наукової об'єктивності та комплексного аналізу феномена так званого «родинного благодійництва» в минулому України. Так, у дисертації Т. Ткаченко проаналізовано основні напрями громадської та благодійної діяльності відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів, з'ясовано чинники, що активізували цю діяльність. Окремі аспекти регіонального благодійництва висвітлено К. Шиховим. Т. Курінна показала особливості благодійності на Середньому Подніпров'ї з кінця XVIII до початку XX ст. С. Поляруш розглянув становлення, напрями діяльності органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні у 1775–1918 рр.

Частково відомості про приналежність до когорти благодійників подано у виданні «Довідник з історії України» [7]. Зокрема, у ньому згадуються генеральний осавул І. Ломиковський, прилуцький полковник Г. Горленко, представники козацько-старшинського роду Миклашевських, а також небіж І. Мазепи гетьманський представник при царській похідній канцелярії А. Войнаровський. Незважаючи на свою фундаментальність, у довіднику лише згадується про добровольців, але не йдеться про їхню конкретну діяльність.

Досить цікаві відомості про благодійну діяльність представників козацької старшини містить колективне узагальнююче видання з історії української культури [32]. Зокрема, характеризуючи іконопис XVII ст., автори розповідають про твори ренесансно-барокового мистецтва, грандіозність, пишність та багатство іконостасів Єлецького собору, Троїцької в Чернігові та Преображенської в Сорочинцях церков, споруджених на кошти представників козацької старшини. У книзі згадуються імена відомого живописця І. Рутковича, граверів О. Тарасевича, Г. Левицького та

А. Козачківського, представників українського графічного мистецтва, які працювали над створенням цих шедеврів, що свідчить про те, що меценати не шкодували грошей на найкращих художників і майстрів.

У книзі підкреслюється, що в останній третині XVIII ст. в українське мистецтво з Франції приходять новий стиль – рококо. На місцевому ґрунті він здобуває свої особливості. Це були останні часи козацької України та її самостійності, і добродійці українського мистецтва з числа старшинської знаті, усвідомлюючи, що їх часи минули безповоротно, поспішають у пишних пам'ятках мистецтва з відтінком елегантності увіковічити свою добу, її велич і блиск. У мистецтво ще більше проникає світський дух, впливаючи насамперед на церковне малярство: в ньому образи виступають тепер у яernih, радісних кольорах, обличчя святих втрачають традиційну суворість і часто нагадують світських людей. Великого поширення набуває портрет, основними замовниками виступає духовенство і багата шляхта. Модно

було замовляти посмертні портрети, які часто ставили у каплицях та церквах.

Отже, як свідчить аналіз різнопланової сучасної літератури, в якій розглядалися окремі аспекти благодійницької діяльності в козацькі часи, досі фундаментальне спеціальне дослідження цієї проблеми відсутнє. Проте спостерігається чітка тенденція зростання наукового інтересу до вивчення цього явища. Протягом останніх двадцяти років розвитку сучасної вітчизняної історіографії сформувався цілий пласт наукових праць, які так чи інакше торкалися історії, загальнотеоретичних засад феномену благодійництва. Серед них численні дисертаційні дослідження, монографії, наукові публікації, довідкові видання та навчальні посібники, в яких розкрито етимологію термінів, що асоціюються з благодійництвом, причини зародження цього явища в українському минулому, його нормативне рулювання з боку офіційної влади, зроблено порівняльний аналіз благодійництва в Росії та Україні протягом XVIII–XIX ст., започатковано регіональні дослідження окремої проблеми в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Артемова Л. Історія педагогіки України / Л. Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
3. Благодійність П.І. Калнишевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/kalnisevskij/blagodijnist-p-i-kalnisevskogo>
4. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
5. Горобець В. Незнайоме Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наук. думка, 2004. – 311 с.
6. Діанова Н. Зв'язки козацтва з православною церквою в документах XIX ст. / Н. Діанова // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – О.: СПД Бровкін О.В., 2010. – Вип. 5. – С. 158–160.
7. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
8. Колосова Н.А. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець XX – початок XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Н. Колосова. – К., 2006. – 19 с.
9. Константінова В. Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва / В. Константінова, І. Лиман // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – О.: Фенікс, 2009. – Вип. 4. – С. 96–104.
10. Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог знищених святинь / О.М. Корнієнко. – Суми: ПП «Ніконоров В.І.», 2009. – 368 с.
11. Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5–13.
12. Коцур В. Дефініції «благодійність», «меценатство», «добродійність», «ктиторство» в сучасній історіографії / В. Коцур // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 18. – С. 132–136.
13. Краснобай С. Колонізація запорозькою старшиною Південної України: Опанас Ковпак / С. Краснобай // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – О.: Фенікс, 2009. – Вип. 4. – С. 82–87.

13. Кривонос Н. Меценатство козацької старшини доби гетьмана І. Мазепи / Н. Кривонос // Батурицькі читання: збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 173–175.
14. Кривошея В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В. Кривошея // Гілея. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 38. – С. 5–13.
15. Кривошея В. Козацька старшина як еліта гетьманщини / В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVI. – С. 8–20.
16. Курінна Т. Підходи до розроблення термінологічного апарату державного регулювання меценатства в Росії: досвід для України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-3/R_1/08ktmrdu.pdf
17. Ложешник А. Бунчукові та значкові товариші у козацьких військах Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / А. Ложешник // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – О.: СПД Бровкін О.В., 2010. – Вип. 5. – С. 13–26.
18. Ложешник А. Спадок родини Антона Андрійовича Головатого – військового судді Чорноморського козацького війська / А. Ложешник // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – О., 2011. – Вип. 6. – С. 100–110.
19. Матяж С.В. Розвиток державного регулювання меценатської діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. держ. управл.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / С.В. Матяж. – Миколаїв, 2011. – 20 с.
20. Матяж С. Особливості державного регулювання меценатської діяльності на Миколаївщині // Наукові праці. Державне управління: політологія. – 2010. – Вип. 117. – Т. 130. – С. 74–77.
21. Матяж С. Проблеми державного регулювання меценатства в працях вітчизняних науковців // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 3 (35). – С. 337–342.
22. Пасічник М.С. Історія України: Навч. посібник. – 2-е вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
23. Половинко Г. Січові діди абшитовані відставні запорожці / Г. Половинко // Козацька варта. – 2012. – Ч. 7. – С. 5.
24. Рига Д. З історії благодійності на Новгород-Сіверщині / Д. Рига // Скарбниця української історії: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 211–212.
25. Скарбниця української історії: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – 310 с.
26. 100 найвідоміших шедеврів України / Під заг. ред. М. Русяєвої. – К.: Автограф, 2004. – 496 с.
27. Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ф. Ступак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.
28. Ступак Ф. Добродійно-меценатська діяльність доби Гетьманщини на Чернігівщині / Ф. Ступак // Скарбниця української історії: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 265–267.
29. Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф.Я. Ступак. – К., 1997. – 19 с.
30. Сулима Л. Патріарх козацького роду / Л. Сулима // День. – 2010. – № 100. – 11 черв.
31. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: підручник / Горбач Н., Гелей С., Російська З. – Львів: Каменяр, 1992. – 166 с.
32. Тимошенко Т. Меценатство – родинна традиція Лизогубів / Т. Тимошенко // Скарбниця української історії: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 278–280.
33. Токарев С. Благодійна діяльність козацької старшини ніжинського полку (друга половина XVII-XVIII століття) / С. Токарев // Скарбниця української історії: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 286–288.
34. Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.І. Травкіна. – Л., 2003. – 16 с.
35. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
36. Хілецький Г. Добродійність в Україні: минуле, сучасне майбутнє / Г. Хілецький, О. Семашко, Л. Дума. – К.: Гурт, 1998. – 44 с.
37. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. XI. – С. 288–297.

38. Хорунжий Ю. Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К.: КМ Академія, 2001. – 137 с.
39. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна а військова діяльність П.Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 18 с.

© *Vita Kotsur*
(*Kyiv*)

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ ПОЛКОВО-СОТЕННОЙ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ СЕРЕДИНЫ XVII–XVIII ВВ. В ОЦЕНКЕ УКРАИНСКОЙ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Анализируются важнейшие достижения представителей современной украинской историографии относительно благотворительной деятельности казацкой старшины середины XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, казацкая старшина, украинская современная историография, церковное строительство.

© *Vita Kotsur*
(*Kyiv*)

CHARITY OF THE REGIMENTAL AND CENTESIMAL COSSACK OFFICERS DURING THE MIDDLE OF XVII–XVIII CENTURIES IN THE ASSESSING OF UKRAINIAN MODERN HISTORIOGRAPHY

There are analyzed the most important studies of representatives of modern Ukrainian historiography concerning the charity of the Cossack officers during the middle of XVII–XVIII centuries.

Keywords: charity work, Cossack officers, Ukrainian modern historiography, the church building.

До редакції надійшла 2.09.2013.

УДК 94(477)(092)Скоропадський

© *Ірина Кизименко*
(*Kyiv*)

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Дається оцінка постаті гетьмана І. Скоропадського сучасною вітчизняною історіографією.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, постать, гетьман, І. Скоропадський.

Актуальність проблеми зумовлюється недостатнім, фрагментарним її висвітленням в історіографії, необхідністю переосмислення та узагальнення, окремих її аспектів. Постать І. Скоропадського тривалий час розглядалася переважно з негативної точки зору, в той час як поза увагою дослідників залишалися позитивні сторони його гетьманування. Стаття є лише спробою осмислення постаті гетьмана І. Скоропадського в сучасній українській історіографії.

Відсутність понад 20 останніх років фундаментальних наукових праць про І. Скоропадського пояснюється істориками невеликою кількістю документальних джерел, які введені в науковий обіг. Так, Г. Папакін наголосив на неоднозначності ролі І. Скоропадського в історії України, брак інтересу до згаданої особи. Причини цього вбачалися у наступному. По-перше, на тлі гетьмана І. Мазепи його на-

ступник виглядав невиразною особистістю. По-друге, саме за І. Скоропадського розпочався швидкий занепад козацького устрою, тому ставлення до гетьмана нерідко було упередженим. Та й серед сучасників небагато знайдеться осіб, які б поважали І. Скоропадського [7, с. 3]. В народі побутувало прислів'я: «Іван носить плахту, а Настя – булаву», це слід розуміти так, що гетьман ні на що не здатен, а дружина керує ним і краєм [4].

Подібну думку висловлюють і О. Гуржій та О. Реєнт. Вони наголошують на маловиразності та схематичному зображенні постаті гетьмана в історії України [2, с. 3]. Зокрема, нерідко він протиставлявся «як космополіт, котрий втратив гідність і плазував перед російським царем..., як такий, що повністю занедбав економіку, культуру та козацький устрій на Лівобережжі» [2, с. 3].

Цілому ряду вітчизняних дослідників не імпонувала його зовнішньо спокійна вдача та національна «непатріотичність»: за І. Мазепою не пішов, Петра І побоювався [4, с. 403]. Можна припустити, що саме в цьому і причина «нехтування» І. Скоропадським, навмисне не помічання його заслуг та позитивних сторін гетьманування. Лише на початку 1990-х рр. почалася переоцінка його особистості з врахуванням усіх реалій того часу.

Переважає більшість довідкової літератури періоду незалежності містить біографічні відомості про І. Скоропадського: його життя та кар'єрну службу. Ніхто з істориків не сперечається стосовно дати його народження—1646 р. у козацькій родині м. Умані, про освіту — отримав її в Києво-Могилянському колегіумі (1664) та службову кар'єру: служив в уряді П. Дорошенка (1665–1672) та М. Ханенка (1672–1674) [10, с. 448].

Потім, за схемою, автори описують його переселення на Лівобережжя. Протиріччя виникає лише з приводу того, з ким він переселився: В. Заруба стверджує, що він разом з братами Василем і Павлом оселився поблизу Коропа. О. Гуржій відстоює позицію, що Іван переселився туди з Василем, а Павла захопили в полон татари. В усякому разі, дослідники відзначають це переселення знаковою подією у формуванні особистості І. Скоропадського.

Історики пишуть, що він був військовим канцеляристом (1675–1676), а згодом старшим військовим канцеляристом (1676–1680) при гетьмані І. Самойловичу. Наступною важливою подією в житті І. Скоропадського стало одруження в 1678 р. з донькою чернігівського полкового обозного Н. Калениченка Пелагеєю. Разом з дружиною він переїздить мешкати до Чернігова і невдовзі дістає уряд полкового писаря Чернігівського полку (1680–1694), а згодом І. Мазепа довіряє йому уряди генерального бунчужного (1694–1700) та другого генерального осавула (1700–1706). Дослідники виокремлюють особливе ставлення до нього І. Мазепа: «Він неодноразово посилав Скоропадського з різними дорученнями до Петра І і не мав жодних сумнівів у незрадливості першого» [7, с. 8].

На початку 1700 р., після смерті дружини, І. Скоропадський одружується вдруге із вдовою К. Голуба Анастасією (Настусею) Марківною Маркович (1670–1729). 9 березня 1703 р. у них народилася донька Уляна. Не підтримавши антимосковського повстання І. Мазепа, 1708 р. І. Скоропадський став наказним геть-

маном. 6 листопада 1708 р. на Генеральній раді у Глухові в 62-річному віці обраний гетьманом Війська Запорозького (1708–1722). О. Апанович пише про І. Скоропадського як знесиленого старця, якого обрали гетьманом під прицілом царських рушниць [1, с. 192]. Командував козацькими підрозділами на боці росіян у Полтавській битві.

Під час служби на Лівобережжі, І. Скоропадський став найбільшим землевласником після І. Мазепа та власником понад 20 тис. ревських душ. Володіючи 20 тис. селянських дворів, він охоче роздавав землі в Лівобережній Україні царським вельможам, особливо О. Меншикову [9, с. 209].

Найчастіше оцінка І. Скоропадського сучасними істориками подається через призму ставлення до його служби та відображення факторів, що сприяли цьому. Серед причин, які допомогли І. Скоропадському просуватися по службі, називають «сприяння тестя» (В. Заруба). В дискусію з ним вступає О. Гуржій, який стверджує: за «період писарства» Івану Іллічеві вдалося добре вивчити систему і структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною тихою, спокійною вдачі, з поміркованими політичними поглядами [2, с. 24]. Другим фактором, що допоміг кар'єрному зростанню, дослідники вважають його успішну службу: І. Скоропадський виконував важливі дипломатичні доручення І. Самойловича та І. Мазепа, учасник російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст. [10, с. 448]. Взагалі, більшість дослідників погоджуються з тим, що в просуванні по кар'єрній службі І. Скоропадському багато в чому допомогли родичі. Адже той породичався з усією полковою та генеральною старшиною через братів, племінників, доньок та власні шлюби [10, с. 449]. В це можна повірити, якщо розглянути схему родинних зв'язків І. Скоропадського, в якій бачимо, що його родичами були Лизогуби, Толсті, Полуботки, Апостоли, Кочубеї, Шираї, Симоновські, Заліські та ін. [10, с. 836].

Дослідники О. Гуржій, Л. Гайдай та С. Сегеда акцентують увагу, в першу чергу, на рисах характеру та особистій вдачі самого І. Скоропадського: «За час роботи на посаді писаря йому вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною «тихою», поміркованих політичних поглядів» [7, с. 7]. Л. Гайдай дає оцінку І. Скоропадському як людині із вишуканими манерами та привітністю, що подобалося

суворому Петру I [9, с. 208]. С. Сегеда позитивно оцінює особистість гетьмана, відзначаючи його м'яку вдачу [6, с. 286]. О. Гуржій на користь дипломатичності І. Скоропадського наводить той факт, що він зумів знайти спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, а це було не так просто за тих політичних умов. Серед сприятливих факторів, що допомогли просуванню по службі, О. Реєнт та О. Гуржій називають «знайомства з поважними старшинами, представниками духовенства і т.д.» [2, с. 12].

Ще одним показовим моментом, що проливає світло на відношення істориків до постаті І. Скоропадського, є аргументація його рішення не приєднуватися до І. Мазепи. О. Гуржій стверджує, що звістка про перехід І. Мазепи у жовтні 1708 р. на бік Карла XII стала великою несподіванкою для І. Скоропадського, а дружба з царськими сановниками гнітила його [7, с. 8–9].

На користь того, що І. Скоропадський мав свою думку, відмінну від І. Мазепи, О. Гуржій наводить листа-відповідь до І. Мазепи, в якому засуджувалася самовладність останнього [3, с. 63–73].

Л. Гайдай, як і О. Гуржій, позитивно оцінює діяльність І. Скоропадського на посаді гетьмана. За його словами, останній намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та обстоювати залишки автономії Гетьманщини. На погляди І. Скоропадського впливали тогочасні обставини та загальна атмосфера, що виховали в ньому розуміння необхідності збереження національної автономії, державного самоврядування, разом з тим, постійно озираючись на гіркий досвід своїх попередників, особливо І. Мазепи, він, одержавши булаву, ніколи не став на захист інтересів України.

О. Гуржій наводить такий приклад стосовно І. Скоропадського. 1721 р. з 10-ти тис. козаків, відправлених на будівництво Ладозького каналу в Санкт-Петербурзі, 3 тис. померло [5, с. 207]. І. Скоропадський залучив на свій бік О. Меншикова, з яким у нього до цього були непрості стосунки, і разом звернулися до Сенату з конкретними пропозиціями покращення становища козаків. 22 квітня Сенат направив у Колегію іноземних справ указ «Об облегчении, согласно доношениям фельдмаршала кн. Меншикова и гетмана Скоропадского, путешествия в Ладогу казакам, вытребованным туда на работы по прорытию канала» [5, с. 209].

Говорячи про тих дослідників, які позитивно описують особу І. Скоропадського, О. Пу-

тро наголошує, що історики задля подолання негативних стереотипів щодо І. Скоропадського дещо ідеалізують, міфологізують свого героя, створюють його новий образ [8, с. 172]. За його словами, попри всі обставини, І. Скоропадський, погодившись на гетьманство, по суті, справді «вступив у змову» з Петром I і за великим рахунком зрадив не тільки свого гетьмана, але й остаточно відійшов від ідеалів українського старшинського автономізму того часу» [8, с. 173]. На думку О. Путро, гетьман від самого початку був приречений на невдачу в своїх діях, на нього тиснули три фактори: крах виступу І. Мазепи, антиукраїнська політика російського уряду та Петра I, виснажлива війна, що знекровлювала Україну.

Справжня політична діяльність гетьмана розпочалася з поданням ним Решетилівських статей (1709 р.), зміст яких не залишає сумніву в патріотизмі автора. Але І. Скоропадському характерна «політична наївність» протягом усього періоду правління [8, с. 173]. О. Путро заперечує думку О. Гуржія стосовно того, що І. Скоропадський не мав реальної можливості для радикальних змін на краще у становищі народу, навпаки, говорить автор, є підстави думати, що «гетьман, вихований у дусі відданості російському монархові, відверто не хотів цього робити» [8, с. 174].

Помер І. Скоропадський 3 (14) липня 1722 р. у 76-річному віці в Глухові. С. Сегеда називає гетьмана «довічним в'язнем», оскільки його прах знаходиться на території колонії суворого режиму [6, с. 296]. З приводу поховання, то відомо, що він похований у Гамаліївському монастирі поблизу Шостки [10, с. 449]. Проте і тут, як не дивно, виникають питання. Незважаючи на те, що с. Гамаліївка (нині Шосткинського р-ну, Сумської обл.) знаходиться ближче до м. Шостки і належить йому в адміністративному відношенні, чимало дослідників пише про поховання гетьмана в монастирі біля Глухова [11, с. 767–768]. Це твердження, на нашу думку, справедливе тільки тоді, якщо визнати той факт, що м. Глухів, колишня гетьманська столиця, більш відоме для читача назвою, аніж м. Шостка.

Отже, постать І. Скоропадського – досить суперечлива в українській історії. Серед причин недостатньої уваги істориків до постаті І. Скоропадського можна виділити такі: обмеження документальних джерел; неоднозначність ролі гетьмана в долі України (Г. Папакін); неповага до нього з боку сучасників (С. Сегеда); вченим не імпонувала його зовнішньо спокійна вдача

та «непатріотизм» – поміркована політика (О. Гуржій). Лише останнім часом розпочалася переоцінка науковцями його діяльності з урахуванням реалій того часу. Зовсім не з'ясованим залишається питання благодійної діяльності І. Скоропадського.

На сьогоднішній день серед дослідників точаться дискусії щодо таких моментів біографії І. Скоропадського: кар'єрне зростан-

ня та причини, що сприяли йому (родинні, службові зв'язки чи особисті риси); рішення не підтримувати І. Мазепу (корисливий розрахунок чи відображення світогляду); діяльність на посаді гетьмана (обстоював залишки автономії Гетьманщини чи відхід від ідеалів старшинського автономізму) тощо. Наслідком цих протиріч є позитивне або ж негативне висвітлення постаті І. Скоропадського в історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика ідея гетьмана Івана Мазепи // Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 149–208.
2. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України [Текст]: монографія / О. Гуржій, О. Реєнт; Ред.: Н. Німенко, В. Звагельський. – Суми: СумДУ, 2011. – 228 с.
3. Гуржій О. І. Мазепа й І. Скоропадський: до історії взаємовідносин // Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., 7–8 лист., Київ-Батурин / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2009. – С. 63–73.
4. Гуржій О. І. Скоропадський // Володарі гетьманської булави: історичні портрети / Автор передм. В.А. Смолій. – К.: Варта, 1995. – С. 403–417.
5. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.
6. Іван Скоропадський / С.П. Сегеда // Гетьманські могили. – К.: Наш час, 2009. – С. 277–296.
7. Керманіч української державності – Іван Скоропадський (до 365-річчя від дня народження) [Текст]: бібліогр. покажч. / ДЗ «Держ. б-ка України для юнацтва»; [уклад. Ю. Круть; ред.: В. Кучерява, Н. Лінкевич, С. Чачко. – К.: ДЗ «Держ. б-ка України для юнацтва», 2011. – 43 с. : іл.
8. Путро О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Путро // Київська старовина. – 1999. – №4. – С. 171–175.
9. Скоропадський Іван Ілліч // Гайдай Л.І. Історія України: персоналії, терміни, назви і поняття (1648–1917): Навч. посіб.-коментар: У 2 т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 2 (О-Я). – С. 208–209.
10. Скоропадський Іван Ілліч // Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2011. – С. 448–449.
11. Швидько Г. Скоропадський Іван Ілліч // Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – С. 767–768.

© *Ірина Кизименко*
(Київ)

ГЕТМАН ИВАН СКОРОПАДСКИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Дается оценка современной украинской историографией личности гетмана И. Скоропадского.

Ключевые слова: современная украинская историография, личность, гетман, И. Скоропадский.

© *Iryna Kyzyumenko*
(Kyiv)

HETMAN IVAN SKOROPADSKYI IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

There is given an estimation of the personality of I. Skoropadsky by modern national historiography.

Keywords: modern Ukrainian historiography, figure, hetman Ivan Skoropadskyi.

До редакції надійшла 5.09.2013.

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.
ПРОТИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Досліджується ступінь вивченості та сучасний стан з'ясування проблеми українською історіографією. Акцентовано увагу на основних підходах, поглядах і висновках учених стосовно регіональних особливостей процесів нищення української інтелектуальної еліти у 1930-х рр.

Ключові слова: історіографія, репресії, інтелігенція, регіональна специфіка.

Проблема реальної спрямованості та кількісних параметрів політичних репресій за радянських часів значною мірою ще й досі залишається «білою плямою» в історичній науці. Вже понад двадцять років крок за кроком розкривається правда про боротьбу з «ворогами народу» завдяки розширенню доступу до матеріалів розпорядчих документів, чекістських доповідних у різні інстанції, оперативно-статистичної звітності, обвинувальних висновків і т. ін. Головним наслідком масових репресій було фізичне винищення інтелектуальної частини нації та моральне розтління тих, кого терор не торкнувся. Публікація та поширення нових наукових матеріалів регіонального характеру наряду із загальними тенденціями сприяє погляду на такі історичні явища у широкому розмаїтті та палітрі суспільних інтересів. У цьому контексті й досі залишається більше запитань, ніж відповідей, які стосуються механізмів репресивної політики, особливо її регіонального аспекту, тому історіографічна розробка даної проблеми сучасними вітчизняними дослідниками з кожним роком набирає все більших обертів.

Мета дослідження полягає у характеристиці сучасною українською історіографією регіональної специфіки репресій 1930-х рр. стосовно вітчизняної інтелігенції.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. змінилися умови та підходи дослідницької роботи в даній галузі, що сприяє появі ряду самостійних, як вузькоспеціалізованих, так і оглядового змісту робіт, присвячених долі представників вітчизняної інтелігенції в умовах сталінського терору.

Тематика регіонального аспекту сталінських репресій проти української інтелігенції становить один із напрямів дослідження даного явища сучасною вітчизняною історіографією. На сьогодні наявна низка праць, які висвітлюють особливості цих процесів у більшості регіонів УРСР.

Роль і місце ціленаправленої політики тоталітарної держави в досягненні цілковитого кон-

тролю над суспільством і виявлення характерних рис каральної політики та її наслідків для населення південного регіону України висвітлює М. Шитюк [26]. Його праця «Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.» містить аналіз найбільших політичних процесів, сфабрикованих каральними органами проти діячів науки і культури в другій половині 1930-х рр.

Репресіям проти професорсько-викладацького складу університетів і вищих навчальних закладів Одеси та Миколаївщини присвячені роботи П. Соболя [24], В. Нікітіна [13].

Аналітично-статистичним дослідженням щодо сталінського політичного терору проти освітян Півдня України є стаття М. Окси [14], у якій з'ясовано кількість репресованих працівників освіти регіону в другій половині 1930-х рр. Роботу репресивної машини тоталітарного режиму проти освітян Мелітопольщини (статистичні дані, найбільш переслідувані категорії інтелігенції) показано у збірці статей «Репресії проти освітян Запоріжчини» [18].

Аналіз політичних репресій проти науковців, вихідців із Західної України, з акцентом уваги на ідеологічних чинниках їх проведення, знайшов відображення у працях О. Рубльова та Ю.Черченка [21]. Автори говорять про вплив даних подій на розвиток суспільно-політичних взаємин між УСРР та західноукраїнськими землями, української науки та культури, що «спричинилося до зниження інтелектуального рівня та творчого потенціалу української нації» [21, с. 141]. Вчені не оминули і такий аспект, як вплив репресій на побутовому рівні, який полягає у тому, що «у переважній більшості населення УСРР сформувався стійкий стереотип галичанина як «шпигуна», «контрреволюціонера», «націоналіста» на відміну від наддніпрянця, вихованого у відданості «партії й урядові» [21, с. 142]. О. Рубльов у науковій розвідці «Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті рр.: людські біографії у контексті «перековки» [20] простежив і реконструював гулагівську біографію

певної частини уродженців західноукраїнських земель, репресованих тоталітарним режимом через сфабриковані справи «СВУ», «УНЦ» та «УВО» [20, с. 252].

Серед розгалуженої системи регіональних досліджень масових репресій проти інтелігенції помітне місце займають напрацювання подільських вчених. Особливості процесу репресій і його специфіку проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції у регіоні проаналізовано О. Посвістак [16]. Окремим напрямом є вивчення причин та ходу репресій проти науково-краєзнавчої інтелігенції Правобережної України, вплив її представників на поширення краєзнавчого руху в Україні [17], розгортання краєзнавчого життя регіону [22]. Останнім часом з'явилися дослідження регіональних аспектів політичних репресій проти інтелігенції в окремих містах [23].

Сучасна вітчизняна історіографія поповнилася також дослідженнями, присвяченими політичним переслідуванням представників інтелектуальної еліти на Житомирщині [3]. Організація та специфіка здійснення репресивних акцій проти представників «духу нації» цього краю ґрунтовно висвітлена Ю. Шевчуком [25], який виокремив певні регіональні особливості здійснення масових політичних репресій в 1930-х рр., реконструював механізм його здійснення, охарактеризував технологічні методи та прийоми, назвав безпосередніх учасників та виконавців каральних акцій на місцевому рівні.

Низка досліджень сучасних авторів висвітлює становище Київського університету в умовах проведення масових репресивних заходів. Певним підсумком історіографії проблеми стала поява біографічних досліджень [2], присвячених діячам КДУ 1930-х рр., в яких автори намагалися дослідити окреслені питання через призму особистостей. Особливостям стратегії та тактики владних структур щодо розгортання репресивних дій у КДУ присвячена робота К. Довгань [6]. Вперше в історіографії здійснено системний аналіз діяльності представників особового складу Київського університету в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму [6, с. 13–14] на основі

використання широкого кола джерел з історії вишу, документів і матеріалів його діячів (1933–1941 рр.).

Не минули сучасні дослідники й інтелігенції північно-східного регіону України. Імена уродженців чернігівської землі, які були розстріляні в урочищі Сандормох, оприлюднила І. Довга [5]. Вивченням «справ» чернігівської інтелігенції займався і В. Шкварчук [27]. Становище окремих груп інтелектуальної еліти Харківщини досліджували М. Корж [9], І. Панченко [15], К. Двірна [4]. Ситуація на Полтавщині у 1930-ті рр. значною мірою висвітлюється в рамках серії «Реабілітовані історією» [8]. У книзі «Репресоване краєзнавство: (20–30-і роки)» [19] на основі широкого кола джерел висвітлюється стан краєзнавства в Україні 1920–1930-х рр., розповідається про найактивніших діячів краєзнавчого руху, в т.ч. полтавчан, які стали жертвами сталінських репресій. Нищівну політику проти науково-педагогічної інтелігенції у даному регіоні вивчали Л. Бабенко [1], Н. Кочерга та В. Ревегук [10]. Документальне підтвердження масового характеру репресій на Полтавщині подається в дослідженні О. Лошицького [12].

Висвітленню окремих аспектів даної проблематики у східних регіонах України присвячені роботи А. Климова [7], З. Лихолобової [11].

Отже, сучасний стан розробки проблеми регіональної специфіки політичних репресій проти української інтелігенції характеризується появою низки праць, яким притаманна ґрунтовна джерельна база, поєднання історичної біографістики з соціологічними, політологічними та культурологічними аспектами. Автори, на основі архівних джерел, подають статистичні дані щодо жертв політичного терору в регіонах, повертають із забуття імена багатьох вчених та освітян. Дослідники з'ясували хід багатьох показових політичних процесів, посилення терору та переслідувань на теренах українських земель. Крім того, історіографія проблеми має чітке методологічне підґрунтя, і праці такого характеру стають особливою ланкою у відтворенні загальної картини сталінських репресій у радянській Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко Л. Політичні репресії 1920–1930-х рр. у Полтавському педагогічному інституті / Л. Бабенко // Рідний край: альманах Полтавського державного педагогічного університету / Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2009. – № 2 (21). – С. 196–209.
2. Верба І. В. Кость Штеппа / І. В. Верба // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 97–112; № 4. – С. 98–114; Казьмирчук Г. Д., Ляпіна О. В. Репресії радянської влади проти істориків Київського

- університету (1918–1935 рр.) / Г. Д. Казьмирчук, О.В. Ляпіна // Вісник Київського університету. Серія: Історія. – 1999. – Вип. 42. – С. 8–12; Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і роки ХХ ст. / Л. В. Шевченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – 2003. – Вип. 20–21. – С. 511–527.
3. Голяченко О.С. Остання адреса – Сандормох (невідомі сторінки репресій 30-х років) / О.С. Голяченко // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 191–192; Єршов В. Політичні репресії в Житомирському пединституті 1933–1941 рр. / В. Єршов // Волинь-Житомирщина: Іст.-філол. зб. з регіон. пробл. – Житомир, 1998. – Вип. 3. – С. 37–71; Рафальська Т. «Великий терор на Житомирщині»: специфіка та технологія / Т. Рафальська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 66–75.
 4. Двірна К. Інтелігенція Харківщини в роки сталінського терору (за сторінками місцевої преси 1937 р.) / К. Двірна // Культура України. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 17–27.
 5. Довга І. Чернігівці у розстрільних списках Соловків / І. Довга // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 67–70.
 6. Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 р. р.): автореф. дис. канд. іст. наук / К. Г. Довгань. – К., 2008. – 15 с.
 7. Климов А. Шість страшних літ (політичні репресії в Луганському педагогічному інституті 1933–38 рр. / А. Климов // Бахмутський шлях. – Луганськ, 2008. – № ¾ (52/53). – С. 123–127.
 8. Ковтун Г. К. та ін. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г.К. Ковтун // Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України та ін.; Ред. кол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., Полтава, 1992. – С. 5–49.
 9. Корж М. «Справа» УФТІ: [Репресії серед харків. учених-фізиків в 30-х рр.] / М. Корж // Краєзнавство. – 1995. – Річник VII. – Ч. 1–4. – С. 50–52.
 10. Кочерга Н. Репресивні заходи сталінізму проти наукової інтелігенції Полтавщини / Н. Кочерга, В. Ревегук [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.poltava.repres.narod.ru
 11. Лихолобова З. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії у др. пол. 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донбасу) / З. Лихолобова – Д., 2006. – 145 с.
 12. Лошицький О. «Лабораторія–2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. / О. Лошицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178.
 13. Нікітін В. Репресовані краєзнавці Миколаївщини / В. Нікітін, М. Шитюк // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 134–138.
 14. Окса М. Репресії проти освітян на Півдні України / М. Окса // Репресії проти освітян Запоріжчини. – Мелітополь, 2001. – С. 6–30.
 15. Панченко І. Репресії музейних працівників на Харківщині (30-ті рр. ХХ ст.) / І. Панченко // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 6. – С. 78–86.
 16. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 20–30 р. р. ХХ ст.: взаємини з владою.: автореф. дис.... канд. іст. наук / О.А. Посвістак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 19 с.
 17. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – поч. ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 600 с.
 18. Репресії проти освітян Запоріжчини: Зб. наук. праць студентів та викладачів / За ред. М.М. Окси. – Мелітополь, 2001. – 105 с.
 19. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / Передм. П.Т. Тронька; Ін-т історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; М-во культури України. – К., 1991. – 514 с.
 20. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті рр.: людські біографії у контексті «перековки» / О. Рубльов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 250–314.
 21. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті рр. ХХ ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1994. – 350 с. ; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О.С. Рубльов. – К., 2004. – 648 с.
 22. Савчук В.О. Кам'янець-Подільський як центр науково-краєзнавчого руху Поділля першої половини 20-х років ХХ ст.: проблеми формування та діяльності / В.О. Савчук // Освіта, наука, культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 9. – С. 279–292; Савчук В.О. Політичні переслідування краєзнавців м. Кам'янця-Подільського у 1933 р. (за

- матеріалами архівно-кримінальної справи № 275629) / В.О. Савчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 255–266.
23. Савчук В.О. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янець-Подільського у 1920–1930-х рр. / В.О. Савчук // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – № 2. (33). – С. 370–386; Прокопчук В. Доля Дмитра Богацького: від голови Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН до «ворога народу» / В. Прокопчук // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – № 1(36). – С. 235–243.
 24. Соболев П. Нищення інтелектуальної еліти Півдня України: 30-ті роки / П. Соболев // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 276–281; Соболев П. Члени Миколаївської «Просвіти» – жертви сталінських репресій / П. Соболев [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.memorial.kiev.ua>
 25. Шевчук Ю. Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст. / Ю. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 213–239; Шевчук Ю. Політичні репресії проти науково-педагогічної інтелігенції Житомирщини в добу «великого терору» / Ю. Шевчук // Іст. журнал. – К., 2009. – № 3(45). – С. 66–79.
 26. Шитюк М.М. Освітня Миколаївщина – жертви репресій сталінізму / М.М. Шитюк. – Миколаїв, 1994. – 70 с.; Шитюк М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті роки ХХ століття) / М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 94–99; Шитюк М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України / М. Шитюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 398–412; Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук / М.М. Шитюк. – К., 2001. – 26 с.
 27. Шкварчук В. Из енкаведистських архівів: [За матеріалами кількох «Справ» на інтелігенцію Чернігів. обл.: І. Тичина, І. Сазонов, В. Васок] / В. Шкварчук // Дзвін. – 1995. – № 3. – С. 129–135.

© Лариса Грицик
(Київ)

**РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА МАССОВЫХ РЕПРЕССИЙ 1930-Х ГГ.
ПРОТИВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ:
СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

Исследуется степень изученности и современное состояние выяснения проблемы украинской историографией. Акцентируется внимание на основных подходах, взглядах и выводах ученых относительно региональных особенностей процессов уничтожения украинской интеллектуальной элиты в 1930-х гг.

Ключевые слова: историография, репрессии, интеллигенция, региональная специфика.

© Larysa Grytsyk
(Kyiv)

**THE REGIONAL SPECIFICITY OF MASS REPRESSIONS IN 1930 AGAINST DOMESTIC
INTELLECTUALS: THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

There are researching the degree of learning and the temporary state of the clarification of the problem by Ukrainian historiography. The attention is accented to basic methods, opinions and conclusions of scientists concerning regional features of process of demolishing of the Ukrainian intellectual elite in 1930.

Keywords: the historiography, repressions, an intellectuals, a regional specificity.

До редакції надійшла 16.10.2013.

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВИХ ІДЕЙ Р.М. ОРЖЕНЦЬКОГО У РОБОТІ
«ЕЛЕМЕНТАРНА ТЕОРІЯ СТАТИСТИЧНИХ ВЕЛИЧИН І ОБЧИСЛЕНЬ»

Розкриваються ключові аспекти в роботі Р.М. Орженцького «Елементарна теорія статистичних величин і обчислень». Дана робота присвячена розгляду еволюції основних наукових ідей акад. Р.М. Орженцького.

Ключові слова: Р.М. Орженцький, статистика, економічні дослідження, ЦСУ, математичний аналіз, перепис населення, поняття сукупностей, середні величини.

Ускладнення та підняття на вищий рівень розвитку господарчого життя суспільства вимагало більш ефективних підходів до обліку, управління та розробки методів подальшого вдосконалення як у виробничій, так і у соціальній сфері. Тому вже на початку ХХ ст. стали поширеними впровадження статистики у різні життєві галузі. Так, статистика стала невід'ємною складовою економічних та соціальних досліджень, виникла губернська статистика. Багато вітчизняних вчених стали активно використовувати засоби математичної статистики для проведення наукових досліджень у вирішенні практичних задач (М.М. Вольф, А.О. Сапегін, О.К. Філіповський, А.А. Марков, Ю.О. Філіпченко, Є.Є. Слуцький, О.В. Леонтович, В.І. Романовський, П.О. Некрасов, Р.М. Орженцький, О.О. Чупров та ін.). Здобутки деяких з цих учених на сьогодні втрачено, а прізвища їх майже невідомі (наприклад, Р.М. Орженцький, О.К. Філіповський, О.О. Чупров).

Дана робота присвячена розгляду еволюції основних наукових ідей акад. Р.М. Орженцького у його роботі «Елементарна теорія статистичних величин і обчислень» [1]. Щодо наукових здобутків цього вченого маються лише деякі виокремлені відомості, досліджень стосовно здобутків його наукової діяльності та їх значення не проводилося.

Зазначена робота акад. Р.М. Орженцького, видана Київським губернським статистичним бюро 1921 р., де він (з 1919 р.) працював науковим консультантом та редактором Статистичного бюлетеня. В той же час вчений також керував кафедрою теоретичної економії в АН УРСР та Соціально-економічним відділом академії. Відомо, що в АН УРСР він організував вивчення бюджетів, кон'юнктури народного господарства, руху ринкових цін. До Києва він був переведений з Москви у 1919 р., де займав посаду завідуючого відділом статистичної методології ЦСУ РРФСР [2]. Тому висвітливо події (сто-

совно статистичних органів країни та їх роботи), що відбувалися в ці роки й впливали на наукову та практичну діяльність вченого.

14 грудня 1917 р. декретом ВЦВК була створена ВРНГ як єдиний загальноекономічний центр, почали вестися статистичні роботи у всіх започаткованих організаціях і закладах. У структурі ВРНГ було створено спеціальний відділ статистики та перепису, який повинен підготувати промисловий перепис уже в 1918 р. У період побудови та становлення нової держави, а також прагнення до державного централізованого регулювання усіх життєвих питань, ВРНГ, що була перевантажена, для забезпечення масштабних, організованих статистичних робіт, підняла питання про створення відповідного державного закладу, який би впровадив і керував єдиною централізованою системою державної статистики. Тому в червні 1918 р. на I Всеросійському з'їзді статистиків розглянуто та обговорено проект Положення про державну статистику, який представив голова відділу статистики та перепису ВРНГ П.І. Попов і вже 25 липня 1918 р. Декретом РНК «Про державну статистику (Положення)» було проголошено створення єдиного державного органу – Центрального статистичного управління (ЦСУ) [3]. У вересні цього ж року для подальшого розвитку державної системи статистики створені нові статистичні органи, затверджені у «Положенні про організацію місцевих статистичних закладів» та «Положенням про Раду у справах статистики при Центральному статистичному управлінні». Необхідні відомості для ЦСУ повинні були надавати державні та суспільні організації, заклади та приватні товариства.

Щодо проф. Р.М. Орженцького, то він у 1918–1919 рр. працював професором Петроградського університету, розвиваючи далі свої дослідження в галузі математичної статистики. Будучи економістом за фахом, він прово-

див оціночно-статистичні дослідження, поступово занурюючись у методологічні питання математичної статистики, результатом яких ще у 1912 р. була робота «Зведені ознаки» [4], подана дисертація на ступінь доктора політичної економії та статистики до захисту у Санкт-Петербурзькому університеті. Офіційним опонентом роботи був акад. А.А. Марков – видатний математик, професор Санкт-Петербурзького університету, відомий своїми роботами у галузях математичного аналізу, теорії ймовірності та математичної статистики [4, 6]. У 1919 р. Р.М. Орженцького переводять до Москви на посаду завідуючого відділом статистичної методології ЦСУ РРФСР.

Відбувалася постійна перебудова органів статистики. У 1919 р. проф. Р.М. Орженцький переїхав до Києва науковим консультантом та редактором Статистичного бюлетеня губернського статистичного бюро, де, як відомо, у лютому 1919 р. було встановлено радянську владу, яка протрималася до кінця літа. Вже у березні 1919 р. Раднарком України затвердив Положення «Про місцеві статистичні заклади України», а в червні – Положення «Про державну статистику» [3]. У липні Робітничо-селянський уряд України заслухав доповідь представника ЦСУ РРФСР про впровадження організаційної комісії в Україні та підпорядкування їй Губернських статистичних бюро.

Радянська влада повернулася на територію України у лютому 1920 р., а в травні 1920 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська конференція статистиків та економістів та Раднарком УРСР затвердив «Положення про Бюро Центрального статистичного управління Федерації на Україні» (Всеукрстатбюро, яке у жовтні перейменоване на Центральне статистичне управління УРСР) [3, 4]. Наступного місяця Раднарком УРСР затвердив склад Виконавчого Комітету Ради статистиків, а в липні – прийняв постанову про мобілізацію статистичних сил України. Темпи розбудови та проведення робіт статистичними органами були дуже високими внаслідок необхідності швидкого вирішення поставленої задачі централізації робіт усіх галузей господарства країни. У серпні відбувся Всеукраїнський з'їзд представників статистичних бюро, почався перший Всеросійський перепис населення та сільськогосподарський перепис. У березні 1921 р. із подальшим поширенням державної централізації статистичні заклади України включено до системи статистичних органів ЦСУ РРФСР, а у квітні Раднарком України прийняв постанову про Всеукраїнське

Центральне статистичне бюро, згідно якого відбувся поділ Всеукрстатбюро (яке стало самостійним Центральними статистичним органом державної статистики України) та Харківського Губстатбюро (на базі якого у липні відбулася Всеукраїнська статистична конференція завідуючих губернськими статистичними бюро). З жовтня 1921 р. почали виходити номери Статистичного бюлетеня ЦСУ УРСР, що було свідченням організації в Україні державної поточної статистики промисловості та праці, а трохи згодом державної статистики транспорту і зв'язку, освіти [3].

Звичайно, широке впровадження статистичних робіт у господарські галузі неможливе без попереднього розвитку відповідних теоретичних і прикладних напрямків у статистиці. Напружена робота по організації поточних статистичних досліджень у системі державних статистичних органів з метою отримання вагомих для керування господарством країни результатів, вимагала такої ж напруженої праці вчених в галузі статистики: вирішення ряду методологічних питань, впровадження статистичних методів до нових галузей науки та практики, розв'язання нових практичних завдань тощо. Огляд наявних джерел різних галузей науки вказує, що статистика у перші десятиріччя ХХ ст. набула поширення як інструмент для вирішення різних завдань.

Починаючи з досліджень в галузі теорії цінності, проводячи дослідження економічних явищ, Р.М. Орженцький стає розробником математичних методів кількісного вимірювання масових суспільних явищ, методологічних питань математичної статистики. Звичайно, що еволюція досліджень вченого в галузі статистики має відображення у його наукових працях. У працях, які дійшли до наших днів, також можна побачити еволюцію його наукових інтересів: від економічних учень як економіста, використання інструменту статистики у дослідженнях, подальшого проведення вивчення та аналізу соціальних явищ засобами статистики до розгляду методологічних аспектів теорії статистики, а саме питань щодо статистичних величин та обчислень. Крім того, було виявлено, що його остання відома робота, опублікована до еміграції, «Елементарна теорія статистичних величин і обчислень» [1] також за своєю структурою відображає еволюцію досліджень вченого в галузі статистики.

Вказана робота має п'ять розділів, зміст яких чітко відповідає порядку виникнення наукових інтересів вченого (звичайно, що вже за

більш усестороннього розгляду питань, а також на основі відповідного наукового досвіду). Розділи логічно пов'язані між собою.

Так, у першому, найбільшому розділі, присвяченому розгляду статистичних сукупностей, які за своєю природою є статичними, детально розглядається поняття їх видів та відповідно величин, що є важливими характеристиками. Починаючи від детального розгляду понять роду у сукупності, родової та зведеної характеристики явищ, зведених ознак та їхніх властивостей через дослідження закономірностей у сукупностях, підходить до поняття ймовірності та методологічних аспектів вибіркового досліджень. Далі логічно вводить до розгляду середні величини для кількісних сукупностей та відносні числа для якісних, дослідженню яких присвячує наступні два розділи «Середні величини» та «Відносні числа».

Другий розділ роботи («Середні величини») є трохи меншим за розміром. В ньому розглядаються різні середні величини як поняття та наводяться результати дослідження щодо їх практичного застосування. Наводячи визначення поняття деякої середньої величини, вказує прийоми обчислень разом із підходами до полегшення цих обчислень та проводить дослідження середньої величини з точки зору її значення як характеристики ряду. Доводить, що в асиметричних рядах найпопулярніша серед усіх середніх – середня арифметична вже не виражає істинної величини, тобто втрачає своє важливе значення, а істинна величина на знаходить собі об'єктивно-емпіричного виразу у деякій характерній варіанті ряду. З метою пошуку інших величин для характеристик ряду, асиметрія яких є органічною, а не випадковою, вчений підходить до розгляду моди. Показавши, що мода є виразом найбільш ймовірного результату сумісної дії усіх факторів, що відтворюють найбільш частий тип явища. Ухилення від цього типу середньої, хоч і досягають досить великих розмірів, але зустрічаються рідко. Від цього типу природно виміряти ухилення усіх інших величин ряду. Отримує висновки, що така середня величина як мода є ти-

повим і життєво-реальним представником ряду, а тому повинна бути впровадженою до використання на рівні із середньою арифметичною.

Третій розділ «Відносні числа» дав можливість розглянути питання дослідження якісних сукупностей. В ньому, досліджуючи різні види відносних чисел, вчений довів їхню схожість із середніми величинами у наданні характеристики ряду, а також показав, що дослідження відносних чисел є схожим до дослідження рядів при отриманні середньої арифметичної.

В останніх двох невеликих розділах «Функціональна залежність» та «Кореляція» Р.М. Орженцький перейшов до розгляду динамічних рядів, викрив суть досліджень з точки зору математичної статистики для подібних рядів та розглянув найпростіший випадок – лінійну залежність. У розділі «Функціональна залежність» учений провів дослідження методологічних питань щодо викриття функціональної залежності. Як ефективний метод отримання визначеного типу функціональної залежності ознак їм було наведено основні результати методу найменших квадратів для деяких простих видів залежностей. Результати, наведені у розділі, дали можливість логічно перейти до розгляду поняття кореляції ознак, що Р.М. Орженцький і робить в останньому, п'ятому, розділі роботи. Детально розглядаючи основи поняття кореляції, його значення та використання для дослідження кількісних рядів, учений логічно навів деякі моменти аналогу дослідження для якісних рядів, а саме – використання коефіцієнту тяжіння, а на його основі, коефіцієнту Джині з теорії цінності та інших похідних коефіцієнтів.

Отже, розділи роботи Р.М. Орженцького «Елементарна теорія статистичних величин і обчислень» послідовно відображають еволюцію досліджень вченого в галузі статистики: від використання інструменту математичної статистики у дослідженнях, подальшого аналізу явищ засобами статистики до розгляду основ та методологічних аспектів теорії статистики, питань щодо статистичних величин та обчислень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Орженцький Р.М. Элементарная теория статистических величин и вычислений / Р.М. Орженцький. – К.: Держ. вид-во, 1921. – 169 с.
2. Энциклопедия статистических терминов. В 8 т. Т 8. Выдающиеся отечественные и зарубежные ученые в области статистики / Федеральная служба государственной статистики. – М., 2011. – Режим доступа: www.gks.ru/free_doc/new_site/rosstat/stbook11/tom8.pdf
3. Исторические источники советского периода. – С. 582–605. – Режим доступа: <http://window.edu.ru/resource/215/42215/files/p2s3c7.pdf>

4. Орженцкий Р.М. Сводные признаки / Р.М. Орженцкий. – Ярославль: Тип. Губернского Правления, 1910. – 443 с.
5. Вергунова І.М. Математичні методи для вирішення наукових завдань вітчизняної агрономії першої половини ХХ ст. / І.М. Вергунова, В.Й. Красніцький. – К., 2012. – 145 с.

© Ольга Диденко
(Київ)

ОТОБРАЖЕНИЕ ЭВОЛЮЦИИ НАУЧНЫХ ИДЕЙ Р.М. ОРЖЕНСКОГО В РАБОТЕ «ЭЛЕМЕНТАРНАЯ ТЕОРИЯ СТАТИСТИЧЕСКИХ ВЕЛИЧИН И ВЫЧИСЛЕНИЙ»

Раскрываются ключевые аспекты в работе Р.М. Орженского «Элементарная теория статистических величин и вычислений». Данная работа посвящена рассмотрению эволюции основных научных идей акад. Р.М. Орженского.

Ключевые слова: Р.М. Орженский, статистика, экономические исследования, ЦСУ, математический анализ, перепись населения, понятие совокупностей, средние величины.

© Olga Didenko
(Kyiv)

DISPLAYING THE EVOLUTION OF SCIENTIFIC IDEAS R.M. ORZHENSKY IN THE «ELEMENTARY THEORY OF STATISTICAL VALUES AND COMPUTING»

The paper deals with key aspects in the book of R.M. Orzhensky «Elementary theory and calculation of statistical values». This work is devoted to the evolution of the main scientific ideas of R.M. Orzhensky.

Keywords: R.M. Orzhensky, statistics, economic research, CSO, mathematical analysis, the census, the concept of aggregates, averages.

До редакції надійшла 2.10.2013.

УДК 929 Єремєєв

© Сергій Чернецький
(Переяслав-Хмельницький)

ІЗ МАЛОВІДОМИХ СТОРІНОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА І.М. ЄРЕМЕЄВА

У статті вперше до наукового обігу вводиться матеріал, який стосується клопотання перед наркомом землеробства СРСР І.О. Бенедиктовим про перегляд постанови Державної комісії з сортовипробування зернових культур про встановлення авторства І.М. Єремєєва по сорту озимої пшениці «Українка».

Ключові слова: І.М. Єремєєв, сорт озимої пшениці, «Українка 0246», Миронівська селекційна станція, Державна комісія з сортовипробування зернових культур.

Професор Іван Максимович Єремєєв – один із найвидатніших представників плеяди вчених-селекціонерів, організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

17 листопада 1939 р. Державною комісією з сортовипробування зернових культур розглянута заява І.М. Єремєєва про встановлення авторства по сорту озимої пшениці «Українка 0246» Миронівської селекційної станції. При голосуванні постанови голоси членів Держкомісії розділились порівну: «Марініч, Немчінов та академік Якушкін проголосували за призначення співавторства трьох осіб (Жолткевича, Ковалевського та Єремєєва, з визначенням розміру премії Ковалевському 1/3 та Єремєєву 1/3; академік Константінов,

академік Лісіцин та професор Пісарев проголосували за призначення співавторства 2-х осіб: Жолткевича та Єремєєва)» [2, с. 25].

Проте постанова, що була затверджена за дорученням РНК СРСР від 17 січня 1939 р. наркомом землеробства, наркомом НКСГ СРСР та наркомом харчової промисловості, суперечила точному змісту інструкції про встановлення авторства. Відповідно до інструкції, співавторство мало місце, якщо робота селекціонера перервана раніше передачі сорту в державне сортовипробування, але сорт був випробований не менше одного року в малому попередньому сортовипробуванні, а решта роботи була закінчена іншим селекціонером, то обидва вважаються співавторами та мають

право на отримання свідоцтв [2, с. 25]. Таким чином, необхідної умови для встановлення співавторства в виведенні «Українки» немає, так як це видно із історії цього сорту, викладеного в монографічному нарисі «Озимая пшеница «Украинка» 0246 Мироновской станции» [1].

Як зазначає І.М. Єремеев, найкоротший шлях селекційного процесу методом індивідуального лінійного відбору, яким була виведена «Українка» складався з наступних етапів: 1. Селекційний (маточний) розплідник з засівом насіння окремих родоначальних рослин або колосків; 2. Контрольний розплідник; 3. Попереднє дрібне сортовипробування; 4. Конкурсне станційне сортовипробування.

Участь у роботі по виведенню «Українки» спеціаліста В.Є. Жолткевича та практиканта Л.І. Ковалевського полягала в тому, що першим в осінньому посіві 1915 р. був закладений селекційний розплідник насіння окремих колосків, відібраних із Банатки, Тейки, Горконкур та інших сортів. Серед 68 ліній, закладених із «Банатки», під № 246 були висіяні 30 насінин майбутньої «Українки» [1, с. 12]. Протягом 1916 р. В.Є. Жолткевичем зроблені фенологічні спостереження, збір та аналіз рослин. Для № 246 були отримані такі показники: вага насіння одного колоса – 1,36 г, вага 1000 насінин – 40,6 г, відношення ваги соломи до ваги зерна – 2,25, довжина колоса – 10,5, кількість насіння в колосі – 39, кількість колосків – 20, довжина соломи – 115 см, щільність колоса – 1,90 [1, с. 13]. По цих показниках № 246 не виділявся зі всього матеріалу, що аналізувався, а займав проміжне положення [1, с. 14]. Після вибракування для осіннього засіву В.Є. Жолткевичем було намічено 144 лінії. Внаслідок призиву на військову службу робота дослідника на цьому припинилась. Осінній засів здійснено за його планом практиканткою Р.І. Борю. Після демобілізації В.Є. Жолткевичу була доручена робота з селекції вівса. В травні 1919 р. він помер від туберкульозу. Таким чином, В.Є. Жолткевичем не тільки не було проведено однорічне мале попереднє сортовипробування, а й випробування ліній у контрольному розпліднику.

Л.І. Ковалевський, як практикант, прибув на Миронівську станцію в 1917 р. Ним була проведена робота на контрольному розпліднику з весни 1917 р. до збирання врожаю. Заслугою Л.І. Ковалевського є те, що своїм сумлінним доглядом він зберіг розплідник, який значно постраждав під час зимівлі. Він також виконав фенологічні спостереження та здійснив окомірну оцінку висіяних ліній, по якій № 246 був у числі п'яти кращих номерів [2, с. 3].

Разом з Л.І. Ковалевським у роботі брали участь практикантки Стравінська та Влайкова. На цьому участь Л.І. Ковалевського в діяльності по виведенню «Українки» закінчується, про що він сам вказує в замітці «Про час виведення сорту «Українка» в журналі «Селекція та насінництво» [3, с. 63].

У період збору врожаю Л.І. Ковалевському доручено закласти новий селекційний розплідник, використовуючи при цьому кращі лінії, які знаходилися в контрольному розпліднику. Ним були відібрані колоски та закладені лінії повторного відбору із низки номерів: 45, 57, 84, 18, 62, 68, 82, 83, 91, 96, 103, 106, 136, 140, 195, 237, 247, 248, але жодної лінії із № 246 закладено не було [4]. Роботу із заново відібраним матеріалом Л.І. Ковалевський продовжував до 1919 р., коли після смерті В.Є. Жолткевича йому була передана робота по селекції вівса.

Описана участь Л.І. Ковалевського та виконана ним робота по догляду за розплідником, є його великою заслугою, але як вважають члени Держкомісії (селекціонери академік Константінов, академік Лісіцин та професор Пісарев) не дає йому права на призначення співавторства [2, с. 4].

Під час збору колосків 1917 р. робота по селекції пшениці та контрольний розплідник були передані І.М. Єремееву. Вся подальша робота з виведення сорту «Українка» на Миронівській станції проведена під керівництвом та безпосередньою участю І.М. Єремеева. Послідовні етапи селекційної роботи детально викладені в монографії «Озимая пшеница «Украинка» 0246 Мироновской станции». Коротко вони полягають в наступному:

Аналіз даних вибіркового обліку рослин, які розвивалися за нормальної густоти стояння, не дав підстав для бракування, тому в осінньому посіві 1917 р. увесь матеріал пересіяли наново. Частина ліній (62), кращих за якістю зерна, в тому числі № 246, була висіяна на більших ділянках (18 кв. м) при двократній повторюваності. На всьому посіві вперше був застосований стандартний метод. Залишок насіння 62 ліній, за виключенням частини, залишеної в якості страхового фонду, був висіяний маленькою сівалкою в розмноженні.

1918 р. після обліку врожаю в розпліднику були виділені 8 ліній: X, 56, 60, 95, 103, 151 та 246, які через наявність насіння, отриманого з ділянок розмноження, стало можливим включити, оминувши попереднє сортовипробування в конкурсне.

Даними врожаю сортовипробування 1919–1920 рр. та наступних років і спостереженнями за станом посіву під час вегетації були відмічені високі господарські якості № 246, у тому числі й урожайність [2, с. 5].

Після обліку врожаю 1920 р. № 246 було присвоєно № 246 назва «Українка». В 1921 р. «Українка» передана для випробування на Полтавську, Іванівську та Ільїнецьку станції. В наступні роки кількість пунктів випробування розширено. Випробуваннями на інших пунктах були підтверджені цінні якості «Українки» та встановлена її значимість, як сорту широкого значення. В 1923 р. станцією було подано заяву в Сортово-наслідне управління Цукротресту про закріплення за сортом назви «Українка», схвалення його розповсюдження та внесення в сортовий реєстр. В 1926 р. «Українка» внесена до Державної Племінної книги при управлінні сільського господарства СРСР.

Низка здійснених І.М. Єремєєвим заходів забезпечила швидке розповсюдження «Українки» та створення вихідних фондів чистосортного насіння. В 1920 р. за ініціативою І.М. Єремєєва розмноження насіння, через відсутність земельної території на станції, було перенесено в селянські господарства. Для отримання вихідних суперелітних матеріалів, на станції з 1921 р. І.М. Єремєєвим застосований метод повторного відбору та браковки по потомству. Пізніше, в дещо видозміненому вигляді, він був застосований на всіх станціях Цукротресту для отримання насіння супереліти (розплідник А). До насінницької

роботи, організованої на самій станції, з 1921 р. було залучено навчальне господарство Маслівського технікуму, що значно розширило фонд оригінального сортового насіння [2, с. 6]. Не дивлячись на відсутність на станції в той час нормальних умов для насінницької роботи, якість виданого станцією насіння завжди була високою, а його сортова чистота близькою до 100%. Розмноження «Українки» відбувалось виключно швидкими темпами. На 1929 р. лише в господарствах Цукротресту «Українка» займала площу 104000 га, а в 1930 р. – 2 млн. га [2, с. 7].

Академік М.І. Вавілов у другому томі видання «Теоретичні основи селекції рослин», наголошуючи на досягненнях радянської селекції, писав: «...із українських установ відмітимо роботу Миронівської станції Цукротресту, що вивела пшеницю «Українку» із «Банатки» (селекція І.М. Єремєєва). Цей сорт нині отримав широке розповсюдження в районах південної України та Північного Кавказу. Мабуть, не менше половини всієї площі озимої пшениці в СРСР представлено нині «Українкою», яка відзначається великою продуктивністю, добрими мукомольно-хлібопекарськими якостями та універсальністю» [5, с. 81].

Отже, головне досягнення в житті І.М. Єремєєва – створення сорту озимої пшениці «Українка». Його участь у створенні цього сорту не тільки в тому, що вчений провів важливі заключні роботи по різноманітних випробуваннях сорту, але й розпочав широке впровадження його у виробництво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єремєєв І.М. Озимая пшеница «Украинка» 0246 Мироновской станции. (Монографический очерк) / И.М. Єремєєв, А.М. Левшин. – К.: Издание Мироновской опытно-селекционной станции, 1928.
2. Клопотання І.М. Єремєєва перед наркомом землеробства СРСР Бенедиктовим І.О. про перегляд постанови Державної комісії з сортовипробування про встановлення авторства І.М. Єремєєва по сорту озимої пшениці «Українка» // РП-№ 391: Фонди музею історії Уманського національного університету садівництва.
3. Ковалевский Л.И. О времени выведения сорта «Украинки» / Л.И. Ковалевский // Селекция и семеноводство. – 1938. – № 3.
4. Справка из хранящихся при Мироновской селекционной станции архивных материалов: № 22–3 от 06.12.1937 г. // РП-№ 256: Фонди музею історії Уманського національного університету садівництва.
5. Теоретические основы селекции растений / Под. общ. ред. академика Н.И. Вавилова. – М.-Л.: Госсельскохозиздат, 1935. – Т. 2.

© *Сергей Чернецкий*
(*Переяслав-Хмельницкий*)

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССОРА И.М. ЕРЕМЕЕВА

В статье впервые в научном обиходе используется материал о ходатайстве к наркому земледелия СССР И.О. Бенедиктову о пересмотре постановления Государственной комиссии по

сортиспытанию зерновых культур об установлении авторства И.М. Еремеева по сорту озимой пшеницы «Украинка».

Ключевые слова: И.М. Еремеев, сорт озимой пшеницы, «Украинка 0246», Мироновская селекционная станция, Государственная комиссия из сортиспытания зерновых культур.

© *Sergiy Chernetsky*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

THE LITTLE KNOWN PAGES OF RESEARCH ACTIVITY OF PROFESSOR I. M. YEREMEYEV

The article introduces at the first time into the scientific circulation the material, concerning the petition to the People's Commissar of Agriculture of the USSR I. A. Benediktov to review the resolution of the State Commission for testing of grain crops to the establishment of authorship of I. M. Yeremeyev on winter wheat «Ukrainian».

Key words: I. M. Yeremeyev, variety of winter wheat, «the Ukrainian 0246», the Myronivka Breeding Station, the State Commission for testing of grain crops.

До редакції надійшла 8.10.2013.

УДК 631.4:001.8 (091)(477)

© *Олена Красікова*
(*Київ*)

ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТІВ УКРАЇНИ ПРОФЕСОРОМ ВОЛОДИМИРОМ ІВАНОВИЧЕМ КРОКОСОМ (1913–1929 РР.)

Розглядаються експедиційні дослідження ґрунтів професором Крокосом протягом 1913–1929 рр. Проаналізовано та узагальнено його внесок в розвиток ґрунтознавчої науки в Україні.

Ключові слова: ґрунтознавство, ґрунтознавчі дослідження, Секція ґрунтознавства СГНК НКЗС, ґрунтотворні породи, поховані ґрунти, лес.

У сучасних енциклопедичних виданнях ім'я українського вченого Володимира Івановича Крокоса (1889–1936 р.) пов'язують із геологічними дослідженнями четвертинної серії України, науковими працями з геології антропогену, палеозоології та палеонтології [14, с. 432]. І майже не згадується робота вченого в польових ґрунтознавчих дослідженнях, більшість з яких відбувалася за часів роботи Володимира Івановича в Сільськогосподарському науковому комітеті України, в 20-х рр. минулого століття, а деякі із заходів проходили безпосередньо під керівництвом проф. В. Крокоса. Таке упущення є недоліком видань радянського періоду. Періодика 30–40 рр. ХХ ст., що висвітлювала історію та стан тогочасного ґрунтознавства, не залишала поза увагою наукову діяльність проф. В. Крокоса з розвитку ґрунтознавства в Україні. В журналі «Почвоведение» за 1938 р. у статті, присвяченій видатній особистості свого часу В. Крокосу, підкреслювалась вагома роль вченого в ґрунтознавчих дослідженнях періоду 1928–1931 рр., зокрема і в складанні карт ґрунтів [2, с. 786].

За останні роки в Україні виходять наукові праці, виконуються дисертаційні дослідження, у яких відтворюється історія вітчизняної

аграрної науки. У багатьох із них ім'я В. Крокоса – дослідника ґрунтів відроджується разом з забутими іменами метрів сільськогосподарської дослідної справи Г. Маховим, О. Набоких та іншими вченими-аграріями.

Мета даної статті: систематизувати та проаналізувати діяльність проф. В. Крокоса в ґрунтознавчих експедиційних дослідженнях, визначити його внесок у розвиток ґрунтознавства в Україні.

Дослідження ґрунтів України В. Крокос розпочав ще зовсім молодим вченим у 1912 р. під керівництвом проф. В. Ласкарьова на території Бессарабії та Поділля. Але на той час вони мали суто геологічний характер.

Період 1913–1917 рр. можна відзначити в біографії вченого як початковий етап ґрунтознавчих досліджень, який розпочався із запрошення Володимира Івановича на посаду наукового співробітника в експедиції ґрунтознавця О.Г. Набоких. Обстеження ґрунтів проходили на території Одещини та північно-західної частини Катеринославщини і склалися з двох частин: польової та лабораторної. Метою дослідних робіт було вивчення «материнських» ґрунтотворних порід, найголовнішою з яких виявився лес. Для більш детального вив-

чення лесу В. Крокос використував методику О. Набоких – свердловини та шурфи (спеціальні викопні ями) глибиною до 6 м.

Експедиційні дослідження величезних територій півдня України дали В. Крокосу належний матеріал, щоб розібратися у «лесовій теорії». Наприкінці літа 1915 р. внаслідок польових дослідів поблизу залізничної станції Мигаєва вченим було зроблено припущення щодо чотирьохповерховостей лесу на Херсонщині. Варто зазначити, що до цих висновків О. Набоких і В. Ласкарьов виявили трьохповерховість лесових відкладів [8, с. 3–7].

Після повернення з експедицій В. Крокосом проведено низку лабораторних робіт. У зібраних гумусових зразках визначався відсотковий склад перегною та ступінь піщаності, отримані результати наносилися на 3-хверстову карту генерального штабу, крім цього складалися 10-тиверстні карти ізогумусових полос, ступеня піщаності, форм карбонатів та інших ґрунтових ознак.

За період опрацювання матеріалу вийшло друком ряд випусків під загальною редакцією О. Набоких: «Материалы по исследованию почв и ґрунтов Херсонской губернии» (1915).

Крім того вийшли три статті В. Крокоса (1915, 1916, 1919), в яких автор на прикладі штучних і природних розрізів, детально описав будову ґрунтів Херсонської губернії [4; 5; 6].

У 1920 р. після тривалої важкої хвороби пішов із життя талановитий вчений і шановний вчитель В. Крокоса – О. Набоких, внаслідок чого всі аналітичні роботи з експедиційними матеріалами призупинились.

Роком пізніше Бюро з дослідної справи при Одеському губземвідділі сформуvalo комісію під керівництвом Г. Танфільєва для розслідування залишених «набоківських» рукописів. У ході роботи комісія констатувала відсутність цілого ряду карт, таблиць, маршрутних списків та інших документів. В. Крокосу, як найближчому помічнику О. Набоких, було доручено непросте завдання: по можливості знайти і доопрацювати втрачені матеріали. Володимир Івановичу вдалося відновити 21 ґрунтовий профіль [7, с. 2].

УВ 1922 р. В. Крокос приступив до роботи з польовими матеріалами, порівнюючи отримані результати з спостереженнями попередніх дослідників: Н. Боголюбова, М. Криштафовича, С. Яковлева та ін.

Результатом дослідів стала праця, яка вийшла у 1924 р. «Лес і фосильні ґрунти південно-західної України». В цій роботі В. Крокос

характеризує фосильні ґрунти досліджуваної території, ретельно описує вміст гумусу по шарах ґрунту, пояснюючи незначну його кількість (у процентному відношенні) розкладанням за минулі роки (сотні, тисячі); визначає хімічний склад похованих ґрунтів, їх фізичний стан, що є наслідком діяльності давніх землетрусів. Вводить термін «фосильні земельні чорноземлі» для окремих земельних ділянок [8].

1925–1926 рр. Секція ґрунтознавства Сільськогосподарського наукового комітету України (СГ СГНКУ) за дорученням дослідного відділу Наркомзему організувала обстеження природно-історичних умов Низо-Дніпрянського (Олешківського) району. Головою закладу призначено проф. Г. Махова, його заступником і керівником гідрогеологічного відділу – проф. В. Крокоса [12, с. 65].

Після вдало проведених дослідів В. Крокос представив висновки за отриманим матеріалом у двох своїх працях, які вийшли 1926 р.: «Походження солонцюватих ґрунтів Низодніпрянського району» і «Наслідки геологічних обслідувань Нижне-Дніпрянського району».

В першій роботі автор надав докази щодо ступеневого засолення ґрунтів надморського району, пов'язуючи його з тогочасним зниженням місцевості. Вперше така гіпотеза про походження солонців з солонцюватого ґрунту була запропонована 1912 р. К. Гедройцем, пізніше, 1924 р. – Д.Г. Віленським.

Але на думку В. Крокоса, ці теорії не можна застосовувати щодо досліджуваного району, оскільки такі засолені ґрунти свідчать про зниження місцевості, а не про її підвищення. При зниженні місцевості, доводить автор, рівень ґрунтових вод піднімається і ґрунти починають засолюватись. Ґрунтотворний процес набуває наступного вигляду: барнястий ґрунт – барнястий ґрунт з ознаками солонцю – солонець – солонець з ознаками солонцюватого ґрунту – солонцюватий ґрунт. Наприкінці статті В. Крокос зауважив, щодо цієї роботи, як спроби притягнути явища динамічної геології – вікові коливання до з'ясування питань генетичного ґрунтознавства. В тогочасній ґрунтознавчій літературі вчений не знайшов, щоб хтось використував цю думку раніше [9, с. 42–48].

В іншій роботі вчений доводить, що лесова тераса Дніпра вкрита тільки першим поверхом лесу, через що вік тераси визначається останньою міжльодовиковою добою. Вивчення еолових нагромаджень приводить автора до висновку про польодовикові вікові коливання [10, с. 26].

В праці «Элементы почвенного плодородия и методика их научений» (1932) автори посилаються на ґрунтознавчі експедиції проф. В. Крокоса 1927 р. з дослідження ґрунтів Парфієвського комбінату і угідь Карловського цукрового заводу та відзначають значущість матеріалів, отриманих професором В. Крокосом щодо ґрунтотворних процесів, які впливали і впливають на утворення та розвиток ґрунтового покриву цих місцевостей [3, с. 38–39].

На жаль, більш детальної інформації щодо цих досліджень автору статті поки що встановити не вдалося.

1927 р. Секція ґрунтознавства СГНК НКЗС відрядила експедицію в справі дослідження ґрунтів Проскурівщини під керівництвом проф. В. Крокоса за замовленням і на кошти самої округи.

Звернувшись до історії дослідження ґрунтів цієї місцевості, варто згадати, що попереднім вивченням ґрунтів Поділля займалися відомі фахівці з ґрунтознавства: О. Набоких, А. Красюк і Г. Махов, але всі результати їхніх робіт мали свої недоліки, тому потребували деяких уточнень.

Роботи експедиції О. Набоких (1914–1915) вимушено призупинені внаслідок воєнних дій, а видана вченим мапа мала занадто схематичний характер щодо застосування її до вимог тогочасного життя, оскільки на ній не відокремлено деградовані чорноземлі й темно-сірі суглинки, в результаті чого не чітко виділено райони залягання кожного з цих типів ґрунтів.

Дослідження А. Красюка (1913) і видана за ними робота (1920) стосувались занадто невеликої смуги ґрунтів, щодо використання цих дослідів для всієї Проскурівської округи.

Експедиції Г. Махова охоплювали різні округи України (1922), підсумком яких вийшла друком 25-тиверстова мапа ґрунтів (1927), що мала детальніший опис ґрунтів Проскурівщини, розділяючи деградовану чорноземлю та відмічаючи невеликі острівці інших ґрунтів [1, с. 25–27].

Експедиційні роботи під керівництвом професора В. Крокоса проходили у 1927–1928 рр. До експедиції увійшли: керівник проф. В. Крокос, ґрунтознавці Д. Біленко, Л. Лепікаш, М. Бурчак-Абрамович, О. Каптаренко та ін.

За 1928 р. експедиція збрала значний матеріал у вигляді зразків ґрунту для подальшої аналітичної обробки і декілька десятків монолітів, що характеризували головні відмінні ознаки ґрунтів.

Взимку 1928–1929 рр. у Центральній агрохімічній лабораторії НКЗС було проведено необхідні роботи з ґрунтом і складені наукові звіти.

Оскільки кінцеве опрацювання матеріалу вимагало багато часу (не менше року), за згодою НКЗС надруковано попередню 10-тиверстову мапу ґрунтів Проскурівщини, складену Д. Біленком за загальною редакцією проф. В. Крокоса, пізніше складено 3-хверстову мапу ґрунтів [13, с. 3].

У 1929 р., після систематизації накопиченого величезного матеріалу вийшла друком стаття В. Крокоса «ґрунтотворчі породи Проскурівської округи». У ній вчений детально характеризує склад порід геологічних пластів, які являють собою ґрунтотворну підстеляючу поверхню, від найдавніших покладів до останніх – четвертинних.

Враховуючи спостереження попередніх дослідників – В. Ласкарьова, О. Набоких, А. Красюка, автор наводить власне припущення щодо виникнення четвертинних порід, а саме – їх озерне чи річкове утворення. За відомостями В. Ласкарьова, О. Набоких та А. Красюка лесова серія Проскурівщини розпадається на два поверхи, а дослідження експедиції проф. В. Крокоса дали підстави для висновку, що поверхів лесу не менш ніж три. Третій поверх було знайдено біля с. Порохні на захід від залізничної станції Войтівці. Щодо складу та часу утворення похованих ґрунтів, автор робить такі висновки: перший похований ґрунт виявлено такими відмінностями чорноземельних ґрунтів як грубого, вилугованого та деградованого; другий похований ґрунт має сіре гумусове забарвлення та підстеляється давнім кротовинним лесом. Чорноземельний характер похованих ґрунтів свідчить про їх утворення за часів панування воєного степу. Також автор відмічає й наявність похованих кротовинних лесів в районах селищ Тарнаруди, Іванківці, Порохні, Книжківці. Це явище – на яке в свій час звернув увагу ґрунтознавець О. Набоких [13, с. 11–18].

Результати Проскурівської експедиції надали змогу В. Крокосові підійти ближче до питання про час утворення Лeticівської низовини [11, с. 156].

Отже, проф. В. Крокос зробив вагомий внесок у розвиток ґрунтознавства в Україні. Учений вперше поставив питання про чотирьохповерховість лесу на півдні України, і про трьохповерховість лесу на Поділлі. Він зробив неоціненний внесок у відновлення та доопрацювання матеріалів набоківських

експедицій по дослідженню ґрунтів півдня України. Успішно впровадив ідею використання явищ динамічної геології для вирішення питань генетичного ґрунтознавства. В. Крокос запропонував власну гіпотезу щодо походження четвертинних відкладів Проскурівської округи, під його науковим керівництвом проведено низку ґрунтознавчих експедиційних

досліджень, зокрема укладено та видано 10-тиверстову мапу ґрунтів Проскурівщини. Наукова спадщина вченого за визначені хронологічні рамки дослідження складає близько 60-ти наукових публікацій.

Перспективами подальших розробок даної теми є аналіз наукової спадщини В. Крокоса, зокрема еволюції наукової думки вченого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біленко Д.К. Ґрунти Проскурівської округи з мапою / Д.К. Біленко // Матеріали дослідження ґрунтів України. – К.: Вид. відділу ґрунтознавства та Проскурівського округового Зем. Від., 1929. – Вип. III. – С. 25–51.
2. История и современное состояние почвоведения проф. В.И. Крокос (некролог) // Почвоведение, под ред. В.Р. Вильямса. – М.; Л.: Наркомпрос РСФСР, 1938. – С. 786–787.
3. Канивец И.И. Элементы почвенного плодородия и методы их научения / И.И. Канивец, А.И. Гнатовская. – Х.; К.: Изд-во НКСнаба УССР, 1932. – 166 с.
4. Крокос В.И. Изменился ли климат Тираспольского уезда Херсонской губернии со времени межледниковой эпохи / В.И. Крокос // Материалы по исследованию почв и ґрунтов Херсонской губернии. – Одесса: Тип. Акц. Южн. Общ. печ. Дела, 1915. – Вип. 6. – С. 7–16.
5. Крокос В.И. Некоторые данные по геологии Тираспольского уезда Херсонской губернии / В.И. Крокос // Геологический Вестник. – Петроград, 1916. – Т. II. – № 2. – С. 57–64.
6. Крокос В.И. К вопросу о составе послетретичных отложений южной России / В.И. Крокос // Зап. Общ. Сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1919. – Т. 88–89. – Кн. 1. – С. 95–114.
7. Крокос В.И. Морфологическая и геологическая характеристика почвоґрунтов / В.И. Крокос // Материалы для характеристики почвоґрунтов Одесской и Николаевской губ. (б. Херсонской). – Одесса: Изв. Областного управления по опытному делу, 1922. – Ч. I. – Вип. 1. – 38 с.
8. Крокос В. I. Лес і фосильні ґрунти південно-західної України / В.І. Крокос: (доп. на IV-у міжнар. конф. Ґрунтознавства в Римі 12–19 трав. 1924 р.) / У.С.С.Р., Н.К.З.С., СГКУ. Секція Ґрунтознавства. – Х.: Друкарня-літогр. Книгоспилки, 1924. – 13 с. – Окр. відб. з журн. «Вістн. С.- Г. Науки», ч. 3–4 за 1924. на укр. і фр. мовах.
9. Крокос В.І. Походження солонцюватих ґрунтів Низово-Дніпрянського району / В.І. Крокос // Вісті Одес. сільськогосп. ун-ту. – Одеса.: Тип. Т-ва «Станок», 1926. – Вип. II. – С. 42–48.
10. Крокос В.І. Наслідки геологічних обслідувань Нижнє-Дніпрянського району / В.І. Крокос // Матеріали по дослідженню ґрунтів України. – Х.: Вид-ня відділу ґрунтознавства. – 1926. – Т. I. – Вип. 3. – С. 19–30.
11. Крокос В.И. Возраст Летичевской низменности / В.И. Крокос // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – 1928. – Т. XLIV. – С. 155–169.
12. Крокос В.І., Геологічний та гідрогеологічний нарис Низодніпрянського району / В.І. Крокос, П.І. Луцький // Труды українського науково-дослідного геологічного інституту. – К.: Київ-Друк, 1929. – Т. 3. – С. 65–106.
13. Крокос В.І. Ґрунтотворчі породи Проскурівської округи // Матеріали дослідження ґрунтів України / В.І. Крокос. – К.: Вид. відділу ґрунтознавства та Проскурівського округового Зем. Від., 1929. – Вип. III. – С. 11–20.
14. Украинская советская энциклопедия: В 12-ти т. – К.: Изд-во УСЭ, 1981. – Т. 5. – 559 с.

© Елена Краси́кова
(Киев)

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЧВ УКРАИНЫ ПРОФЕССОРОМ ВЛАДИМИРОМ ИВАНОВИЧЕМ КРОКОСОМ (1913–1929 ГГ.)

Рассматриваются экспедиции по исследованию почв профессором В. Крокосом 1913–1929 гг. Проанализирован его вклад в развитие почвоведения в Украине.

Ключевые слова: почвоведение, исследование почв, Секция почвоведения СХНК НКЗС, почвообразующие породы, погребенные почвы, лёс.

**INVESTIGATIONS OF SOILS OF UKRAINE BY PROFESSOR
VLADIMIR IVANOVICH KROKOS (1913–1929 YEARS)**

Survey by expeditions of professor Krokos to study soils during the years 1913–1929. Analyzed his contribution to the development of soil science in the Ukraine.

Key words: soil science, the study of soils, Soil Science Section, parent rocks, buried soils, loess.

До редакції надійшла 12.10.2013.

УДК 001.4:63:025.326(093)(477)

© Тетяна Підгайна
(Київ)

**НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ К.І. ОСЬМАКА (1890–1960)
З РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ ВУАН**

На основі аналізу архівних документів досліджено процес становлення та діяльності ІУНМ ВУАН, охарактеризовано принципи його наукової роботи. Визначено роль Інституту української наукової мови як провідної установи з розвитку галузевої термінології та показано вклад у цей процес членів сільськогосподарського відділу, серед яких вагомий внесок належить вченому К.І. Осмаку.

Ключові слова: Кирило Іванович Осмак, сільськогосподарська термінологія, Інститут української наукової мови, редактор, сільськогосподарський відділ.

В умовах сьогодення залишається комплексно не досліджена історія вивчення сільськогосподарської термінології та внесок окремих інституцій в цей процес. Встановлено, що на початку ХХ ст. цією справою займалися агрономічні гуртки при вищих навчальних закладах, а саме: Московського сільськогосподарського інституту, Київського політехнічного інституту та громадському творчому об'єднанні – Харківському Товаристві імені Квітки-Основ'яненка. В 1913 р. всі свої напрацювання у вигляді кількох тисяч карток із записами сільськогосподарської, природничої і технічної термінології та номенклатури представники від термінологічних гуртків передали Київському науковому товариству [11, с. 12]. Тільки в 20-ті роки минулого століття координуючу роль у цьому важливому для подальшого розвитку аграрної науки питанні взяв на себе Інститут української наукової мови (ІУНМ) ВУАН.

Стосовно діяльності даної установи, на сьогодні, на жаль, взагалі не існує спеціальних історичних наукових досліджень. Ряд сучасних історіографічних праць присвячено організації та діяльності Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, який було реорганізовано у 1930-х рр. з ІУНМ. У той час, як відомості про ІУНМ майже відсутні, лише стисло подається фактологічний матеріал щодо його заснування.

В ньому згадується, що Інститут української наукової мови було створено у травні 1921 р. на основі правописно-термінологічної комісії ВУАН, а також термінологічних комісій Київського українського наукового товариства [5]. У іншому виданні зазначається, що функції ІУНМ полягали у виробленні наукової термінології, укладенні галузевих словників, дослідженні проблем прикладної і теоретичної лінгвістики тощо [6].

Метою статті є на основі комплексного історико-наукового аналізу розкрити роль ІУНМ щодо розвитку сільськогосподарської термінології та показати вклад К.І. Осмака в цей процес.

Днем заснування ІУНМ слід вважати 30 травня 1921 р. коли внаслідок злиття правописно-термінологічної комісії Всеукраїнської Академії Наук, а також термінологічних комісій Київського українського наукового товариства утворюється дана інституція. Головою Інституту обирають академіка А. Кримського. ІУНМ має завдання створити більше тридцяти термінологічних словників з різних галузей знань.

Поступово формуються структурні відділи Інституту і наприкінці 1925 р., їх було шість: природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний, містецький, правничий [12, с. 5]. Останній на початку січня 1926 р. відокремлюється від

ІУНМ. Кожен відділ має свої секції (всього 33) та відповідні завдання.

Окремого комплексного аналізу заслуговує діяльність сільськогосподарського відділу. Встановлено, що він спільно з науковим відділом Термінологічного бюро Сільськогосподарського наукового комітету України при Наркомземі УСРР проводить значну роботу щодо збирання і розроблення сільськогосподарської термінології та номенклатури без якої неможливо достойно займатися галузевою наукою чи розповсюджувати сільськогосподарські знання. Причому підвалини цієї важливої справи заклало Термінологічне бюро СГНКУ, яке почало працювати над підготовкою до видавництва сільськогосподарського словника, а «за основу роботи взявши відомий рукописний словник агронома О. Яблоновського та поповнивши його матеріалом з літературних джерел понад 40000 та «з уст народу» біля 5000... Усіх карткових матеріалів, що лягли в його основу, – біля 90000». Крім цього «бюро організувало сітку спеціальних кореспондентів (біля 90 осіб), що збирають терміни з уст народу, і виробило відповідні інструкції, що до збирання с-г термінології», залучивши до роботи «с-г школи та їх студентство й учнів» [8, с. 4–5]. Як свідчать архіви, 1925 р. ці відділи очолює К.І. Осмак, який займається переважно словником сільськогосподарської термінології «...з початку 1925-го року працюю виключно по складанню словника сільськогосподарської термінології» [13, с. 3]. Проте, робота сільськогосподарського відділу ІУНМ не обмежувалася лише складанням одного словника, а здійснювалася праця і над іншими словниками: ветеринарно-зоотехнічним (укладачі М.С. Леонтович, А.К. Скороходько), лісовим (І.Д. Біланівський, К.І. Осмак) та пасічницьким (А. Бухальський).

Робочим, науковим та адміністративним органом відділу фактично була Президія, до якої входили: К.І. Осмак – голова, М.С. Леонтович – заступник голови, О.А. Яната – член, М.І. Орловський – секретар, І.І. Григоренко – скарбник. Крім зазначених осіб до складу Президії входять ще голови секцій відділу (організовані цього року): проф. А.К. Скороходько – голова ветеринарно-зоотехнічної секції та Т.Л. Крамаренко – голова лісової секції.

На початку 1926 р. сільськогосподарський відділ зібрав «115550 карток, що їх спеціалісти остаточно опрацювали». Це і стало базовим матеріалом або джерелознавчою базою для майбутнього словника сільськогосподарської

термінології. Крім того редактори підготували «російського реєстра, який містив у собі 23061 картку». Щодо роботи над іншими словниками, то слід відмітити, що «по ветеринарно-зоотехнічному словникові підготовлено 7000 карток реєстрових. Проектів термінів складено 2500, по словникові лісової термінології відповідно – 2800 і 1100 термінів, по пасічницькому – 2200 і 700» [12, с. 25–26].

Безперечно, велика заслуга у ефективній, на нашу думку, і головне результативній діяльності відділу належить її голові та науковому редактору К.І. Осмаку, який: «зредагував 25 аркушів словника сільськогосподарської термінології, розподілив матеріал для 7 комісій, що здійснювали ухвалу термінів, перевіряв ухвали комісій – погоджував непорозуміння. Вивіряв до 100 сторінок «секторів». Виправив 120 сторінок ухвал ветеринарно-зоотехнічної комісії та 33 сторінки ухвал комісії лісової. Склавав інструкцію для підкреслювання російських термінів. Зредагував до 100 термінів для міжнародного сільськогосподарського словника» [12, с. 18].

Цього ж року Термінологічне бюро СГНКУ спільно з сільськогосподарським відділом ІУНМ звернулося до всіх небайдужих людей з проханням допомогти в справі створення наукової термінології, а саме: внести сільськогосподарські терміни на спеціально віддруковані картки, які притаманні для певної місцевості. При цьому вони повинні керуватися спеціальною «Інструкцією в справі збирання з народних уст сільськогосподарських назв та термінів» [14], розробниками якої стали працівники ІУНМ О. Яната та К. Осмак. У ній автори детально зробили пояснення, як потрібно проводити відповідні записи на прикладі уже заповнених карток.

Структурно ІУНМ, крім зазначених відділів, складався з Президії та вищого законодавчого органу – Ради, що керувала діяльністю всієї інституції та інших структурних органів, які формуються протягом 1926–1927 рр. – Редакторату, Методологічної комісії, Філологічної колегії, Редакційної колегії «Вісника ІУНМ», Бюро народних матеріалів, Центральної картотеки, Планової комісії, Арбітражної комісії [4, с. 1–2].

Перші роки існування Інституту були тяжкими, адже бракувало коштів, а отже, і штатних працівників. Ситуація дещо покращилася, коли 20 березня 1926 р. ІУНМ нарешті підписав договір з Державним видавництвом України на складання 34 термінологічних словників. Адже,

згідно наукових досліджень В.М. Гамалії, з самого початку підписання угоди склалися непорозуміння між сторонами, а у О. Янати серйозні проблеми, оскільки: «договір О. Яната склав від імені академії, але без її санкції, і в результаті академія зазнала великих збитків. Тепер від керованого ним природничого відділу Інституту наукової мови вимагало 200 пудів паперу для академічних «Записок», як еквівалент не виданих Держвидавом 10 млрд крб.» [2, с. 122]. Внаслідок скандалу О. Янату навіть виключили зі складу співробітників академії. Та зрештою підписання угоди пов'язане, в першу чергу, з прийняттям Постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату» від 30 квітня 1925 р. Цей законодавчий акт фактично підвів проміжні підсумки іншого документу, прийнятого законодавчою та виконавчою владою республіки 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Нова постанова чітко вказувала на недостатню українізацію та визначала її загальні хиби. Так, на думку, можновладців вона протікала: «... по-перше, за тяжких умов непозбутньої ще спадщини панування російської буржуазної і дрібно-буржуазної культури над українською, що досі є переважно більше селянська, по-друге, за умов браку грошових коштів і культурних сил для навчання української мови співробітників радянських установ і, по-третє, за умов недостатнього поповнення радянського апарату за рахунок притягнення нових українських елементів, що разом взято становило головну причину непереведення цілого плану роботи протягом установленого постановою речинця» [9, с. 202]. Серед заходів щодо виправлення ситуації пунктом 7 документу зобов'язувалось НКО УСРР не пізніше як 1 січня 1926 р. за посередництва Державного видавництва України й Головного наукового комітету, а також Української Академії Наук видати загальний академічний словник української мови, а також окремі термінологічні словники за напрямками знань, в тому числі – і наукові сільськогосподарські.

Найдостойнішою кандидатурою для керування підготовкою до видання відповідних словників був К.І. Осмак. Ще 1911 р. він, у статті «Волинська Губернська Агрономічна Народа», яку опублікував під псевдонімом Кирдяга К., чітко визначив обов'язкове місце знання української мови для всіх категорій державних службовців: «... коли бажаєш працювати

на Україну, учись української мови, студіюй літературу, побут українського народу – це перше, і тоді вже можеш іти до цього народу працювати і знай, що ти вмієш з тим чиниш велике діло відродження народу» [7, с. 2].

Крім того, не слід забувати, що після урядових рішень цей напрям наукової діяльності ІУНМ отримав стабільне фінансування. Як наслідок, це стало однією з причин переходу К.І. Осмака з СГНКУ, повноцінну діяльність якого після переїзду з Києва до Харкова «лихоманило» у всіх відношеннях, до системи ВУАН. Хоча, при всіх позитивах, після практично трьох місячних затримок, підписання договору між ІУНМ та Держвидавом України на видання сільськогосподарського термінологічного словника продовжували існувати певні нюанси. Крім фінансових перспектив, договір мав і ряд суттєвих недоліків. Так, зокрема, Держвидав України теоретично регламентував розміри, ціни, терміни видання словників тощо. Після появи бюджетних коштів кількість штатних працівників зростає спочатку до 6, а згодом – до 12 осіб. Крім того, організовується так званий Редакторат, який перебирає на себе всі підготовчі наукові та методологічні функції. Для відпрацювання всього комплексу відповідних робіт Редакторату або його основних завдань проведено цілу низку різного роду засідань, на яких із доповідями виступили: К.І. Осмак «Шляхи розвитку Інституту української наукової мови», Г.А. Коваленко «Організація сітки народних кореспондентів», Г.Г. Холодний «План роботи Центральної картотеки», Я.Х. Лепченко «Про словники, що їх укладає ІУНМ» тощо [12, с. 17].

Враховуючи державне значення всього комплексу робіт по створенню термінологічних словників, уже наприкінці 1926 р. представники ІУНМ Г.Г. Холодний, М.В. Кривинюк, К.І. Осмак та К. Туркало звітували перед Президією Укрнауки про здійснену роботу. Після чого Укрнаука визнала, що: «ІУНМ повинен бути осередком усієї термінологічної роботи на Україні...», а лише «...словниками, які тепер спрацьовує Інститут, не вичерпується вся його робота» та визначила завдання, які в подальшому стоять перед ІУНМ: 1) «в основу ж своєї дальшої роботи, він повинен покласти збирання народних матеріалів через кореспондентів та експедиції на села та в промислові осередки України»; 2) «інститут повинен взяти на себе термінологічно-мовний контроль над основними підручниками, що виходитимуть українською мовою». Та

найголовніше це те, що 3) «Укрнаука категорично визнає Інститут за установу науково-дослідного характера» [12].

Як наслідок, у листопаді 1926 р. заснується нове Бюро-народних термінологічних матеріалів. На момент створення для його потреб працювало 300 кореспондентів, які зібрали близько 25000 карток [3, с. 7].

Досить плідним став наступний рік у «словниковій» діяльності Інституту. Протягом 1927 р. були створені нові організаційно-структурні одиниці, які відіграли неабияку роль у подальшому розгортанні термінологічної справи. 25 січня 1927 р. К. Осмак на засіданні Редакторату виступив з доповіддю «Про допоміжні органи до Ради та Редакторату ІУНМ», де висунув пропозицію організувати Методологічну комісію, яка б займалася спеціальними питаннями щодо створення словників і тим самим полегшила працю всьому Редакторату. Цю ініціативу підтримали інші редактори. До складу Методологічної комісії увійшли: Я. Лепченко – голова, В. Дубровський та К. Туркало – секретарі, К. Осмак та Г. Холодний – члени. Трохи згодом склад комісії поповнився ще одним членом-редактором, а саме – М. Гладким [4, с. 10].

Методологічна комісія поставила собі за завдання розв'язати ті питання, що виникали внаслідок усієї наукової роботи Інституту. Наприклад, вона слідувала за тим, щоб у словниках дотримувались єдиного правопису, вирішувала організаційні та методологічні питання щодо функціонування Бюро народних матеріалів. Після доповіді Г. Коваленка «Про роботу Бюро народних матеріалів» Методологічна комісія на засіданні від 8 лютого 1927 р. прийняла 7 основних тез, які запропонував К. Осмак. Він детально виклав перспективний план подальшої роботи Бюро. Також гостро стояло питання про те, які словники має видавати Інститут: російсько-українські чи українсько-російські. Однак, після доповіді Я. Лепченка «Про місце української мови в словниках Інституту» Методком вирішив, що словники мають бути українсько-іноземними [4, с. 10–11].

Організація при Інституті в середині 1927 р. спеціальної Філологічної колегії відбулась у зв'язку з виробничою потребою кваліфікованої філологічної редакції словників. До її складу увійшли філологи: П.Й. Горещкий, Є.К. Волошин, Ю.Г. Кондрачук. Наприкінці року до них приєднався ще М.О. Рудницький. Ця колегія переглядала матеріал, що передавали їй окремі відділи на апробацію, перекладала окремі терміни, з якими не змогли

впоратись відділи, вирішувала питання суто філологічного характеру [4, с. 12].

Редакційна колегія «Вісника ІУНМ» (друкованого органу установи), яку до речі, обрав Редакторат, складалася з штатних редакторів Інституту: М. Гладкого, С. Паночіні, К. Туркала та В. Шарка. Відповідальним редактором збірки став Г. Холодний. Друком вийшло два випуски журналу за 1928 та 1930 рр. Крім того, завдяки наполегливій та злагожденій праці редколегії побачила світ «Інструкція до збирання мовного матеріалу з галузи Природничої термінології та номенклатури», яку підготував природничий відділ ІУНМ [4, с. 14].

Ще одна організаційна структурна одиниця ІУНМ – Центральна картотека переглядала весь термінологічний матеріал та виявляла розбіжності; збирала списки джерел, що їх використовували для складання словників; впорядковувала архів рукописів підготовлених словників.

27 січня 1927 р. на пропозицію Редакторату ІУНМ Рада ухвалила створити Планово-Бюджетну комісію з п'яти осіб: М. Кривинюка, К. Осмака, Х. Полонського, Я. Савченка та Ю. Трихвильова. Вони планували загальну роботу Інституту та впорядковували резолюції загальних зборів ІУНМ. На вимогу Укрнауки комісія уклала проект статуту ІУНМ, а також розглянула звіти окремих відділів. Ще більший обсяг робіт виконано по впорядкуванню фінансових справ [12].

У 1927 р. сільськогосподарський відділ продовжує редакційну роботу над складанням словника сільськогосподарської термінології. Крім того, для решти словників, а саме: ветеринарно-зоотехнічного, лісового та пасічницького підбирає проекти термінів та здійснює редакційну роботу за участю укладачів, філологів і штатних редакторів. Робота відділу по цих питаннях отримала схвалення як Інституту, так і ВУАН та Укрнауки.

Велика заслуга у цій результативній праці належала К. Осмаку. Він здійснив вагомий внесок не лише в розвиток свого відділу, але й науково-організаційну роботу: «перевірив спеціальну редакцію 19 аркушів словника сільськогосподарської термінології. Зробив редакційний перегляд словника пасічницької термінології, брав участь у роботі Редакторату (28 засідань), Методологічної Комісії (11 засідань) і Планової Комісії. Зробив доповідь Редакторатові: «Про допоміжні органи до Ради та Редакторату ІУНМ»» [4, с. 23].

На початку 1927 р. і до моменту ліквідації 1.10.1927 р. у роботі над загальним словни-

ком, а в деякій мірі і над спеціальними словниками, брало участь Термінологічне Бюро Сільськогосподарського наукового комітету України. СГНКУ, як головний науково-методичний центр по лінії Наркомзему УСРР, завдячуючи, перш за все, О.А. Янаті, завжди з великою відповідальністю ставився до сільськогосподарської термінологічної праці. Після його реорганізації у Науково-Консультаційну Раду при НКЗС, остання передала до ІУНМ все майно та напрацьовані матеріали колишнього Термінологічного Бюро СГНКУ.

Поточного року робота над створенням словника сільськогосподарської термінології полягала в поєднанні заключень Редакційних комісій. Упорядник словника та редактор відділу К. Осмак, зрадагувавши матеріал на основі методологічних розробок Інституту, передав його редакторів Ярошенкові. Той, крім загальної, зробив ще й філологічну редакцію. Як свідчить річний звіт на 1 січня 1928 р. спільними зусиллями було зрадаговано «близько 7,5 авторських аркушів, а проведено зведення ухвал Редакційних комісій та першу редакцію всього на 10 авторських аркушів. Крім того, впорядник словника спільно з філологом П.В. Шубою зрадагував для комісії 9 авторських аркушів. У цій роботі брав участь також В. Шемет» [4, с. 57].

Що стосується ветеринарно-зоотехнічної секції, то вона протягом 1927 р. уклала спеціалізований термінологічний словник з майже 10000 термінів. Словник упорядковували проф. М. Леонтович (переглянув 1086 термінів) та проф. А. Скороходько (5392 терміни) [4, с. 54].

Основне завдання лісової секції за 1927 р. полягало у підготовці словника, що мав містити близько 3500 термінів. Він повинен охопити всі галузі лісівництва, лісового господарства та основну термінологію лісової технології. Його укладачі І.Д. Біланівський та К.І. Осмак систематизували та ухвалили реєстр російської частини майбутнього словника, який пройшов рецензію Редакторату ІУНМ. Крім того, на початку 1927 р. секція закінчила редакцію книжки проф. Морозова «Наука про ліс». Увесь необхідний комплекс робіт по створенню лісового термінологічного словника секція повинна була закінчити в квітні, але, як виявилось, не встигла [4, с. 54–55].

Словник пасічницької та шовківницької термінології готували під безпосереднім керівництвом Президії відділу. Над його укладанням працював спочатку А. Бухальський, а пізніше В. Нестерводський. Проекти термінів готували: Ф. Самоненко, Я. Миколаєнко,

А. Радченко, А. Бухальський, А. Вовк. Усього станом на 1927 р. «підготовлених проектів термінів було 2126. Комісія ухвалила 1832, а разом з назвами медодайних рослин до російсько-української частини словника ввійшло 2015 термінів. Далі словник має узгодити комісія з упорядника та редакторів відділу, а потім його буде передано на рецензію до Редакторату ІУНМ» [4, с. 56].

14 лютого 1927 р. утворюється спеціальна фіто-технічна секція, яка мала укладати словник фіто-технічної термінології. Для підкреслювання російської та іноземної термінології секція розробила та затвердила відповідну інструкцію. На кінець звітного року секцією підкреслено або відпрацьовано термінів майже на 1000 сторінок [4, с. 55].

Слід зазначити, що наприкінці 1928 р. і майже весь наступний рік відбувається реорганізація ІУНМ на основі нового «Статуту», оскільки попередній 1926 р. застарів та не відповідав черговим завданням установи. Всі контролюючі функції щодо наукової діяльності Інституту перебирає на себе Редакторат, Президія перестає бути виборною та займається виключно фінансовими справами.

Щодо діяльності сільськогосподарського відділу ІУНМ протягом цього і наступного року, слід зауважити, що його керівника К.І. Осмака 5 березня 1928 р. звинувачують і заарештовують за причетність до сфабрикованої «Контреволюційної організації правих українських націоналістів у буряковій кооперації, що вела роботу зі створення Української селянської партії», як наслідок, він був відправлений на заслання до Комі. Після повернення у вересні 1928 р., його знову висилають за межі України, а саме до Курська, де він продовжує роботу над складанням словників сільськогосподарської та лісової термінології, як позаштатний працівник ВУАН.

З огляду на те, що складання словника сільськогосподарської термінології затяглося, Президія Інституту вирішила протягом 1929 р. закінчити опрацювання тільки половини словника і через це поділила матеріал на дві частини: 1) (літери А-Н); 2) (літери О-Я). Першу частину довели до того, що вона вступила вже до Редакторату й далі її передали на рецензії. Після зауважень рецензентів, Президія доручила штатному редакторові П. Сабалдиреві виправити частину словника (літери А-Н) згідно з висловленими зауваженнями, а впорядникові К. Осмакові запропонувала скласти передмову до словника.

Після виправлення рукопису, а також після того, як впорядник напише передмову, цю частину словника вирішено передати до ДВУ для друкування.

В частині (літери О-Я) словник продовжував опрацьовуватись далі. Упорядник складав рукопис від (літери Р-Я). Однак виявилось, що не всі терміни цієї частини ще зредаговані й потребували наукової редакції. Окрім того, К.І. Осьмак додав до вибраного раніше матеріалу «понад 9200 нових термінів, використавши для цього такі видання, як Вільямс «Общее земледелие с основами почвоведения» (400 карт.), Прянішников «Частн. Земледелие» 6 вид. (800 карт.), Глинка «Почвоведение» (500 карт.), Винер «Общее земледелие» ч. I (200 карт.), «Сельськохозяйственная газета» – орган СНК СРСР (3000 карт.), «Пути сельского хозяйства» (100 карт.), Екоров «Курс лекций общего земледелия» ч. I (200 карт.), з I-X і XII т. «Енциклопедія Деврієна» (4.000 карт.)» [1, с. 76].

Після всіх виправлень та доопрацювань сільськогосподарський словник побачив світ 1931 р. під назвою «Практичний словник сільськогосподарської термінології» [10] за редакцією П.О. Сабалдира, прізвище К.І. Осьмака як репресованого не зазначається, проте його внесок у видання дуже вагомий.

Крім того, К.І. Осьмаком було зладано для редакційних комісій частину нової заведеної до реєстру термінології, а саме: «до сектору фітотехнічного 214 на 18 сторінках; до сектору інтенсивних культур 105 на 8 сторінках; до сектору ґрунтознавства 44 на 4 сторінках; до сектору ветеринарно-зоотехнічного 151 на 11 сторінках; до сектору рибництва та рибальства 42 на 4 сторінках; до сектору машинознавство та техніки 62 на 5 сторінках» [1, с. 76]. Ним на ухвалу редакційних комісій також було передано: «680 термінів на 50 писаних сторінках. Протягом звітного року під час роботи над словником сільськогосподарської термінології, впорядник використав 50.000 карток українського матеріалу, 14.000 карток – російського матеріалу та 3.000 карток проекту словника» [1, с. 76].

Над укладанням словника, крім К.І. Осьмака, працюють у 1929 р. учений-агроном П.О. Сабалдир та філолог Є.К. Волошин. Всі матеріали для словника також опрацьовують постійні комісії Інституту: Арбітражна, Філологічна колегія та тимчасові комісії, що утворюють із спеціалістів секцій сільськогосподарського циклу.

Завершальні роботи над ветеринарно-зоотехнічним словником розпочали систем-

но здійснювати тільки в другій половині 1929 р. За цей час укладач І. Лапоногів устиг тільки ознайомитися з матеріалом, розібрати виготовлені раніше картки та скласти план подальшої роботи над цим словником. Як наслідок, було прийнято рішення активно продовжити роботи щодо систематизації вже напрацьованого та додати і нову зоотехнічну термінологію. З цією метою пройшла низка методичних нарад для вироблення кошторису словника та для встановлення остаточної кількості термінів, що їх треба додати до зібраних раніше [1, с. 77 зв.].

Протягом 1929 р. К. Осьмак провів значну роботу по укладанню лісового словника: «підготував проектів для словника-карток 3209; перевіряв та зредагував карток 3209; наготував для редакційних комісій 681 термінів; карток реєстрових написав 2000; наготував рукопис словника від слова «абапол» до «перегнойний» 3564 термінів» [1, с. 78]. На п'яти засіданнях Редакційної комісії було ухвалено 1649 термінів, запропонованих К.І. Осьмаком. Крім нього, над словником працювали вчений-лісівник І. Біланівський, філолог Є. Рудницький та М. Юркевич як технічний робітник.

Під загальним керівництвом К.І. Осьмака 1929 р. працював укладач словника пасічницької термінології В. Нестерводський. Разом з філологом Інституту Є. Рудницьким він продовжував опрацювання останніх літер. Однак, вони не встигли за звітний період зредагувати дві-три останні літери, передрукувати словник та здати його до Редактуру. Тому, по погодженню з керівництвом Інституту, було вирішено словник подати до друку у наступному році під загальною редакцією І. Лапоногова. Саме він додав до пасічницької термінології багато термінів з шовківництва, що, в кінці кінців, й затримало його укладання [1, с. 77].

Таким чином, Інститут української наукової мови ВУАН у другій половині 1920-х рр. став координуючою республіканською інституцією з розробки української наукової термінології, яка не лише опрацьовувала та підготувала ряд словників галузевого характеру для потреб УСРР, але й зробила значний внесок у еволюцію світової наукової думки. Адже в цей час Міжнародний інститут агрикультури в Римі почав видавати «Словник сільськогосподарської термінології» 25 мовами. Українську частину до словника подав Інститут української наукової мови. Значну частину всього комплексу підготовчих та видавничих робіт по проблемі здійснив завідуючий сільськогосподарським відділом ІУНМ ВУАН К.І. Осьмак.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Президії НАН. – Ф. р–251: Протоколи засідання Ради Академії та матеріали до них. – Оп. 1. – Спр. 31: Річний звіт Інституту української наукової мови ВУАН за 1928–1929 опер. рік. – Арк. 61–86.
2. Гамалія В.М. Історія становлення і розвитку української наукової ботанічної термінології: 07.00.07 – Історія науки і техніки: дис.. на здобуття наукового ступеня к.і.н. – К., 2003. – 190 с.
3. Гладкий М. Інститут української наукової мови ВУАН / М. Гладкий // Вісник Інституту української наукової мови. – 1930. – Вип. II. – С. 6–10.
4. Звіт за роботу Інституту української наукової мови УАН за 1927 рік. – 89 с. (рукопис знаходиться в директора наукової бібліотеки при Інституті мовознавства імені О.О. Потебні).
5. Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України 1930–2005 роки. Матеріали до історії. – К.: Наукова думка, 1975. – 825 с.
6. Історія Академії наук УРСР. – К., 1982. – 649 с.
7. Кирдяга К. Волинська Губернська Агрономічна Нарада / К. Кирдяга // Рада. – 1911. – 20 лип. – С. 2.
8. Коротке Справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Наукового Комітету України за 1923–1924 операційний рік. – Х. – К., 1924. – С. 4–5.
9. Постанова ВУЦВК і Ради Народних Комісарів про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату // Збірник узагальнень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – №26. – С. 202.
10. Практичний словник сільськогосподарської термінології / За ред. П.О. Сабалдирия. – Харків: Вид-во «Радянська школа», 1931. – 394 с.
11. Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні / Г. Холодний // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – Вип. I. – С. 9–20.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166: Народний комісаріат освіти. – Оп. 6. – Спр 611а: Звіт з діяльності Інституту української наукової мови УАН за 1926 р. – Арк. 3–30.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166: Народний комісаріат освіти. – Оп. 12. – Спр. 5589: Особиста справа К.І. Осьмака. – Арк. 1–3.
14. Яната О., Осьмак К. Інструкція в справі збирання з народніх уст сільсько-господарських назв та термінів. – К.: Книгоспілка, 1926. – 15 с.

© *Татьяна Подгайна*
(Київ)

НАУЧНО-РЕДАКЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ К.И. ОСЬМАКА (1890–1960) ПО РАЗВИТИЮ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ИНСТИТУТЕ УКРАИНСКОГО НАУЧНОГО ЯЗЫКА

На основани анализа архивных документов исследовано процесс становления и деятельности ИУНЯ, дана характеристика принципов его научной работы. Изучено роль Института украинского научного языка как ведущего учреждения по развитию отраслевой терминологии и показано вклад в этот процесс членов сельскохозяйственного отдела, среди которых существенный вклад принадлежит ученому К.И. Осьмаку.

Ключевые слова: Кирилл Иванович Осьмак, сельскохозяйственная терминология, Институт украинского научного языка, редактор, сельскохозяйственный отдел.

© *Tetyana Pidgayna*
(Kyiv)

SCIENTIFICALLY-EDITORIAL ACTIVITY CYRILOSMAKA'S (1890–1960) ON DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TERMINOLOGY AT INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF SCIENCE

On the basis of the analysis of archival documents it is investigated formation and activity IULS process, characterize principles of its scientific work. It is studied a role of Institute of the Ukrainian language of science as leading establishment on development of branch terminology and it is shown the contribution to this process of members agricultural department IULS among which the essential contribution belongs to scientist K.I. Osmak.

Keywords: Cyril Ivanovich Osmak, agricultural terminology, Institute of the Ukrainian language of science, the editor, agricultural department.

До редакції надійшла 14.10.2013.

**СВІТЛА ГОРНИЦЯ ДУХОВНОСТІ Й НАДІЇ
(ДО 10-ЛІТТЯ ХРАМУ СВЯТИХ МУЧЕНИКІВ І БЕЗСРІБНИКІВ КОСЬМИ І
ДАМІАНА РИМСЬКИХ ПРИ НАЦІОНАЛЬНОМУ ІНСТИТУТІ РАКУ)**

Висвітлюються історія та діяльність приходу столичного храму святих мучеників і безсрібників Косьми і Даміана Римських при Національному інституті раку; відображено життя дитячої та дорослої недільних шкіл, дитячого хору, паломницької служби, сестринства, православного лекторію.

Ключові слова: храм, святі мученики і безсрібники Косьма і Даміан Римські, Національний інститут раку, дитячий хор, недільна школа, православний лекторій, сестринство.

Храм Божий є небесами на землі. Адже саме в цьому місці відбувається Богослужіння, під час якого викладається істинне вчення Христове, читання церковних текстів та спів хору сприяють молитві та покаяттю віруючих християн, у особах та діях відображається хід найважливіших подій священної історії до Різдва Христового та після нього. Під час Богослужіння пробуджується почуття вдячності Богові за всі одержані благодіяння, посилюється молитва про милість Божу, зароджуються мир і спокій у душі. А головне, через Богослужіння православні християни мають можливість взаємодії з Богом під час здійснення церковних Таїнств, й особливо через Святе Причастя, коли Господь дарує благодатні сили для праведного життя [2, с. 618–619].

Кожен храм, як і прихід, має свою неповторну унікальну історію, дослідження якої є надзвичайно актуальним, адже завдяки відтворенню минулого, в нашій пам'яті назавжди залишаться імена та діяльність її творців. У статті розкриваються основні віхи історії храму Української Православної Церкви (УПЦ) на честь святих мучеників та безсрібників Косьми і Даміана Римських при Національному інституті раку (НІР), якому в 2013 р. виповнюється 10 років з часу його заснування. Незважаючи на молодий вік храму, його діяльність є різносторонньою та заслуговує на увагу.

Щодо історії виникнення та діяльності храму, то на даний час існує небагато опублікованих праць: 1) інтерв'ю головного редактора туристично-паломницького журналу «Путь пилигрима», співробітника офіційного сайту УПЦ О. Андрущенко з настоятелем храму о. Євгенієм (Мільошкіним) «Онкологическая больница – это дом скорби, каждый кирпич которого плачет», розміщеного

на сайті «Православие в Украине» (26 жовтня 2005 р.) [1]; 2) стаття журналістки газети «Дзеркало тижня» К. Щоткіної «Життя без напівтонів» (2006 р.) [3]. Важливим джерелом інформації для написання статті стали матеріали сайту храму [5].

Як показали дослідження, історія храму святих мучеників і безсрібників Косьми і Даміана Римських розпочалася ще задовго до 2003 р. Так, у 1990-х рр. при дитячому відділенні Українського науково-дослідного інституту онкології та радіології Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ України) священнослужителі УПЦ звершували молебні, а на початку 2000-х рр. створилася постійна православна община з лікарів, співробітників і пацієнтів Інституту онкології Академії медичних наук України (АМН України). У 2003 р. настоятель храму на честь святителя Сави Сербського В. Породюк уклав договір з керівництвом Інституту про виділення приміщення для храму. Відтоді храм на честь святих мучеників та безсрібників Косьми і Даміана Римських розташовався в невеличкому, пристосованому для ремонту радіологічного обладнання, приміщенні.

24 жовтня 2003 р. – важлива подія в історії храму, адже саме тоді, в день пам'яті Собору преподобних Оптинських старців відбулася перша Божественна Літургія. З цього часу, в суботу та святкові дні проходили Богослужіння. У неділю спочатку не служили у зв'язку з від'їздом багатьох пацієнтів додому.

З перших днів на приході проводилася активна соціальна й місіонерська діяльність, було організовано молодіжну волонтерську роботу з онкохворими дітьми (нині цим напрямком продовжують займатися члени волонтерського руху при Свято-Троїцькому Іонінському монастирі «Молодість не байдужа»). З 2005 р. при храмі

здійснюються безкоштовні паломницькі поїздки для онкохворих по Києву та Київській області. До речі, нещодавно, в день святкування 10-річного ювілею храму (24 жовтня 2013 р.) паломницька група у складі 160 дітей, дорослих і медперсоналу зі столичної клініки «Охматдит» та Міської онкологічної лікарні відвідала одну з древніх святинь м. Києва – печерний комплекс та чоловічий монастир Різдва Пресвятої Богородиці в урочищі Церковщина, поява яких датується XII ст., де паломники мали можливість поклонитися головній святині монастиря – іконі Божої Матері «Всецариця» (копія чудотворної ікони зі Святої гори Афон), що славиться особливою допомогою онкохворим.

З 25 вересня 2005 р. запрацював сайт храму www.kosma.org.ua.

Поступово кількість прихожан стала збільшуватися, в результаті чого виникла необхідність у побудові нового, просторішого приміщення. Так, 2007 р. у День Святої Трійці служили Літургію вже в новому храмі, що територіально розташовується за пансіонатом НІР по вул. Ломоносова, 33/43.

У храмі святих мучеників та безсрібників Косьми і Даміана Римських знаходяться ікони Божої Матері «Всецариця», «Призри на смирення», ікони з частинками мощів: вмч. Пантелеймона, свт. Луки Симферопольського, прп. Лаврентія Чернігівського, прп. Іова Почаївського, прп. Амфілохія Почаївського, св. Дмитрія Ростовського, прп. Серафима Саровського, а також ікони святих жон Дивеєвських та ін.

У різні часи в храмі побували святині з інших місць: чудотворна ікона Божої Матері «Милуюча» з жіночого монастиря в с. Райковщина Яготинського району Київської області (11 червня 2006 р. у День Святої Трійці); частинка мощів святителя Нектарія Егінського, привезена з Богородично-Сергієвої Пустині (Росія) (8 жовтня 2006 р.); чудотворна ікона Божої Матері «Неупиваема чаша» із с. Копачов (15 березня 2009 р.); шапка преподобного Марка Гробокопателя, Іоанна Печерського, святого Києво-Печерського XI ст. (26 грудня 2009 р.); чудотворна ікона Божої Матері «Умиління» із смт Локоть Брянської області (Росія) (11 березня 2010 р.), ікона Божої Матері «Всецариця» з Афону (16 жовтня 2013 р.).

Великою подією стала поява в храмі над Царськими вратами копії ікони Божої Матері «Почаївська», подарованої родиною Мاستило в знак зцілення їхнього сина Володимира від онкозахворювання у березні 2009 р.

З часу відкриття і дотепер настоятелем храму є ієрей Євгеній Мільошкін, уродженець

м. Міжрічинськ Кемеровської області (Росія), який у 2004 р. закінчив Київську духовну семінарію, 29 вересня 2003 р. рукопокладений у диякони, а 18 травня 2003 р. – у священники. Щосуботи о. Євгеній причащає маленьких дітей з дитячого відділення, а з дорослими в пансіонаті при онковідділенні по понеділках проводить духовні бесіди. У дні великих православних свят у відділеннях НІР проходять водосвятні молебні. Для допомоги онкохворим під керівництвом о. Євгенія створено спеціальну донорську службу, координаторами якої є Олександр та Ірина Брусилівські: www.donor.org.ua [4].

Отець Євгеній бере активну участь не лише в житті приходу та духовному опікуванні пацієнтами НІР, а й у мирських справах. Він – учасник Міжнародної науково-практичної конференції «Онкологія: минуле, теперішнє, майбутнє» (12 травня 2010р.), присвяченої 90-річчю заснування Національного інституту раку. В ході конференції обговорювалися питання співробітництва УПЦ і держави у сфері медицини.

20 листопада 2012 р. настоятель храму разом з вікарієм Київської Митрополії єпископом Броварським Феодосієм, секретарем по м. Києву Київської єпархії протоієреєм Віктором Іващукком освятили фундамент майбутньої Клініки консервативного лікування пухлин НІР. У заході також взяли участь Віце-прем'єр-міністр України – Міністр охорони здоров'я України Раїса Богатирьова, співробітники МОЗ України, НІР. 23 листопада 2012 р. настоятель храму о. Євгеній освятив новий корпус у НІР. Нові відділення на 5, 7, 8, 9 поверхах, де знаходяться 16 операційних, розпочали свою роботу. Освячено також реанімаційне відділення (6-поверх).

З 2008 р. при храмі працює дитяча недільна школа: Першою її учителькою стала випускниця Катехізаторських курсів при Київській духовній академії і семінарії Олена Гришина. Дошкільнята також мають можливість навчатися у школі. Їхньою першою вчителькою стала Вікторія Єрмакова. З 17 квітня 2010 р. для дітей недільної школи (старших 5 років) відкрився «Короткий курс навчання основам англійської мови» (вчителька Олена Гришина). Пізніше цю роботу продовжила Ольга Карасевич. Певний час настоятель храму о. Євгеній також викладав для дітей Закон Божий. З 1 вересня 2013 р. учителем дитячої недільної школи є студент 4-го курсу Київської духовної семінарії Ярослав Стрілець.

Маленькі учні недільної школи є дружесколюбними і проводять вільний час разом. Ще з осені 2009 р. спеціально для них почали організовувати різноманітні пізнавальні й корисні походи. Їх ініціатором стала багатодітна родина прихожан Баханових. 18 квітня 2010 р. відбувся перший дитячий похід до Голосіївського лісу, завершальним пунктом якого стало відвідання Голосіївської пустині. 18 листопада 2012 р. вихованці дитячої недільної школи взяли участь у святкуванні Собору Архистратига Михаїла всіх Небесних Сил безплотних у галереї «Соборній».

На особливу увагу заслуговує діяльність дитячого церковного хору, який діє з 2008 р. під керівництвом матушки Наталії (Мільошкіної). Учасниками хору стали діти віком від 4 до 12 років, переважно – з багатодітних сімей. 10 січня 2010 р. на Різдвяні свята діти вперше виступили з концертом для прихожан храму. А вже на свято Воскресіння Христового цього ж року взяли участь у Богослужінні.

Згодом дитячий хор розпочав свої виступи за межами рідного міста. Так, у травні 2012 р. він узяв участь у Міжнародному фестивалі церковних дитячих і молодіжних хорів «Пасхальні зустрічі в Криму» й став дипломантом конкурсу (м. Херсонес). У грудні 2012 р. дитячий хор – учасник благодійної ярмарки «Від Миколая до Різдва» на Хрещатику, а навесні 2012 р. – переможець Другого Всеукраїнського фестивалю-конкурсу приходських колективів «Пентікостія». 6 травня 2013 р. дитячий хор брав участь у II Пасхальному фестивалі «Візерунки Великодня». Діти перемогли в номінації «Краще виконання духовної пісні про Воскресіння Христове».

22 вересня 2013 р. дитячий хор уперше взяв участь у Божественній Літургії за межами рідного храму. Зокрема, у храмі Всіх Святих на території Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври під час служби на румунській мові, 6 жовтня 2013 р. – у недільному Богослужінні у храмі Різдва Пресвятої Богородиці в Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі, а 13 жовтня 2013 р. – у Свято-Покровському храмі на території Окружного військового госпіталю.

26 жовтня 2013 р. – день пам'яті Іверської та Звіринецької ікон Божої Матері відбулася важлива подія у житті дитячого хору. В нижньому Свято-Андріє-Володимирському храмі майбутнього Кафедрального собору на честь Воскресіння Христового вперше відбулася «дитяча» Літургія, яку очолив вікарій Київської єпархії архієпископ Переяслав-Хмельницький

та Вишневецький Олександр. Йому співслужили вікарій Київської єпархії єпископи Бородянський Варсонофій та Макарівський Іларій, а також настоятель храму на честь свв. мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії (при Православному сімейному центрі) протоієрей Георгій Коваленко, настоятель Свято-Вознесенського храму на Деміївці протоієрей Павло Кирилов та священник Максим Брусника.

Дорослі прихожани також беруть активну участь у житті приходу. Це стосується, перш за все діяльності, церковного хору під керівництвом регента Лариси Баглай. Учасниками хору стали близько 20 прихожан, які кожного тижня збираються на репетиції та заняття з метою удосконалення співу й розширення репертуару церковних творів для Богослужінь. У 2013 р. розпочалося формування батьківського хору під керівництвом м. Наталії Мільошкіної. З лютого 2010 р. при храмі відкрито недільну школу для дорослих, викладачем у якій став настоятель храму о. Євгеній. З вересня 2013 р. при недільних школах для дітей і дорослих розпочав свою роботу гурток рукоділля під керівництвом Ірини Брусилівської.

Окрім того, на початку 2009 р. при храмі відкрито православний лекторій, під час якого всі бажаючі можуть відвідувати лекції відомих учених: богословів, філософів, істориків та ін. Так, за період 2009–2010 рр. відбулися виступи з доповідями члена Ради та голови Київського релігійно-філософського товариства І.В. Назарова про життя першого новомученика російського митрополита Володимира Боголюбського (21 січня 2009 р.); про священномученика Анатолія Жураковського (29 лютого 2009 р.); про Православ'я і сучасність (20 лютого 2011 р.); аспіранта Київського національного університету імені Тараса Шевченка, члена ради Київського релігійно-філософського товариства Ю.М. Сапачука про межі Церкви (31 березня 2009 р.); випускника Київської духовної академії, катехізатора храму святителів Кирила та Афанасія м. Києва А. Горбатюка про православне Богослужіння (1 липня 2009 р.); літургіку (7 жовтня 2009 р.).

З 25 квітня 2010 р. при храмі проведено цикл недільних бесід доктора філософських наук, автора робіт з богослов'я святих Отців Церкви прихожанина Ю. П. Чорноморця: 1) «Свідчення про життя християнської церкви апостольського часу (за матеріалами першого пам'ятника святоотцівської літератури «Вчення Господа через дванадцять апостолів

народам «Дідахи»» (25 квітня 2010 р.); 2) «Вчення про дорогу християнського життя і про устрій Церкви в посланнях єпископа Антиохійського священномученика Ігнатія Богоносця († 107 р.)» (9 травня 2010 р.); 3) «Долі Церкви і світу, християнства і людства згідно з ученням пам'ятки ранньохристиянської писемності „Послання до Діогнета« (16 травня 2010 р.); 4) «Віра ранньої Церкви в Трійцю і Боголюдство Христа за свідченням святого Іринія Ліонського (130–202 рр.)» (23 травня 2010 р.); 5) «Свідчення святого Іринія Ліонського (130–202 рр.) про єпископів як наслідників апостольської благодаті і їхнє вчення...» (30 травня 2010 р.). Ним також проведені бесіди на теми: «Цілісність людської особистості та боротьба із пристрастями згідно із святыми отцями», «Життя в таїнствах та духовне зростання особистості згідно із св. Миколаєм Кавасилою».

У межах діяльності лекторію відбулася панахида по професору Київської духовної академії, голові Київського релігійно-філософського товариства В. І. Екземплярському (3 липня 2009 р.), а також паломництво до місць погребіння київських сповідників віри ХХ ст. – єпископа Варнави (Беляєва), єпископа Нестора (Тугая) та інших подвижників, похованих на Байковому та Звіринецькому кладовищах (20 серпня 2009 р.).

З 2005 р. при храмі діє паломницька служба «Святині Православ'я». Згідно з «Положенням про Реєстр паломницьких служб Української Православної Церкви», прийнятому Священним Синодом УПЦ 26 серпня 2011 р. (Журнал № 65) паломницька служба має свій реєстраційний номер № А0028, виданий з благословення Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України 10 квітня 2012 р., та дозвіл на паломницьку діяльність за благословенням Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, від 3 листопада 2011 р. Нині здійснюються поїздки не лише по святинях України (Почаїв, Київ, Чернігів, Святогорськ, Густинь, Закарпаття, Одеса-Кулевча, Крим), але й закордон (Росія: Валаам, Дівеєво, Оптина пустинь, Соловки,

Курськ-Задонськ; Грузія, Сербія і Чорногорія, Італія, Ізраїль–Свята Земля–Сінай). Основну інформацію про діяльність служби можна почерпнути на сайтах: www.palomnik.in.ua та www.pochaev.in.ua [6; 7].

18 липня 2010 р., у день пам'яті святої преподобномучениці Великої Княгині Єлисавети розпочало свою діяльність сестринство. Сестри надають онкохворим інформацію про розклад Богослужінь, церковних Таїнств, а також необхідну допомогу при виникненні питань духовного чи матеріального характеру.

Знаменною подією в житті храму стало 26 квітня 2011 р., коли в актовому залі НІР відбулась конференція представників молодіжних православних організацій, які в рамках волонтерської діяльності надають благодійну духовну й психологічну допомогу пацієнтам дитячих онковідділень України. У роботі конференції взяли участь: Святейший Патріарх Московський і всієї Русі Кирил, директор НІР, професор І.Б. Щепотін, кандидат медичних наук, завідувач відділення науково-дослідного відділення дитячої онкології Г.І. Климнюк, голова Відділу зі справ молоді при Священному Синоді УПЦ архімандрит Іона (Черепанов), настоятель храму святих мучеників і безсрібників Косьми і Даміана Римських о. Євгеній (Мільошкін), учасниці сестринства цього храму, а також представники священноначалія та волонтери зі всіх регіонів України.

Патріарх Кирил у цей день подарував для храму святих мучеників та безсрібників Косьми і Даміана Римських ікону «Чорнобильський Спас», виконану омськими майстрами, яка стала благословенням храму з призиванням допомоги на всіляку богоугодну справу, зокрема на побудову великого храму та організацію могутнього волонтерського храму, проекти яких також були представлені на конференції.

Отже, в статті вперше у вітчизняній історіографії здійснено спробу відтворити події такої молоді, але разом з тим різноманітної та насиченої 10-річної історії діяльності храму святих мучеників і безсрібників Косьми і Даміана Римських при Національному інституті раку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко А. Онкологическая больница – это дом скорби, каждый кирпич которого плачет / Андрущенко Александр [Електронний ресурс] // 2005. – 26 жовт. – Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com/page-2271.html>
2. Закон Божий. Руководство для семьи и школы с иллюстрациями / сост. протоиер. Серафим Слободской, Мгары: изд-во Спасо-Преображенского Мгарского монастыря Полтавской епархии УПЦ, 2003. – 732 с.

3. Щоткіна К. Життя без напівтонів / Катерина Щоткіна // Дзеркало тижня. – 2006. – №50–29 груд.
4. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – www.donor.org.ua
5. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – www.kosma.org.ua
6. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – www.palomnik.in.ua
7. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – www.pochaev.in.ua

© Алла Белоцерковская
(Киев)

**СВЕТЛАЯ ГОРНИЦА ДУХОВНОСТИ И НАДЕЖДЫ
(К 10-ЛЕТИЮ ХРАМА СВЯТЫХ МУЧЕНИКОВ И БЕССРЕБРЕНИКОВ КОСЬМЫ И
ДАМИАНА РИМСКИХ ПРИ НАЦИОНАЛЬНОМ ИНСТИТУТЕ РАКА)**

Освещаются история и деятельность прихода столичного храма святых мучеников и бессребреников Космы и Дамиана Римских при Национальном институте рака; раскрываются события из жизни детской и взрослой воскресных школ, детского хора, паломнической службы, сестринства, православного лектория.

Ключевые слова: храм, святые мученики и бессребреники Косма и Дамиан Римские, Национальный институт рака, детский хор, воскресная школа, православный лекторий, сестринство.

© Алла Bilotserkivska
(Kyiv)

**(ON THE 10 ANNIVERSARY TEMPLE OF THE HOLY MARTYRS
AND DISINTERESTED COSMAS AND DAMIAN ROMAN
THE NATIONAL CANCER INSTITUTE)**

Describes main events from activity of the parish of the temple of the holy martyrs and disinterested Cosmas and Damian Roman at the National Cancer Institute, disclosed the events in the life of children's and adult Sunday-school, children's choir, pilgrimage service, sisterhood, Orthodox lectures.

Key words: temple, the holy martyrs and disinterested Cosmas and Damian Roman, National Cancer Institute, children's choir, Sunday-school, the Orthodox lecture, sisterhood.

До редакції надійшла 1.10.2013.

РЕЦЕНЗІЇ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ

(Рецензія на монографічне дослідження у двох книгах: Україна найдавнішого часу – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удад. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с. ; Кн. 2. – 696 с.)

Цивілізаційне осмислення історії дозволяє створити більш цілісне і повне знання про Україну та українство як складову європейської та світової цивілізації, акцентувати увагу не стільки на соціально-економічному й політичному аспектах, скільки на світоглядно-культурних і духовно-ціннісних. Воно дедалі частіше стає візитівкою новітньої української історіографії, свідченням чого є те, що поспіль за дослідженнями Ю.В. Павленка, М.Є. Горелова, О.П. Моці, О.О. Рафальського, В.Е. Гончаревського [1]¹ та ін. побачили світ дві книги проекту «Україна: цивілізаційний контекст пізнання» М.Ф. Юрія, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакури та О.А. Удада, який охоплює надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії – від найдавніших часів до початку XXI ст. [2].²

Авторський колектив поставив перед собою досить сміливу мету: системно і комплексно викласти тяглість історії України, пов'язаної із витоками, зародженням і найважливішими етапами пізнавальної діяльності українського народу в контексті цивілізаційного осмислення етногенезу, формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. Акцент зроблено на з'ясуванні місця і ролі культури, духовності та модернізації суспільства як ключових компонентів цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу і Заходу. В ході реалізації цієї мети, науковці творчо залучили праці попередників – вітчизняних та зарубіжних авторів, великий масив конкретно-історичних і історіографічних джерел, застосували сучасні методи дослідження, запропонували оригінальну структуру праці. Все це дозволило створити ґрунтовне і актуальне, підсумково-узагальнююче і комплексне дослідження, яке відзначається науковою новизною, носить системний характер, підготовлене на міждисциплінарному рівні, на що вже звернули увагу рецензенти [3].³ Воно носить історіософський характер, виконане з урахуванням найновіших надбань не лише істориків, але й етнологів, культурологів,

філософів, політологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо.

Праця побудована за проблемно-хронологічним принципом із акцентом на феномен соціокультурної розмаїтості і самобутності локальної цивілізації українського народу, його культури, мови та духовності на тлі світових модернізаційних процесів. Уже в першому розділі першої книги «Українознавчий вимір культури і соціокультурної картини світу» автори виклали теоретичні та методологічні засади дослідження української минувшини на основі цивілізаційного осмислення, яке забезпечує цілісне сприйняття національної історії в контексті світової шляхом аналізу багатомірності її соціокультурного і духовного змісту. Ключову роль відведено концепції соціокультурного виміру історії, за якою культура розглядається як найбільше багатство людини і людства, що акумулює нагромаджений досвід всього попереднього розвитку. З'ясовуючи картину світу України як держави, етнічної та політичної спільноти, науковці виділяють такі її складові аспекти як: теоретичні та прикладні проблеми культурно-антропологічного, етнологічного, етнопсихологічного і політичного розвитку українського етносу; аксіологічні засади; історична пам'ять і її свідомісні виміри; етнічна ідентичність; мовний феномен у етнополітичному полі; духовний потенціал українства; сучасний стан титульного етносу, його потенційні ресурси (кн. 1, с. 67). Автори висловлюють стурбованість тим, що деякі політичні сили при підтримці зовнішніх чинників намагаються утвердити в Україні «общерусскую» картину, маскуючись парадигмою «Русского мира», прагнуть закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови і культури.

Однією із особливостей рецензованої праці є перенесення акцентів з подієвої історії на історію процесів і явищ. В епіцентрі дослідження – унікальність локальної української цивілізації, що формувалася на історичних теренах України упродовж

тисячоліть і втілює в собі соціокультурні, етнічні, духовні, ментальні, релігійні, політичні, економіко-географічні, природничі та інші особливості країни і її жителів. Незважаючи на тривалу бездержавність, перебування українських земель у складі чужих держав, численні війни, Україна витримала випробування долі і відстояла свою самобутність.

Окремі розділи (шостий і восьмий) присвячено ролі української державності княжої та козацько-гетьманської доби в соціокультурному розвитку України. Тут здійснений досить критичний підхід до аналізу джерел і поглядів на період Київської України-Руси, роль християнства у реформуванні традиційних релігійних уявлень та консолідації українських племен, вплив Візантії на політичну та загальну культуру українського народу. Автори схиляються до позиції тих вчених, які скептично ставляться до парадигми спільної для всіх східних слов'ян держави та культури (с. 437), особливо, коли стрижнем культури є мова народу і ціла системна ціннісних орієнтирів, подібність господарських навичок та поведінки у повсякденні. З розвитком комунікацій, транспорту, торгівлі українці дедалі більше усвідомлювали самобутність і єдність своєї традиційної культури, яка спостерігалася в житлі, одязі, побуті, звичаях та обрядах. Переконливо доведено самодостатність українського народу, сформовану в рамках Київської та Галицько-Волинської держав, що належали до європейської цивілізаційної спільноти.

У специфіці української культури та ментальності автори шукають ключ до нового розуміння зародження та життєдіяльності козацтва як унікального явища світової історії. На основі залучених джерел переглянуто низку усталених у радянській історіографії стереотипів щодо українського виміру сутності та наслідків Люблінської і Берестейської уній, утворення Запорозької Січі, Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., утворення Козацько-гетьманської держави, політики Москви, спрямованої на поглиблення розколу України та її поглинання після Переяслава. Все це підсилює новизну і значення цієї праці.

Можна солідаризуватися з висновком про те, що втрата державності в XIV, а відтак наприкінці XVIII ст. призвела до глибоких історичних, психологічних і соціокультурних травм українського народу, загострила кризу національної ідентичності, що негативно позначилась на його подальшій долі.

Розгляд наскрізних проблем, успадкованих від давніх часів, середньовіччя і XVIII ст. продовжений у другій книзі проекту, присвяченій цивілізаційному погляду на нову та новітню історію України, на модернізаційні процеси у XIX – на початку XXI ст. Пріоритетними залишилися соціокультурні та духовні аспекти модернізації українського суспільства, її особливості, зумовлені специфікою історичного розвитку, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу. Акцент зроблено на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи в наслідок неоднакового трактування історичної та національної пам'яті українського народу. Цивілізаційна ідентичність трактується як усвідомлена здатність кожної людини, групи людей і народу в цілому відчувати свою причетність до колективного минулого країни, її долі, до культурних і духовних цінностей, отожднювати себе з українською цивілізацією.

З'ясовуючи специфіку модернізації України на тлі перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, автори звернули увагу на її імперський характер та наздоганяючу модель, тобто орієнтацію на розвинуті країни. Шляхом порівняння модернізації в обох імперіях обґрунтовано положення про те, що, незважаючи на політичні, економічні та культурні зміни, що відбулися в Австро-Угорщині, західноукраїнські землі залишалися мало-розвиненою периферією європейського світу. В підросійській Україні в ході реформ другої половини XIX ст. виникли диспропорції між зростанням ринкової економіки та повільністю політичної модернізації, що призвело до загострення кризових явищ (кн. 2, с. 72–73). Наздоганяючою була модернізація в радянській Україні в складі Союзу РСР, яка здійснювалася згори командно-адміністративними методами і носила авторитарний та мілітарний характер. На думку дослідників, наздоганяюча модель модернізації застосовується в Україні і в сучасних умовах її євроінтеграції, покликаний досягнути рівня постсучасного суспільства, пов'язаного із стабільністю, демократією, забезпеченням прав і свобод громадян, високих соціальних стандартів.

По суті вперше досліджено істотний вплив модернізації на становлення модерної

української нації, на національне відродження і формування української еліти, на політизацію українського руху, що особливо проявилось на межі ХІХ–ХХ ст., коли український народ під впливом свого інтелектуального ядра, зростання політичної та національної свідомості та наслідуючи принципи ідентифікації європейських народів, почав усвідомлювати себе окремою нацією (кн. 2, с. 104–106). Автори, доводячи, що процес самоусвідомлення українства охопив усі етнічні землі українського народу і протікав у певній синхронності, вважають малопродуктивними дискусії навколо того, який регіон домінував у національно-визвольному русі і стверджують, що з кінця ХІХ ст. він став «рухом на зустріч» Сходу і Заходу. Його лідери, інтелектуали нації В. Антонович, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, А. Волошин та ін., так само як свого часу Т. Шевченко, не були регіональними представниками, а провідниками всієї нації (с. 197).

Багато в чому по-новому розглянуто роль українського чинника у Першій світовій війні і, як наслідок, нову етнічну, культурну та цивілізаційну травму українства. В роки війни окреслились визначальні контури цілісності української цивілізації, незважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями та закарпатцями, витримали перевірку на виживання і підтвердили спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи, що підтвердили події революційної доби.

Значне місце (весь другий розділ) відведено відновленню національної державності України в 1917–1921 рр., які стали знаковим рубежем в історії України, засвідчили незавершеність проекту її модернізації та новий поділ України: між Європою і Євразією. На думку дослідників, революція в Україні не була регіональним варіантом російської, – це не «російська революція в Україні», а цілком самодостатній суспільно-політичний проект, що мав іншу мету, інші рушійні сили та простір, оскільки охопив і ті українські землі, які не належали Російській імперії, зокрема Західну Волинь, Галичину, Буковину і Закарпаття. У хронології Української революції і національного державотворення простежується три фази: а) доба Української Центральної Ради і утворення Української Народної Республіки; б) період Гетьманату Павла Скоропадського; в) часи утворення ЗУНР та відновлення УНР

під проводом Директорії. Апогеєм третьої фази стало проголошення соборності України. Акт злуки УНР і ЗУНР став символом цілісності українського соціуму як світового явища геополітичної трансформації і модернізації України в межах Центральної та Східної Європи. Події 1917–1921 рр., як і Національно-визвольна війна середини ХVІІ ст., а відтак відновлення державної незалежності в 1991 р., з погляду цивілізаційного підходу, мали не лише національний, а й транснаціональний вимір (с. 375–378). У контексті революційної доби відстежено процес ескалації російського більшовизму на Україну, її радянзації, який супроводжувався розгортанням насилля, терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського народу (с. 279–303).

Третій розділ «Україна в умовах режиму одноособової влади і тоталітаризму» присвячений більшовицькій модернізації як архаїзації українського суспільства. Автори вбачають у наслідках жовтневого перевороту в Росії, його ескалації в Україні, у відновленні імперії під вивіскою Союзу радянських республік, у низці більшовицьких експериментів (політика воєнного комунізму, форсована експропріація власності, мілітарна індустріалізація країни, насильницька колективізація села, так звана «культурна революція») повернення до архаїки у нових формах. Архаїка втілювалась у системі влади у формі диктатури пролетаріату, ядром якої виступала одержавлена партія більшовиків, у моноідеології – інструменті маніпуляції суспільної свідомості, в ігноруванні прав і свобод людини тощо. Людина архаїки – не особистість, а матеріал, інструмент, раб (с. 321–324).

Значне місце відведено соціокультурним аспектам сталінського терору, його моральному, культурно-психологічному і духовному вимірам. Розвиваючи думку російських дослідників І. Яковенка та А. Ахієзера про те, що в СРСР реалізовувались особливі механізми самознищення нетрансформованого соціокультурного цілого, автори звертають увагу на розповсюдження під впливом терору і насилля таких явищ як безбожність, жорстокість, стресові ситуації, соціальна апатія, зневіра, алкоголізм, злочинність, масова маргіналізація, почуття страху, доноси тощо. Апогеєм масового терору став голодомор 1932–1933 рр. як справжній геноцид українського народу, широкомасштабна етнічна катастрофа, трагічні наслідки якої відчуються й досі. Велику увагу приділено аналізу такого своєрідного вияву архаїки як культ особи, в якому втілювалась аб-

солотна цінність сакральної влади. Це був рух не в майбутнє, а рецесія минулого, повернення до добіблейських форм культури і свідомості (с. 353–354). На основі аналізу реакційної сутності та імперського характеру радянського тоталітаризму, його табірної системи науковці розкрили антиукраїнську спрямованість політики режиму і подали хронологію нищення України (с. 368–371). На їх думку, більшовицьке моделювання української державності носило міфічний характер і знайшло втілення у словах В. Леніна про те, що про неї «не может быть и речи...» та Й. Сталіна «Прекратите играть в республику!» Водночас автори не оминули проблему українського опозиційного і повстанського руху, розмаїтих форм спротиву тоталітарному режиму, розвінчали його міфи і легенди, включаючи й політику радянської українізації як фактичне маскування нового російщення України.

Значну увагу приділено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, збиранню українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх модерністському задуму побудови Української Самостійної Соборної Держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу УРСР «як другої серед рівних», «кримського фактору» в українській справі, хрущовської «відлиги» і нової хвилі українського руху.

Четвертий та п'ятий розділи другої книги розкривають особливості брежневського авторитаризму і застою, наслідки кризи радянської системи, причини її краху і обґрунтовують закономірність відновлення незалежності України. Суперечливий характер посткомуністичного реформування України пов'язується з тим, що українська держава та суспільство, на відміну від своїх західних сусідів, опинилися перед гострішою необхідністю проводити не лише пострадянську, але й постімперську трансформації, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, відроджувати національну ідентичність, забезпечувати верховенство права, створювати нові державні інститути і формувати українську політичну націю (с. 492). Україна наштовхнулася на низку проблем, які гальмують суспільний прогрес, а саме: відсутність чітко визначеної, зрозумілої і підтримуваної суспільством стратегії розвитку, економічні та фінансові труднощі, злиденність величезних верств населення, особливо старшого покоління, безробіття серед молоді, наркоманія, моральна деградація і бездуховність, дискредитація реформ та ін.

У підрозділі «Україна як новий феодализм» наголошується, що перехід до ліберальної ідеї здійснювався в Україні таким чином, що навіть найгостріші протиріччя радянської системи, які вимагали діалектичного вирішення, залишилися нерозв'язаними. Проявилось це і в феодальній архаїзації суспільного життя, тобто в елементах рентної економіки, рейдерстві, корупції, зростанні влади і бізнесу, домінування приватних інтересів у діяльності політичних партій, переділі власності на користь правлячих еліт, комерціалізації виконання функцій держапарату, фактах несправедливого і вибіркового правосуддя, застосування адміністративно-силових методів вирішення конфліктних ситуацій, збереження номенклатурного принципу формуванні владних еліт, майнове розшарування суспільства, пропаганда нерівності тощо (с. 568–569).

Чи не вперше в українській історіографії дослідники порушили таку гостру й недостатньо вивчену проблему як маніхейство в його східноцивілізаційних проявах. На їх думку, впливи маніхейства та візантизму на соціокультурні чинники українського суспільства почалися ще з часів Києво-Руської держави і проявляються й сьогодні. За його парадигмою суспільство ділиться на дві частини: «ми» і «вони», причому «ми» – завжди світло, позитив, справедливість, а «вони» – завжди п'тьма, кривда й вороги. Звідси висновок: усі людські проблеми необхідно розв'язувати шляхом побороення та знищення ворожих сил. Небезпека маніхейства в тому, що воно формує ненависть як до людей, позначених ознаками зла, так і до окремих спільнот або й держави загалом. Апелюючи до соціокультурних процесів радянської доби, автори згадують нав'язливу ідею класової боротьби, партійного підходу, боротьби з «ворогами народу», з ідеологією «буржуазного націоналізму», трактують масові репресії та голодомори, переслідування інакшесдумаючих, оцінюючи їх як своєрідний прояв маніхейства (с. 601–609).

Окрім висновків, підсумковий характер має шостий розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційного вибору сучасної України. Увага акцентується на аналізі факторів, які стримують або й заважають українцям утвердитись у європейському виборі, зокрема: а) зрощення влади з власністю і масштабна корупція, що диктує необхідність сепаризації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної

еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатня обґрунтованість і соціокультурна спрямованість реформ, ігнорування в ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність їхньої корекції та модернізації; в) стагнація політичної системи України, надмірна заполітизованість еліт і внутрішня боротьба між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам, неконкурентноспроможність державних інституцій перед викликами сучасного світу; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; д) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії в системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; е) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України. Врахування цих та інших факторів дозволить Україні знайти відповіді на цивілізаційні виклики сучасності і розширити зону своєї присутності в сучасному світі і культурі (с. 638–687). Відрадно, що дослідники не оминули питання демократії, свободи і прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства в сучасній Україні, розглянули й Помаранчеву революцію.

Отже, вихід у світ ґрунтового дослідження М.Ф. Юрія, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура та О.А. Удода стало знаковою подією як в українській історичній науці, так і в гуманітаристиці загалом, яка дедалі повніше засвоює цивілізаційні та міждисциплінарні

підходи до осмислення історичного процесу і в такий спосіб інтегрується у європейський гуманітарний простір. Прикметною ознакою праці є наукова новизна, порушення широкого кола актуальних питань, історіософський рівень їх розгляду, насиченість великим світоглядно-гуманістичним потенціалом, украй важливим для становлення громадянського суспільства, збереження історичної пам'яті та утвердження української ідентичності, подальшого розвитку української цивілізації.

Належна оцінка рецензованої праці не означає, що вона не позбавлена слабких місць. Не всі розділи рівнозначні та написані з достатньою повнотою й аргументованістю, а деяким із них бракує історичного фактажу і джерельного забезпечення. Кидаються у вічі окремі повторення, особливо в історичних екскурсах до давньої та середньовічної історії. Хоча в книгах наведені досить розлогі відомості про праці попередників із обраної теми (і не лише українських), аналізуються їх погляди, однак дослідженню не вистачає ширшого історіографічного вступу.

Немає сумнівів, що праця буде корисною не лише фахівцям, але й широкому колу осіб, які цікавляться українською історією, сучасним етапом трансформації та модернізації українського суспільства. Жаль тільки, що наклад обох книг невеликий, а, отже, немає впевненості, чи потраплять вони до бібліотек вишів, у яких ведеться підготовка фахівців із соціогуманітарних спеціальностей, а також до наукових установ і публічних бібліотек. Сподіваємось на додаткові тиражі та на появу оцифрованих текстів обох книг у мережі Інтернету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: «ЕксОб», 2005. – 632 с. ; Їх же. Держава і цивілізація в історії України. – К.: ЕКОПРОДАКШН, 2009. – 879 с. ; Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-є, стереотипне / Ю.В. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 360 с. ; Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В.Е. Гончаревський. – К.: Логос, 2011. – 219 с.
2. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 700 с. ; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 696 с.
3. Борисенко В. Історіософський погляд на традиційну культуру українців найдавніших часів до кінця XVIII століття / В. Борисенко // Українознавство. – 2012. – №4. – С. 281–283; Реєнт О.П. Рецензія на: Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 700 с. // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 185–192; Михальченко М. Чи існує українська цивілізація? Роздуми навколо книги «Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст» // Віче. – 2013. – №1. – С. 18–21 та ін.

© *Анатолій Коцуур, Віктор Коцуур*

**МАЛОЗНАНІ УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ТЕРМІНИ, СЛОВА ТА
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК / УПОРЯДНИК ВАСИЛЬ
ТУРКЕВИЧ. – К.: ВИДАВНИЧА ГРУПА «СУЧАСНІСТЬ», 2013. – 135 С.**

За влучним висловом луганського поета, члена Національної спілки письменників України Василя Голобородька «мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів». Для того, щоб цього не сталося, потрібна постійна динамічна мовна практика, що здатна забезпечити безперервний процес тягlosti поколінь, виступити засобом передання значення та змісту слів від старших до молодших. Ця проблема особливо відчутна через брак спеціальної літератури, яка покликана заповнити мовні «лакуни», пояснити малознані та маловживані українські вислови, а, можливо, і повернути до життя зникаючі слова-терміни, щоб не втратити своєї мовної індивідуальності, не знівельоватися у європейському просторі. Лінгвістичні праці, на кшталт словників, фіксують результати філологічних пошуків, проте не акцентують уваги на історії походження, витоках та процесі становлення національної мови, не аналізують впливи, яких вона зазнала у межичасі від прадавньої України до сьогодення. Поза увагою, за звичай, залишається питання ролі суспільно-політичного тла, на ґрунті якого розвивалася мова, тієї культурної ситуації, яка сприяла або не сприяла поширенню рідної мови.

З огляду на це вихід у світ тлумачного словника «Малознані українські історичні терміни, слова та словосполучення», який підготував Василь Туркевич – відомий український письменник та мистецтвознавець, заслужений діяч мистецтв України, автор низки наукових видань, зокрема, історичної повісті «Тіара скіфського царя» (1996), збірки українських релігійних легенд та казок «Ходив Господь по землі» (1997), бібліографічного довідника «Хореографічне мистецтво України у персоналіях» (1999) та ін. заслуговує щирою схвалення та підтримки.

Рецензоване видання налічує близько 2400 історичних термінів, охоплює систему слів та словосполучень, яка дійшла до нас із великого масиву писемних пам'яток минулого, історичних документів, літописів, літератури релігійного та світського характеру X–XIX ст.

Довідник побудований за класичним принципом: словникові гасла розміщені в алфавітному порядку, а заглавні слова виділені напівжирним шрифтом, що полегшує пошук терміну та користування виданням взагалі. Дефініції понять подаються з проставлени-

ми наголосами (крім випадків односкладових слів, наприклад: кметь, книш (с. 60) та коротко прокоментовані.

При укладанні тлумачного словника Василем Туркевичем була задіяна потужна джерельна база, зокрема матеріали 13-ти різнопланових словників, що виходили друком протягом 1955–2006 рр., від колективної праці «Словник чужомовних слів» (Нью-Йорк, 1955) до «Словника-довідника. Знаки української етнокультури» Віталія Жайворонка (К., 2006), а також збірники козацьких літописів, універсали Богдана Хмельницького, зібрання творів Тараса Шевченка та ін., усього 25 позицій списку використаної літератури.

Словник містить малознану лексику української мови, що стосується історичної літератури і багатьох слів та словосполучень, які вживалися у віддалені часи минувшини і залишаються здебільшого незаними для сучасного читача.

Автор-укладач намагався, в межах порівняно невеликого обсягу словника, представити слова і сентенції, необхідні для правильного розуміння історичних джерел та літератури і вміння працювати з їхніми текстами.

Словник прислужиться й нинішній молоді, яка продовжує славні традиції вивчення національної історії, закладені кращими представниками історичної науки. Оволодіння цим масивом, який широко використовувався, особливо за Середньовіччя, у процесі університетської дидактики й до сьогодні являє собою важливий компонент історичної освіти, а відтак і сучасної історичної культури.

Схвалюючи появу цього видання, яке може слугувати прикладом, без перебільшення, вагомої праці укладача, мусимо відзначити один недолік, що відразу впадає у вічі, – це необхідність введення до покажчику стислих довідок про етимологію понять. Це, на нашу думку, значно збагатило б словник та полегшило користування ним. Не завадило б проставити наголос і на деяких маловживаних термінах, які не є загальновідомими навіть для вітчизняних істориків (наприклад, бакун, балагула, с. 12).

Однак, вказані зауваження не є суттєвими і можуть розглядатися радше як побажання автору в майбутній пошуково-дослідницькій роботі.

На сьогодні існує низка словників довідкового характеру і спеціальних праць, присвячених термінології історичної науки;

є соціологічні та філософські словники, відповідні розділи в посібниках. Утім, вони не відображають усього багатогранного процесу розвитку знань в галузі історичної термінології, а відтак не можуть виконати функцію суто історіографічного довідника.

Таким чином, запропоноване видання є тільки першою спробою зібрати та оприлюднити напівзабуту мовну спадщину наших предків. Далеко не всі поняття, якими послуговуються у своїх дослідженнях історики, знайшли тут своє відображення, оскільки вчені-гуманітарії все частіше використовують термінологію споріднених чи близьких наук, інколи навіть поняття, далекі, на перший погляд, від історичної науки. Не всі автори роблять спробу визначити специфіку застосування того чи іншого терміна в історичних дослідженнях. До того ж, за термінами часто стоїть певна теорія й методи. Запозичення ж термінології без огляду на цю обставину також має наслідком непорозуміння. З іншого боку, інтерес викликає саме можливість застосувати не лише терміни, а й концепції та методи таких наук, як соціологія, філософія чи наукознавство.

Рецензований словник, окрім суто наукової функції, може сприяти вирішенню і деяких

навчальних завдань. По-перше, наявність довідкової та іншої допоміжної літератури є необхідною умовою перебудови навчального процесу на засадах проблемності, відходу від традиційних форм репродуктивного навчання. По-друге, відсутність такого словника призводить до потреби витратити безліч часу як для тлумачення змісту окремих понять, так і з метою бути зрозумілим. По-третє, подібні словникові праці привертають увагу до історії самої термінології, яка відображає складний процес пізнання минулого.

Безумовно, видання Василя Туркевича є важливим надбанням для гуманітарної науки, воно актуальне, своєчасне й необхідне. Сподіваємося, що воно знайде свого вдячного читача як серед студентів, викладачів та науковців, так і серед широкого загалу українців, адже «кожна мова – це продукт розумової діяльності багатьох поколінь народу. Чим вище підноситься суспільство, тим досконалішою стає його мова. Немає кращих і гірших, вищих і нижчих мов, бо для кожного народу найвеличніша – його мова» (Ющук І. Мова наша українська. – К., 2001. – С. 6–7).

Ірина Войцехівська, Наталія Коломієць

ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ НА БУКОВИНІ

(Рец. на кн.: Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940–2011) [Кол. монографія] / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; редкол.: Ботушанський В.М., Добржанський О.В. та ін. – Чернівці: Наші книги, 2012. – 600 с.)

Нещодавно побачила світ унікальна книга, підготовлена вченими ЧНУ, в якій висвітлюється історія одного з факультетів знаного в Україні та багатьох країнах світу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича – факультету історії, політології та міжнародних відносин (колишнього історичного факультету), якому у 2010 році виповнилося 70 років.

Книга починається короткою передмовою декана факультету, доктора історичних наук, професора О. В. Добржанського та вітальним словом ректора ЧНУ імені Юрія Федьковича, доктора фізико-математичних наук, професора С.В. Мельничука.

У пропонованій книзі автори поставили за мету показати, хто, де, коли і як здійснював історичну освіту, розвивав історичну науку в одному з давніх класичних університетів України – Чернівецькому університеті, який нині має статус національного. Йдеться про виникнен-

ня в ньому спочатку невеликих історичних кафедр, традиційно на філософському факультеті, згодом – історичного, а нині – факультету історії, політології та міжнародних відносин. Мовиться про 70-річний шлях, пройдений цим факультетом від дня його заснування і донині.

Добре продумана структура монографії дає можливість об'єктивно і відносно повно відобразити короткі відомості про викладання історії та розвиток історичної науки до створення факультету (1875–1940 рр.).

Висвітлюючи 70-річну історію створення і розвитку факультету (1940–2010), його кафедр, стан навчально-виховного процесу і наукових досліджень, авторський колектив виділив розділ, присвячений відповідним кафедрам як структурним одиницям. Їх на факультеті сім, а саме: кафедра етнології, античної та середньовічної історії, кафедра історії України, кафедра історії нового і новітнього часу, кафедра політології та державного управління,

кафедра міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації, кафедра сучасних іноземних мов та перекладу.

В окремому розділі поміщено спогади колишніх студентів та викладачів факультету. Серед них – доктори історичних наук, професори Юрій Макар, Василь Ботушанський, Іван Гриценко, кандидат історичних наук, доцент Лариса Аршинова.

Великий розділ присвячено науково-педагогічним кадрам та допоміжному персоналу. В ньому знайомимося з деканами факультету, які протягом згаданого періоду (1940–2010) керували факультетом і сприяли його розвитку та зростанню як освітнього й наукового центру Буковини. Серед них такі видатні вчені, як Михайло Скавронський, Володимир Голобуцький, Валентин Литвинов, Костянтин Ципко, Микола Ліщенко, Григорій Габ, Юрій Макар, Олександр Добржанський.

В цьому розділі покафедраально даються біографії та характеристика діяльності співробітників, починаючи з завідувача кафедри і закінчуючи лаборантським складом, а також вказуються їх основні праці та літературні джерела, що засвідчують її. Сьогодні працює на факультеті близько 150 осіб.

Аналогічна інформація подається і про викладачів, які працювали на кожній з цих кафедр у попередні роки.

Значний інтерес становить інформація, присвячена діяльності двох спеціалізованих вчених рад факультету. Перша з них по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук із спеціальностей «Історія України» й «Всесвітня історія». Очолив її у 1994 р. проф. Ю.І. Макар, а з 2004 р. – проф. О.В. Добржанський.

Інша спеціалізована вчена рада по захисту докторських і кандидатських дисертацій з політичних наук була створена 2004 р., якою і понині керує проф. Ю.І. Макар. Високий авторитет рад засвідчує широка географія дисертантів: Київ, Луцьк, Івано-Франківськ, Рівне, Львів, Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Ужгород, Одеса, Миколаїв, Харків, Донецьк та ін.

Вагомий внесок у життєдіяльність факультету вносить, поряд з бібліотекою, створеною в 70-х роках ХХ ст., методичний кабінет, яким також відведено належне місце на сторінках книги.

Жоден факультет не обходиться без секретаріату деканату, а тому цілком логічно, що в монографії йде мова й про нього, а також – заочне відділення, що забезпечує навчальний процес значної частини студентського корпусу.

Разом з тим подано розділ, де дається перелік випускників, які захистили докторські та кандидатські дисертації та працюють у різних містах України й зарубіжжя на викладацькій роботі, в державних установах і закладах. Таких станом на 2012 р. було відповідно 55 і 220 осіб.

Окремий розділ містить список випускників денної, вечірньої та заочної форм навчання, які закінчили факультет в 1948–2011 рр. за різними спеціальностями (історія, етнологія, політологія, державна служба, країнознавство, міжнародна інформація), кількість яких зростала з року в рік. За час свого існування на факультеті підготовлено понад 8,5 тис. спеціалістів.

Неабиякий інтерес викликає розділ «Факультет у фотодокументах», де міститься майже 90 світлин з 254, поміщених у книзі.

Монографія, обсяг якої складає 48,38 умовних друкованих аркушів, видана тиражем 300 примірників, пройшла добру літературну обробку, читається легко і з цікавістю, є цінним науковим виданням, яке може бути джерелознавчою базою для багатьох істориків-дослідників. Праця має хороше поліграфічне оформлення. В ній переконливо, аргументовано, яскраво, на численних прикладах і фактах доведено, що факультет історії, політології і міжнародних відносин в процесі свого розвитку перетворився на престижний центр історичної освіти і науки в регіоні.

Книга розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, учителів, усіх, хто цікавиться історією розвитку освіти і науки в буковинському краї.

© Борис Білецький,
© Галина Коцур

ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ ЗА 2013 Р.

Монографії:

1. **Казьмирчук М.** Вибрані твори / Марія Казьмирчук, Григорій Казьмирчук. – К.: ПП «КП» УкрСІЧ», 2013. – Т. IV. – Кн. 2. Село Кальник. Роде наш красний: Дослідження соціальних проблем села Кальника з надалішніх часів до наших днів. – 333 с.

2. **Казьмирчук М.** Вибрані твори / М. Казьмирчук, Г. Казьмирчук. – К.: ПП «КП» УкрСІЧ», 2013. – Т. IV. – Кн. 1. Документи. – 324 с.

3. **Киридон П.В.** Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.): монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 576 с.

4. **Коцур А.П.** Наукова, освітня та просвітницька місія ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» / В.Г. Кремень, В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 419 с.

5. **Розовик Д.Ф.** Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки: монографія / Д.Ф. Розовик, О.Д. Розовик. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.

Довідники:

1. **Горбань Т.Ю.** Українізація / Т.Ю. Горбань // Науковий інструментарій українознавця: довідник. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 328–331.

2. **Коцур А.П.** Професор Рубін Симон Самійлович (1900–1985): бібліографічний покажчик / Укл. А.П. Коцур, О.П. Гарбар, В.В. Гарбар, Л.І. Страйгородська. – Умань, 2012. – 165 с.

Підручники:

1. **Казьмирчук М.Г.** Лекція 9. Развитие украинских земель в составе Московского государства и Российской империи конца XVII – середины XVIII вв. // История Украины: Учебник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, М. Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г. Д. Казьмирчука. – 2-е изд. исправл. и дополн. – К.: «ПП КП» Укр СІЧ, 2013. – С. 237–262.

2. **Казьмирчук М.Г.** Лекція 14. Украинские земли в составе Российской империи в начале XX в. // История Украины: Учебник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, М. Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г. Д. Казьмирчука. – 2-е изд. исправл. и дополн. – К.: «ПП КП» Укр СІЧ, 2013. – С. 381–408.

3. **Казьмирчук М.Г.** Лекція 17. Национально-демократическая революция в Украине. Возрождение государственности украинского

народа (1917–1920 гг.) // История Украины: Учебник / Г.Д. Казьмирчук, А.П. Коцур, М.Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г.Д. Казьмирчука. – 2-е изд. исправл. и дополн. – К.: «ПП КП» Укр СІЧ, 2013. – С. 445–474.

4. **Казьмирчук М.Г.** Лекція 19. Западноукраинские земли в межвоенный период / М.Г. Казьмирчук, О.Р. Купчик // История Украины: Учебник / Г.Д. Казьмирчук, А.П. Коцур, М.Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г.Д. Казьмирчука. – 2-е изд. исправл. и дополн. – К.: «ПП КП» УкрСІЧ, 2013. – С. 505–527.

5. **Казьмирчук М.Г.** Етнополітика: підручник для студентів історичного факультету 1 курсу ОКР «Магістр» / М.Г. Казьмирчук. – К.: ПП «КП УкрСІЧ», 2013. – 360 с.

6. **Коцур А.П.** Лекція 12. Украинские земли в составе Российской империи (вторая половина XIX в.) / А.П. Коцур // История Украины: Учебник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, М. Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г. Д. Казьмирчука. – 2-е изд. исправл. и дополн. – К.: «ПП КП» Укр СІЧ, 2013. – С. 328–360.

7. **Коцур А.П.** Лекція 15. Западноукраинские земли в составе Австро-Венгрии в начале XX в. / А.П. Коцур // История Украины: Учебник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, М. Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г. Д. Казьмирчука. – 2-е изд. исправл. и дополн. – К.: «ПП КП» Укр СІЧ, 2013. – С. 403–428.

Навчально-методичні посібники:

1. Історія України. Матеріали для самостійної роботи студентів природничих факультетів / А.П. Коцур (керівник), Т.Ю. Горбань, О.В. Даниленко та ін. – К., 2013. – 27 с.

Автори: Коцур А.П., Горбань Т.Ю., Даниленко О.В., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Коцур А.П., Кругляков В.Є., Могильний Л.П., Розовик Д.Ф.

2. Історія України. Навчально-методичний посібник (для студентів неспеціальних факультетів) / За заг. ред. А.П. Коцура; Т.Ю. Горбань, О.В. Даниленко та ін. – К., 2013. – 119 с.

Автори: Горбань Т.Ю., Даниленко О.В., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Коцур А.П., Кругляков В.Є., Могильний Л.П., Розовик Д.Ф.

3. **Горбань Т.** Розділ 11. Міжвоєнний період в українській історії (20–30-ті рр.) // Історія України: Джерельний літопис. – 2 вид., виправлене й доповнене. – К.: КВІЦ, 2012. – С. 473–531.

4. Казьмирчук М.Г. Литовсько-польська доба в історії України (кінець XIV – перша половина XVII ст.): матеріали та методичний посібник для студентів природничих факультетів / М.Г. Казьмирчук. – К., 2013. – 44 с.

5. Кругляков В.Є. Розділ 1. Давня історія України // Історія України: Джерельний літопис. – 2 вид., виправлене й доповнене. – К.: КВІЦ, 2012. – С. 7–26.

6. Кругляков В.Є. Розділ 6. Соціально-економічний і політичний розвиток України в XVIII ст. // Історія України: Джерельний літопис. – 2 вид., виправлене й доповнене. – К.: КВІЦ, 2012. – С. 218–249 (у співавт.).

7. Могильний Л. Держава Русь: міфи та реальність. Бібліотека «Часопису української історії». Лекція 2; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2013. – 38 с.

8. Могильний Л. Галицько-Волинське князівство. Бібліотека «Часопису української історії». Лекція 3; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2013. – 39 с.

Наукові статті:

1. Антонюк Т. Болонський процес та його адаптація до української системи освіти / Т. Антонюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 67 (№ 12). – С. 110–115.

2. Антонюк Т. Законодавче забезпечення міжнародної діяльності ВНЗ як фактор міжнародної конкурентоспроможності освітньої системи України / Т. Антонюк // Наукові записки: [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. CVI (106). – С. 204–214.

3. Антонюк Т. Міжнародне співробітництво НПУ імені М. П. Драгоманова як фактор суб'єктності української вищої школи у світовому освітньому просторі / Т. Антонюк // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Мін. освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. CVII (107). – С. 240–257.

4. Антонюк Т. Іван Огієнко – фундатор національної вищої школи в Україні / Т. Антонюк // Українознавчий альманах. – К., 2012. – Вип. 10. – С. 92–96.

5. Антонюк Т. Міжнародні зв'язки українських вищих навчальних закладів (1991–2012 рр.): історіографія проблеми / Т. Антонюк // Часопис української історії / За ред.

доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 127–135.

6. Антонюк Т. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти як важливий фактор конкурентоспроможності української освітньої системи / Т. Антонюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 21 / Національний університет «Острозька академія», Українське історичне товариство. Відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар. – Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. – С. 149–155.

7. Антонюк Т. Співпраця українських ВНЗ з зарубіжними в умовах реформування національної системи освіти / Т. Антонюк // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 233–236.

8. Антонюк Т. Інтеграція Київського національного університету імені Тараса Шевченка з провідними закордонними вищими школами в контексті Болонських домовленостей / Т. Антонюк // Наукові записки: [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. CIX (109). – С. 257–273.

9. Антонюк Т. Міжнародна співпраця українських вищих навчальних закладів (1991–2012 рр.): джерела дослідження / Т. Антонюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 160–166.

10. Антонюк Т. Міжнародна співпраця НУБіП: напрями і значення для модернізації аграрної освіти України / Т. Антонюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 73 (№ 6). – С. 58–60.

11. Антонюк Т. Міжнародна співпраця як рушійна сила реформ в освітньо-науковій сфері НТУУ «КПІ» // Т. Антонюк // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – Вип. 40. – С. 142–151.

12. Антонюк Т. Міжнародна співпраця НТУУ «КПІ»: особливості входження в міжнародний освітній простір // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Т. Антонюк. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 74 (№ 7). – С. 80–82.

13. Антонюк Т. Кадровий потенціал вищого навчального закладу в контексті інтеграції з провідними закордонними вищими школами (на прикладі Київського національного університету імені Тараса Шевченка) / Т. Ан-

тонюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – № 2 (115). – С. 5–7.

14. Горбань Т. Національне відродження України (кінець XVIII – початок XX ст.) у науковому доробку А. Коцура / Т. Горбань // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 181–187.

15. Горбань Т. Етнополітичні відносини в Криму у козацьку добу української історії / Т. Горбань // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 7–10.

16. Горбань Т. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР / Т.Ю. Горбань, В.В. Коцур // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 5 (61). – С. 294–304.

17. Даниленко О. Новітня історія України в наукових працях А.П.Коцура / О. Даниленко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 189–192.

18. Даниленко О. Участь кооперації в зовнішній торгівлі УСРР (1920-і рр.) / О. Даниленко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 28–33.

19. Дмитрушко О. Людям відданий, мов мужній Прометей / О. Дмитрушко, В. Дмитрушко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 159–160.

20. Дмитрушко О. Відносини України з Північноатлантичним альянсом: історіографія / О. Дмитрушко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 84–87.

21. Дмитрушко О. Україна на шляху до Європейського Союзу та НАТО: історіографія / О. Дмитрушко // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 68 (№ 1). – С. 264–269.

22. Дмитрушко О. Проблеми торгівельно-економічної співпраці України з Європейським Союзом: історіографія питання / О. Дмитрушко // Гілея: науковий вісник. – К., 2012. – Вип. 67 (№ 12). – С. 208–212.

23. Іваницька Л. Здобуття наукової вершини / Л. Іваницька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 98–103.

24. Іваницька Дослідження А.П. Коцура з історії освіти, науки і техніки України /

Л. Іваницька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 212–215.

25. Іваницька В.М. Глушков і Київський університет / Л. Іваницька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 157–158.

26. Казьмирчук М. Використання праці неповнолітніх на промислових підприємствах Київської губернії (1861–1917 рр.) / М. Казьмирчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 112. – С. 16–19.

27. Казьмирчук М. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. у російських джерелах / М. Казьмирчук // Гілея: Наук. вісник: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66. – С. 250–255.

28. Казьмирчук М. Праця, покликання, талант (до 50-річчя А. П. Коцура) / М. Казьмирчук // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 160–161.

29. Казьмирчук М. Погляд історіографа на Україну доби незалежності (1991–2012 рр.) / М. Казьмирчук // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 192–197.

30. Казьмирчук М. Караїмські та єврейські громади Київської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Казьмирчук // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 17. – С. 90–98.

31. Казьмирчук М. Студентство довоєнного Київського університету в 1933–1941 рр. / М. Казьмирчук // Соціальна історія: Наук. зб. / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: ПП «КП УкрСІЧ», 2013. – Вип. 9. – С. 13–21.

32. Казьмирчук М. Зарубіжні дослідження з соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду / М. Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. – Київ – Глухів: Нац. заповідник «Глухів», 2013. – Вип. 6. – С. 405–407.

33. Казьмирчук М. Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр. / М. Казьмирчук // Гілея: Наук. вісник: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 73. – С. 9–12.

34. Казьмирчук М. Поляки у соціально-економічному житті Київської губернії (1861–1917 рр.) / М. Казьмирчук // Наукові запи-

ски. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 18. – С. 213–220.

35. Казьмирчук М. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861–1917 рр. / М. Казьмирчук // Сумська старовина: науковий журнал з історії та культури України. – Суми: Сумський державний ун-т, Чернігівський національний педагогічний ун-т імені Тараса Шевченка, 2013. – Вип. XL. – С. 36–43.

36. Казьмирчук М. Сергій Шамрай та Сергій Оппоков: студенти Київського Археографічного інституту / М. Казьмирчук, Г. Казьмирчук // Вибрані твори. – Т. V. Декабристські студії / Упор. Ю. В. Латиш. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – С. 118–196.

37. Казьмирчук М. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. / М. Казьмирчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 74. – С. 27–29.

38. Киридон П. Імідж представника партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя / П. Киридон // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні і політологічні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Рівне, 2012. – Вип. 13. – С. 57–61.

39. Киридон П. Відображення в українській радянській історіографії діяльності партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя / П. Киридон // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 63. – С. 179–188.

40. Киридон П. Відновлення функціональних параметрів партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки / П. Киридон // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 17. – С. 141–156.

41. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР 1945–1964 рр.: характеристика джерельного комплексу / П. Киридон // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2012. – № 3 (80). – С. 152–160.

42. Киридон П. Професор А.П. Коцур про державницькі ідеї М.П. Драгоманова / П. Киридон // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 187–189.

43. Комарницька І. Питання нормативно-правового регулювання пам'яткоохоронної діяльності в сучасній Україні / І. Ю. Комарницька // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2012. – № 3. – С. 72–77.

44. Комарницька І. Історіографічний аналіз державної політики України в галузі охорони культурної спадщини / І. Ю. Комарницька // Гілея: науковий вісник. – 2012. – Вип. 66. – С. 283–287.

45. Комарницька І. Роль наукових установ та громадських організацій у охороні культурної спадщини в Україні: історіографія проблеми / І. Ю. Комарницька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – Вип. 113. – С. 25–29.

46. Комарницька І. Роль міжнародних організацій у збереженні культурно-історичної спадщини в сучасній Україні / І. Ю. Комарницька // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 69. – С. 167–170.

47. Коцур А. Карабанов Михайло Михайлович / А.П. Коцур // Енциклопедія сучасної України. – К.: Ін-т енци. досл. НАН України, 2012. – Т. 12. Кал – Киї. – С. 273.

48. Коцур А. Молодіжне середовище України і еволюція ідеологічної конфліктності / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2013. – С. 11–14.

49. Коцур А. Історіографія питань історії Чернівецької області (1940–1996 рр.). / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2013. – С. 15–22.

50. Коцур А. Українська державна ідея XIX – початку XX століття в курсі історіографії історії України / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2013. – С. 33–37.

51. Коцур А. До історії виникнення площі Філармонії в Чернівцях / А. Коцур, В. Демочко // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2013. – С. 28–31.

52. Коцур А. Українська національна ідея (вітчизняна державознавча думка XIX – початку XX ст.) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Ко-

цур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 32–41.

53. Коцур А. Дмитро Багалій – видатний діяч українського національного відродження / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 42–48.

54. Коцур А. Українські національні історичні школи та вітчизняна історіографія (методологічно-історіософський аспект) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 49–58.

55. Коцур А. Державознавчі проблеми в українській політичній думці початку ХХ ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 59–69.

56. Коцур А. Основні концепції історії Київської Русі: історіографічний і політичний аспекти / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 70–78.

57. Коцур А. Українська історіографія про життя та діяльність академіка Степана Смаль-Стоцького / А. Коцур, Г. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 79–82.

58. Коцур А. Відображення концепції національної та державницької ідей українською історіографією / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 83–96.

59. Коцур А. Українська ідея, національна свідомість та державницька школа української історіографії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.: пошуки нової концепції / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 97–106.

60. Коцур А. Російська та українська романтична історіографія (друга половина 20 – початок 40-х років ХІХ ст.) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 107–116.

61. Коцур А. Ідея державності та інтелектуально-духовна еліта України ХІХ – початку ХХ ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 117–138.

62. Коцур А. Формування української державності в середині ХVІІ ст. (історіографія проблеми) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 139–146.

63. Коцур А. Ідея державності та національної незалежності у діяльності західноукраїнських партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографічний аспект) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 147–160.

64. Коцур А. Латентна доба української державності: погляд науковців на особливості історії Литовсько-Руської держави ХІV–ХV ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 161–165.

65. Коцур А. Теоретично-методологічні підходи до вивчення стану історичної науки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 166–172.

66. Коцур А. Конституція Пилипа Орлика та її місце в утвердженні української державницької ідеї / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 173–179.

67. Коцур А. Поняття «українське національне відродження» в історіографії ХХ ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 180–186.

68. Коцур А. Українська козацька державність після смерті Богдана Хмельницького / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 187–195.

69. Коцур А. Державницькі процеси в період Богдана Хмельницького (сучасна вітчизняна історіографія) / А. Коцур //

У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 196–204.

70. Коцур А. Поява першого повного курсу української історії Д. Бантиш-Каменського / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 205–216.

71. Коцур А. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 217–230.

72. Коцур А. Українські партії Наддніпрянщини початку ХХ ст. у контексті національного відродження (історіографія) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 231–251.

73. Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України ХVІІІ ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 252–261.

74. Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 262–281.

75. Коцур А. Відображення в працях О.І. Чупрова особливостей аграрної та агрокультурної реформи початку ХХ ст. в Україні / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 282–286.

76. Коцур А. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина українського дерев'яного зодчества ХVІІІ ст. / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 287–296.

77. Коцур А. Творча спадщина та суспільно-політична діяльність Пантелеймона Куліша у контексті українського національного відродження / А. Коцур, А. Кузьменко //

У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 297–304.

78. Коцур А. В обіймах смерті / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 305–306.

79. Коцур А. Соціально-політичне життя України 1920–1930-х рр. у науковій проблематиці кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 307–323.

80. Коцур А. Благодійність і меценатство кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 324–331.

81. Коцур А. Долю не обирають / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 332–335.

82. Коцур А. Доля поєднала з історією (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 336–343.

83. Коцур А. Соборність сучасної української історіографії та її інтеграція в загальноєвропейський і світовий інтелектуальний простір / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 344–348.

84. Коцур А. Відображення на сторінках «Часопису української історії» актуальних питань вітчизняної історіографії / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 349–351.

85. Коцур А. «Я пишу про те, що розумію, про те, що люблю...» (До 100-річчя від дня народження Кузьми Макаровича Демочка) / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих за-

думах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 352–356.

86. Коцур А. Українська державність: витоки та сьогодення / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 357–373.

87. Коцур А. На передових рубежах історичної науки / А. Коцур // У творчих пошуках і світлих задумах / Упорядники В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2013. – С. 374–391.

88. Коцур А. Уривки зі щоденника / А. Коцур // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 25–38.

89. Коцур А. Гілка дерева мого роду / А. Коцур // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 38–40.

90. Коцур А. Наукова та навчально-методична робота кафедри української історії та етнополітики за 2012 р. / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 113–121.

91. Коцур А. Ромни / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 75–76.

92. Кругляков В. Внесок професора А.П. Коцура в історичну біографістику / В. Кругляков // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 205–208.

93. Кругляков В. Вернадський В.І. – Грушевський М.С. в координатах творення Української Академії наук (пострадянська вітчизняна історіографія) // Історія науки і біографістика. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2013-2/13_kruglakov.pdf

94. Левицька К. З історії становлення парламентаризму в добу Директорії: історіографія / К. Левицька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – Вип. 113. – С. 32–35.

95. Левицька К. Парламентаризм в Україні: сучасна українська історіографія / К. Левицька // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 69. – С. 306–309.

96. Левицька К. Висвітлення діяльності законодавчих органів влади УРСР радянською історіографією / К. Левицька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних

наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 77–84.

97. Левицька К. Науковці Російської Федерації про сучасний український парламентаризм (1991–2012 рр.) / К. Левицька // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 122–127.

98. Могильний Л. Літописець історії козащини, Запорозької Січі та постаті Петра Калнишевського / Л. Могильний // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 177–180.

99. Могильний Л. Андрій Васильович Ніковський: життєвий шлях та суспільно-політична діяльність / Л. Могильний // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 14–18.

100. Могильний Л. Історичні погляди С. Єфремова / Л. Могильний // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 21–25.

101. Розовик Д. Анатолій Петрович Коцур як завідувач кафедри української історії та етнополітики / Д. Розовик // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 117–118.

102. Розовик Д. Давня та середньовічна історія України в працях А.П. Коцура / Д. Розовик // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 25. – С. 174–177.

103. Розовик Д. Доля і талант учителя / Д. Розовик, О. Розовик // Київський університет. – 2013. – № 16–17 (2216). – С. 7.

104. Сергієнко В. Організація та функціонування Харківського Озерянського братства в 1864–1917 рр. / В. Сергієнко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2012. – Кн. I. – Ч. I: Історія. – С. 392–401.

105. Сергієнко В. Церковно-організаційна діяльність православних братств Лівобережної України в 1864–1917 рр. / В. Сергієнко // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – С. 221–224.

106. Сергієнко В. Благодійність православних церковних братств Лівобережної України (1864–1917) / В. Сергієнко // Вісник Київського національного університету імені

Т. Шевченка / За ред. доктора історичних наук, професора, чл.-кор. НАН України В.Ф. Колесника. – К., 2012. – Вип. 113. – С. 48–51.

107. Сергієнко В. Система управління православними церковними братствами Лівобережної України (1864–1917 рр.) / В. Сергієнко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 27. – С. 7–11.

108. Сергієнко В. Внесок православних церковних братств Лівобережної України у розвиток початкової релігійної освіти (1864–1917 рр.) / В. Сергієнко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 50–55.

109. Сергієнко В. Становлення мережі православних церковних братств Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Сергієнко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – С. 219–212.

110. Сергієнко В. Народные чтения и собеседования как организационная форма религиозно-просветительской деятельности православных церковных братств Левобережной Украины (1864–1917 гг.) / В. Сергієнко // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 7 (33): в 2-х ч. Ч. II. – С. 149–153.

Участь у науково-практичних конференціях:

1. Антонюк Т. Болонський процес як прояв інтеграційних процесів у сфері вищої освіти України / Т. Антонюк // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, 15 листопада 2012 р. – Тернопіль, 2012. – С. 54–56.

2. Антонюк Т. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти як важливий фактор конкурентоспроможності української освітньої системи // Українська діаспора: проблеми дослідження: V міжнародна наук.-практ. конф. / Національний університет «Острозька академія», 24 вересня 2012 р.

3. Антонюк Т. Програми співпраці українських національних ВНЗ із зарубіжними вищими школами та шляхи їх реалізації в умовах реформування української системи освіти // Українство в європейському цивілізаційному просторі: Міжнародна наукова конференція /

Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 25 жовтня 2012 р.

4. Антонюк Т. Ювілей Т. Г. Шевченка як фактор активізації міжнародних зв'язків українських ВНЗ // Тарас Шевченко у формуванні національної ідентичності українців: Всеукраїнська наукова конференція / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, (Канів, 30 травня 2013 р.).

5. Антонюк Т. Роль університетської еліти у забезпеченні інтеграції національної системи вищої освіти в світовий освітній простір // Українська еліта як чинник цивілізаційного поступу українства: Міжнародна наукова конференція (Київ, 24 жовтня 2013 р.).

6. Горбань Т. «Українське питання» у творчій спадщині В.І. Вернадського // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VIII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 21 травня 2013 р. – К., 2013. – С. 11–13.

7. Дмитрушко О. Військове співробітництво Україна-НАТО: історіографія // Тринадцять джерелознавчі читання (присвячені 160-річчю Центрального історичного архіву України (Київ, 20 листопада 2012 р.).

8. Дмитрушко О. Україна-НАТО: історіографія початку XXI століття // Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук: Міжнародна науково-практична конференція, 23–24 листопада 2012 р. – Одеса, 2012. – С. 14–16.

9. Дмитрушко О. Співробітництво України та НАТО у військовій сфері: історіографія // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. – К., 2013. – Вип. VI: у 8-ми ч. – Ч. 4. – С. 15–16.

10. Дмитрушко О. Європейський вектор зовнішньої політики України: історіографія // Україна в сучасному світі: проблеми регіональної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25–26 квітня 2013 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – С. 42–45.

11. Казьмирчук М. Архівні справи ЦДА-ВО України як джерело вивчення біографій викладачів Київського державного університету (1933–1941) / М. Казьмирчук // Проблеми історії та історіографії України: Дні науки історичного факультету – 2013: Програма і матеріали науково-практичної конференції; наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К.: ПП «КП УкрСіч», 2013. – С. 28–32.

12. Казьмирчук М. Зарубіжні дослідження з соціально-економічного розвитку Київської

губернії пореформеного періоду // Сіверщина в історії України: ХХ науково-практична конференція (29–31 травня 2013 р., м. Глухів Сумської області).

13. Казьмирчук М. Кальницькі скарби монет XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки: II Міжнародна науково-практична конференція (Переяслав-Хмельницький, 6–8 червня 2013 р.).

14. Киридон П. Організація діяльності партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки // Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією: VIII Міжнародна наукова конференція, 5–6 квітня 2012 р. – Ніжин, 2012. – С. 132–136.

15. Комарницька І. Проблеми використання термінології в пам'яткоохоронній справі // Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 23–24 листопада 2012 р.). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2012. – С. 16–20.

16. Комарницька І. Пам'яткоохоронна справа в сучасній Україні крізь призму джерельної бази // Сучасна молодіжна наука в Україні: Матеріали міжвузівської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 25 грудня 2012 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 43–46.

17. Коцур А. Kocur A. Zbierka minci numizmatickeho kabinetu Univerzity Svateho Vladimira v Kijeve (1834–1854) / A. Kocur // Peniaze, hospodarstvo a spolocnost: Medzinardne numizmaticke symposium – suhrny referatov Slovensra numizmaticka spolocnost pri SAV, Kosice, 16–19 maja 2013. – Kosice, 2013. – S. 96–97.

18. Коцур А. Нумізматичний кабінет Університету Святого Володимира та його колекція монет / А. Коцур // Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки, 6–8 червня 2013 р. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 46–49.

19. Кругляков В. В.І. Вернадський про універсальний характер науки // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VIII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 21 травня 2013 р. – К., 2013. – С. 17–19.

20. Левицька К. Парламентська ідея в монархічній моделі гетьманської держави П. Скоропадського: історіографія / К.В. Левицька // Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних

наук: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 листопада 2012 р. – Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2012. – С. 28–32.

21. Левицька К. Діаспорна історіографія про парламентаризм в УРСР / К.В. Левицька // Проблеми історії та історіографії України. «Дні науки історичного факультету–2013»: Програма і матеріали науково-практичної конференції, 25–26 квітня 2013 р.; наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – С. 52–54.

22. Левицька К. Парламентаризм в Українській РСР: оцінка науковцями далекого зарубіжжя / К. Левицька // Сучасна молодіжна наука в Україні: Зб. наук. ст. за матеріалами IV міжвуз. наук. конф., 25–26 квітня 2013 р. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 2. – С. 94–98.

23. Могильний Л. Співробітництво А. Ніковського та С. Єфремова (за матеріалами архіву СБУ) // Дні науки історичного факультету – 2013: VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 12–13 квітня 2013 р.).

24. Могильний Л. Національне питання у програмах українських ліберальних партій на початку ХХ ст. // Українська політична нація: історія і сучасність: Всеукраїнська наукова конференція КНЕУ (Київ, 4–5 квітня 2013 р.).

25. Сергієнко В. Благотворительная деятельность православных братств Полтавской губернии // «ЛЮМОНОСОВ–2012»: Материалы Международного молодежного научного форума; отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, М.В. Чистякова. [Электронный ресурс]. — М.: МАКС Пресс, 2012. – 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – Систем. требования: ПК с процессором 486+; Windows 95; дисковод DVD-ROM; Adobe Acrobat Reader.

26. Сергієнко В. Миссионерская деятельность православных церковных братств Черниговской губернии во второй половине XIX – начале XX века // «ЛЮМОНОСОВ–2013»: Материалы Международного молодежного научного форума; отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, М.В. Чистякова [Электронный ресурс]. – М.: МАКС Пресс, 2013. – 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – Систем. требования: ПК с процессором 486+; Windows 95; дисковод DVD-ROM; Adobe Acrobat Reader. ISBN 978–5–317–04429–9.

27. Сергієнко В. Книжкові склади православних церковних братств Лівобережної України: створення та функціонування в останній чверті XIX – на початку ХХ ст. //

Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матеріали XI Міжнародної наукової конференції, 29–31 травня 2013 р. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. – К., 2013. – С. 187–189.

Рецензії

1. Казьмирчук М.Г. Рецензія на підручник: Довжук І. В. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та ін.; Під заг. ред. І. В. Довжука. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – 1088 с. // Гілея: Наук. вісник: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 73. – С. 376–378.

2. Казьмирчук М.Г. Рецензія на монографію: Становлення та діяльність інституту мирових посередників на Правобережній Україні (1861–1914 рр.): Монографія. – ПП «КП УкрСІЧ», 2013. – 257 с. / Марія Казьмирчук, Євген Луняк // Соціальна історія: Наук. зб. / За ред проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: ПП «КП УкрСІЧ», 2013. – Вип. 9. – С. 99–101.

3. Казьмирчук М.Г. Рецензія на кн.: Шевченко С.І. Центральноукраїнський архів. –

Кіровоград: ВО «Аккорд», 2013. – 130 с.

4. Коцур А. Рецензія на кн.: Молоткіна В.К. Становлення та розвиток видавничої справи в УСРР – УРСР у 20–30-ті роки ХХ ст. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 416 с. // Гілея. Науковий вісник. Зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 66. – С. 702–704.

5. Коцур А., Коцур Г. Рецензія на кн.: Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – Друге видання, доповнене. – К.: Генеза, 2012. – 512 с. // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 104–106.

6. Могильний Л. Рецензія на: Опанащук П.В. Методичні рекомендації до семінарських занять з дисципліни «Нова історія країн Азії та Африки». – Житомир, 2013. – 35 с.

7. Могильний Л. Рецензія на: Історія митної діяльності: навч. посібник / Авт. кол.: К.М. Колесников (кер. автор.кол.), Д.В. Архірейський, О.О. Дячок, О.В. Морозов, С.В. Шуляк, Д.О. Бочаров; за ред. В.В. Ченцова. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2013. – 296 с.

Публікації викладачів кафедри за 2003–2013 рр.

Роки	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Всього
Наукова робота												
Монографії	2	1	2	2	5	5	6	4	5	7	5	44
Статті	25	50	51	50	62	63	70	186	75	99	110	841
Рецензії	4	5	6		6	5	6	4	2	3	7	48
Конференції	7	13	5	33	28	32	29	24	40	54	27	292
Навчально-методична робота												
Підручники, посібники (без грифу)	2	2	3	3	2	3	2	1	4	3	7	32
Підручники, посібники з грифом МОН України		1	2	1	1	2	2	8	3	2	1	23
Навчально-методичні комплекси	10	13	7	7	9	10	11	5	9	3	8	92
Всього	50	85	76	96	113	120	126	232	138	171	165	1372

Захищені докторські дисертації

1. Чеберяко О.В. Організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи в УСРР 1921–1929 рр.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Оксана Вікторівна Чеберяко. – К., 2013. – 453 с. (Наук. консультант – д.і.н., проф. А.П. Коцур).

2. Киридон П.В. Партійно-державна номенклатура Української РСР 1945–1964 років: інституціоналізація та функціонування: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Петро Васильович Киридон. – К., 2013. – 593 с. (Наук. консультант – д.і.н., проф. А.П. Коцур).

Захищені кандидатські дисертації

1. Комарницька І.Ю. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні 1991–2012 рр.: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ірина Юріївна Комарницька. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 198 с. (Наук. кер. – д.і.н., проф. Д.Ф. Розовик).

Анатолій Коцур

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Автушенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Білецький Борис – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Білоцерківська Алла – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору наукознавства Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Бойко-Гагарін Андрій – аспірант Кіровоградського національного технічного університету.

Войцехівська Ірина – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грицик Лариса – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Гусєва Наталія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Діденко Ольга – аспірантка ННСГБ НААН України, м. Київ.

Дмитрушко Вікторія – провідний науковий співробітник НДІ «Укראгропромпродуктивність» МінАПП України.

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кизименко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ.

Коломієць Наталія – кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віктор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України, ректор Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Коцур Віта – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Красікова Олена – науковий співробітник сектору збереження наукових фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук

Ластовська Оксана – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська» м. Київ.

Могильний Леонід – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Молоткіна Валентина – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Підгайна Тетяна – аспірантка ННСГБ НААН, м. Київ.

Тимошенко Юрій – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії, історії та соціології Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Чернецький Сергій – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Avtushenko Irina –Candidate of historical Sciences, docent docent of department of theory and history of the state and law National transport university.

Bilecky Borys – Candidate of History, assistant professor of the department of History of Ukraine of Chernyvecky National University of Urij Fedkovich.

Bilotserkivska Alla – Candidate of historical Sciences, senior scientific employee of Center of history of an agrarian science of National scientific agricultural library of National academy of agrarian sciences.

Boiko-Haharin Andrew – PhD student of National Technical University of Kirovohrad.

Voytchevyska Irina – Doctor of historical sciences, professor Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Grytskyk Larysa – Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Gusieva Nataliya – Candidat of historical Sciences, senior instructor of Department of Philosophy and Social Sciences, Kyiv national university of trade and economics.

Didenko Olga – graduate of National Scientific Agriculture Library NAAS of Ukraine, Kyiv.

Dmytrushko Victoria – the leading research employee of the Research Institute «Ukrahropromproduktynnist» of MinAPF of Ukraine.

Ivanytska Liliy – **the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.**

Kyzymenko Irina – the Candidate of Historical Sciences, senior teacher of department of philosophical and social sciences of the Kievan national trade and economic university.

Kolomiets Natalie – Candidate of historical sciences, assistant Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full proffessor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Viktor – Doctor of history, full professor, the Head of Department of history and cultural of Ukraine, rector of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Kotsur Vita – Taras Shevchenko National University of Kyi.

Kotsur Galyna – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Krasikova Olena – research scientist of the conservation sector research funds of the National scientific agricultural library of the National academy of agricultural sciences.

Lastovska Oksana – Senior Researcher National Sanctuary «Sophia of Kiev», Kyiv.

Mogylny Leonid – Doctor of Historical science, Associate Professor of department of Ukrainian history and etnopolicy, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Molotkina Valentina – Doctor of Historical Science, assistant professor of history and culture of Ukraine SHEE «Pereyaslav-Khmelnitskiy state pedagogical university after Hrihoriy Skovoroda».

Pidgayna Tetyana – graduate of National Scientific Agriculture Library NAAS of Ukraine, Kyiv.

Tymoshenko Yuriy – Candidate of Historical Sciences, associate professor, head of Department of philosophy, history and sociology, National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Chernetsky Sergiy – the graduate student of the Department of the history and culture of SHEE «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 28

Фото на обкладинці:

Пам'ятник останньому кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському в смт. Недригайлів Сумської обл.

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 26.12.2013. Формат 60x84 $\frac{1}{8}$.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. Обл.-вид. арк.
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net